

Niet alleen privé

Over de functie van religie

Wereld en Zending

2001.4

Wereld en Zending

**Oecumenisch tijdschrift voor missiologie
en missionaire praktijk, voor Nederland en België**

redactie

uit Nederland en België

kernredactie

Dr. Frans Damen
Drs. Mechteld Jansen
Drs. Rogier van Rossum, vz
Dr. Gerard van 't Spijker, eindred.

redactie

Dr. Dick Akerboom
Drs. Jan Brock
Drs. Bert Broeckaert
Drs. Kathleen Ferrier
Ds. Jaap Hansum
Drs. Wout van Laar
Dr. Heleen Murre- van den Berg
Ds. Ype Schaaf
Ds. Truus Schouten
Dr. Gerard van 't Spijker
Drs. Verry Patty
Dr. Karel Steenbrink
Drs. Johan Temmerman
Dr. Lieve Troch
Dr. Jeroen Vis
Dr. Hans de Wit
Dr. Rob van der Zwan

adres redactie

Dr. Gerard van 't Spijker
Interuniversitair Instituut voor
Missiologie en Oecumenica – IIMO
Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht
tel. (+31) 030 253 1846
fax. (+31) 030 253 2079
privé:
tel. (+31) 0341 55 77 53
fax. (+31) 0341 49 48 37
e-mail: werenzen@planet.nl

directie

Wim Pepers
Theo Stevens
Nico Vriend

Wereld en Zending verschijnt
viermaal per jaar en wordt
uitgegeven door

Uitgeverij Kok Kampen
Nederlandse Missieraad,
's-Hertogenbosch
Nederlandse Zendingraad,
Amsterdam
Missio België, Brussel
Comité van de Missionerende
Instituten, Brussel
Verenigde Protestantse Kerk in
België, Brussel

administratie

Voor opgave abonnement en
bestelling losse nummers: uitge-
verij Kok, Postbus 130, 8260 AC
Kampen, tel. (038) 339 25 85

abonnementen voor België:

Missio
Vorstlaan 199
1160 Brussel
P.R. 000-0042110-12

abonnementsprijs

f 57,50 /Bfrs.1048 per jaar
Buiten Benelux f 73,50
Studentenabonnement f 47,50/
Bfrs. 857 per jaar
Buiten Benelux f 63,50
Losse nummers f 17,90/Bfrs. 327,-
Losse nummers buiten Europa
f 20,25 incl. portokosten

copyright

Overname van artikelen alleen met-
toestemming van de redactie en
met bronvermelding

NIET ALLEEN PRIVÉ

Gerard van 't Spijker	Ten Geleide	1
Henk Vroom	Religie(s) in de plurale cultuur	4
Jan Kerkhofs s.j.	Voorbij het machtsblok Over de plaats van de katholieke kerk in België	12
Gérard van Tillo	Buitenspel Over de plaats van kerk en geloof in de Nederlandse samenleving	19
Eric Corsius	Pelgrim en Bekeerling Katholieken in Nederland anno 2001	27
Rob van der Zwan	Het tekort en een tegoed Christendom onder nieuwe verhoudingen	34
Hans Eschbach	Een kerk in Nederland die groeit als kool	43
Serge Desouter	Ontwikkelingssamenwerking als christelijke weg van barmhartigheid	50
Roel Aalbersberg	Ontwikkelingssamenwerking 'met den bijbel'? ICCO in het spanningsveld tussen kerk, wereld en zending	59
Ype Schaaf	De christelijke motivering van ontwikkeling Naar aanleiding van drie nieuwe boeken	67
Seline Rundberg	De holistische aanpak van een allochtonen- kerk in de Bijlmer	74
Jean Blaise Kenmogne	Een ander model van ontwikkeling Het verhaal van CIPRE	80
Peter van Rijn	Bibliografie van in 2000 in Nederland en Vlaanderen verschenen Missiologische literatuur	87
	Kortweg	104
	Boekbesprekingen	112
	Inhoudsopgave jaargang 30, 2001	

NIET ALLEEN PRIVÉ

Wat is de plaats van religie in het plurale Europa waar de belangstelling voor kerken gaandeweg afneemt?

Antwoorden op deze vraag brengen allerlei ambivalenties aan het licht. Voor kerken zou een rol weggelegd zijn om het nieuwe Europa een ziel te geven, maar de invloed van de kerken in publieke zaken is tot vrijwel niets teruggedrongen. De overheid moet een wetgeving opbouwen op basis van fundamentele waarden, maar is gehouden neutraal te zijn in een plurale maatschappij. Levens- en wereldbeschouwingen en religie moeten beperkt blijven tot de privé-sfeer, maar dat strijdt met de pretentie van hun aanspraken op universaliteit. Henk Vroom, auteur van het boek *Religie als ziel van cultuur*, begint dit nummer met het aanwijzen van de hoofdwegen in deze problematiek. Hij wijst ook op de rol van de kerken daarin. Ze zijn minderheid geworden. Ze zullen hun beperkte invloed moeten aanvaarden en tegelijk wegen moeten zoeken voor hun rol in het publieke terrein dat ruimer is dan de politiek.

De pastoraal-theoloog J. Kerkhofs laat zien hoe in België het kerkelijk machtsblok is afgebrokkeld. De godsdienstsocioloog Gérard van Tillo tekent de situatie in Nederland: kerk en geloof zijn in een buitenspel positie geraakt.

Eric Corsius laat zien dat menig katholiek van de huidige generatie zichzelf leert verstaan als pelgrim en bekeerling voor wie gasthuizen en trainingscentra een grotere rol spelen dan parochies en kathedralen.

Welk soort christendom en welke soort theologie zullen geënt zijn op deze nieuwe situatie? Rob van der Zwan beschrijft het herijkingsproces dat bezig is zich af te spelen, en tekent veelbelovende contouren van wat hij noemt een 'na-traditioneel christendom'.

Ondertussen zijn er ook kerken die een grote bloeiperiode doormaken. Hans Eschbach vraagt in een gesprek met Orlando Bottenbley, Baptisten predikant te Drachten, Nederland, hoe zijn gemeente in twaalf jaar van 60 tot duizend leden kon groeien.

Speciale aandacht wordt gevraagd voor de motivatie van organisaties voor ontwikkelingshulp, van oorsprong vrucht van westerse zending en missie. Is deze meest horizontale tak van de zendingsbeweging, neutraal en waardenvrij?

Wat betekent de christelijke inspiratie voor de mede-financieringsorganisaties die ontwikkelingsprojecten steunen, dikwijls met veel geld van de overheid? De Nederlandse Minister van Ontwikkelingssamenwerking, mevrouw E.L. Herfkens, heeft deze vraag gesteld. Ze blijkt niet de enige te zijn die zoekt naar een antwoord. Serge Desouter, uit België, geeft een direct en persoonlijk antwoord. Het gaat om niets minder dan barmhartigheid.

Voor Roel Aalbersberg, werkzaam bij het ICCO, geldt dat de gerichtheid op de ander vanaf het begin het ijkpunt en de inspiratiebron zijn geweest.

Ype Schaaf signaleert dat in het jaar 2001 in Nederland drie opmerkelijke boeken zijn verschenen over christenen en kerken en het ontwikkelingsvraagstuk. Hij noemt de verrassende dingen die deze boeken te bieden hebben.

De meest radicale antwoorden komen uit Afrika. In een holistische visie waarin men de begrippen materieel en geestelijk niet uit elkaar kan halen, kan

het verkrijgen van een verblijfsvergunning door Ghanese christenen in de Bijlmer gezien worden als een wonder van Boven. Seline Rundberg doet verslag van haar ontdekkingen bij de *True Teachings of Christ Temple*. Voor de Kameroense predikant Jean Blaise Kenmogne is de aarde nooit neutrale 'natuur'. Dit woord komt in geen enkele Afrikaanse taal voor. De aarde is 'schepping'. Dat woord werkt dominee Kenmogne uit tot een program voor ontwikkeling, voor ecologische landbouw en voor hergebruik van weggegooide blikjes. De organisatie CIPCRE voert het programma uit.

De bibliografie van de in 2000 in Nederland en Vlaanderen verschenen missiologische literatuur is dit keer gereed gemaakt door Peter van Rijn, bibliothecaris/documentalist bij het IIMO.

In Kortweg staan een paar interessante actualiteiten. Er zijn weer enkele bladzijden met boekbesprekingen.

Dit nummer werd samengesteld door Jan Dumon, Nel van der Harst, Wout van Laar, Ype Schaaf en Rob van der Zwan.

Gerard van 't Spijker, eindredacteur

Religion: not a private matter only

The status and place of religion in a pluralistic Europe with a decreasing influence of churches provokes many questions and ambivalent answers. Churches are expected to present themselves as the soul of Europe, whereas their influence has practically been reduced to zero. Public authorities are obliged to construct laws on the basis of fundamental values, but are bound to be neutral in religious affairs. Worldviews and religion are to be seen as private affairs.

Henk Vroom, philosopher of religion, opens this issue with an article outlining the main themes of this subject.

J. Kerkhofs, from Belgium, shows what it means that the powerful position of the church in that country has been crumbling down. Gérard van Tillo depicts the Dutch situation: church as well as faith is in an offside position.

Eric Corsius shows how many contemporary Roman Catholics learn to see themselves as pilgrims and converts, for whom guest houses and spiritual training centres are more important than parishes and cathedrals.

Rob van der Zwan takes up this challenge, and draws some basic lines for what he calls 'post-traditional Christianity'. The description of a new Baptist Church in Drachten, The Netherlands, shows that there are still fast growing churches in Europe. What is their secret?

Special attention is given to the motivation for development aid. Three articles show that one may speak of a growing concern in certain circles for a reorientation of this most 'horizontal' part of the missionary movement of the period after World War II. Serge Desouter, from Belgium, puts it bluntly: Christian development aid is based on the biblical notion of mercy. Aalbersberg speaks of the concern for others as the basic evangelical incentive. Ype Schaaf introduces three new books in the Dutch language on this topic, all published in 2001.

The most radical answers come from Africa. A holistic approach gives orientation for the spiritual life of Ghanaian immigrants in the cities of Europe, as is shown by the example of the True Teachings of Christ Temple in Amsterdam. It also gives the guidelines for ecological programs in Africa of which the organisation of CIPCRE, which originated in Cameroon, is a splendid example.

This issue also contains a bibliography of missiological literature of 2000 in The Netherlands and Flanders, and concludes with news and events from the missionary circles in Belgium and Holland.

Gerard van 't Spijker, editor

Religie(s) in de plurale cultuur

De publieke betekenis van religie stelt de overheid voor een onoplosbaar probleem: zelf zo waardenvrij mogelijk zijn, maar tegelijkertijd moeten erkennen dat de samenleving van waarden afhankelijk is. Ondertussen zullen de kerken hun minderheidspositie moeten aanvaarden en tegelijkertijd moeten inzien dat het publieke domein ruimer is dan de politiek.

De toenmalige voorzitter van de Europese Commissie, Jaques Delors, mag de kerken dan in 1990 hebben opgeroepen om na te denken over hart en ziel voor Europa, de harde werkelijkheid is dat godsdienst vrijwel geen rol speelt in het publieke domein – om te beginnen al niet in het White Paper, het document uit 1994 waarin (onder verantwoordelijkheid van Delors) het lange termijn beleid van de Unie werd beschreven.¹ Het wel en wee van de economie overheerst het Europese beleid. De concurrentiepositie, de hoogte van de staatsschulden, de koers van de euro en het overschot of tekort op de betalingsbalans bepalen uiteindelijk de ruimte voor particuliere bestedingen. Wie niet werkt zal niet eten. Eerst eten geven en dan praten over geloof – ook vanuit de kerken is dat vaak gezegd in verband met ontwikkelingswerk.

Dat religie is uitgebannen uit het publieke domein komt niet alleen voort uit de ontstaansgeschiedenis van de Europese Unie als Economische Gemeenschap, maar ook uit de scheiding kerk-staat die overigens in een land als Frankrijk sterker is doorgevoerd dan in België, Groot-Brittannië en de Scandinavische landen.² Op de achtergrond staat dat een groot deel van de bevolking zich aan de zeggenschap van de kerk onttrekt en dat de pluralisering van de cultuur het de overheid onmogelijk maakt om te nauwe banden met een van de religieuze groeperingen te onderhouden. Kerken hebben zelf belang bij godsdienstvrijheid en West-Europese kerken maken vaak bezwaar tegen de nauwe banden van een aantal Oost-Europese overheden met de Orthodoxe Kerk, om nog maar niet te spreken over islamitische staten die

andersdenkenden tot tweederangs burgers maken. Zo gezien gaan godsdienstvrijheid en de scheiding kerk-staat hand in hand, zijn ze niet los van elkaar verkrijgbaar. Dit neemt echter niet weg dat de grote vraagstukken van onze tijd – milieu, verdeling van welvaart en gebruik van grondstoffen over de wereldbevolking, solidariteit over de grenzen van volken heen, opvang van vluchtelingen, verzoening van vijanden, beheersing van de wapenwedloop, terugdringing van de criminaliteit – stuk voor stuk een beeld van mens en wereld vooronderstellen dat niet egocentrisch, nationalistisch of kastenbepaald is. Uiteindelijk kunnen deze problemen niet worden opgelost zonder over het doel van menszijn te spreken en te vragen naar de normen volgens welke wij behoren te leven. Dat zijn levensbeschouwelijke vragen. In die zin is religie de ziel van cultuur en cultuur het gewaad waarin de levensbeschouwing zich vertoont.

Daarmee staat de overheid voor een onoplosbaar probleem. Zij moet waarden overdragen om de rechtsstaat te beschermen, het bedrijfsleven voor diefstal en bedrog te vrijwaren, en mensen bijbrengen dat ze niet allemaal tegelijk op de voorste rij kunnen zitten, solidair met elkaar moeten zijn en tegenslag en enige benadeling sportief moeten verdragen. Alles bij elkaar levert dit een bepaald mensbeeld op. De wetgeving regelt weliswaar de ondergrens van wat toelaatbaar is, maar de goede samenleving kan niet zonder mensen die meer doen dan hetgeen waartoe zij verplicht zijn. De oude instituties voor waardenoverdracht waren gezin, kerk en school. Het gezin is ineengeschrompeld van een 'grootfamilie' op de boerderij en een verband in de straat tot de familie met een paar kinderen, terwijl in de grote steden de verbanden tussen mensen in dezelfde straat veel losser zijn geworden. De kerkelijke autoriteiten hebben hun gezag binnen de samenleving vrijwel geheel verloren. Zo resteert het onderwijs waar het waardenvormend onderwijs hoog in het vaandel staat. Docenten hebben meer en meer een sociale taak, en moeten kinderen medegevoel, solidariteit en gevoel voor verhoudingen bijbrengen. Het is een merkwaardige situatie dat de overheid zo waarde vrij mogelijk wil zijn en tegelijk erkent dat de samenleving van waarden afhankelijk is. Klop heeft dit de politieke paradox genoemd.³

Brede moralen

Hoe komt er dan een gedeelde moraal tot stand? Daarover bestaan uitvoerige discussies in de ethiek. Het probleem van de overheid is dat mensen het niet met elkaar eens zijn over het ideale leven en samenleven. De pluraliteit impliceert dat de overheid zich dient te beperken in wat zij mensen aan waarden oplegt – nog daargelaten dat zij over weinig middelen beschikt om waarden over te dragen. Voor de samenleving als geheel geldt dus, zo wordt vaak gesteld, een smalle moraal. De smalle moraal is de grootst gemene deler en als zodanig niet groot maar smal, want ze bestaat in feite uit een aantal grondregels, zoals niet stelen en niet doden. De smalle moraal is datgene waarover een consensus bestaat, terwijl de brede moralen door de idealen van levensbeschouwelijke tradities worden gevormd.⁴ Het verschil tussen

smal en breed komt mooi uit in een 'antwoord' van de Heidelbergse Catechismus die na de uitleg van het gebod 'Gij zult niet stelen' vraagt wat God in dit gebod gebiedt en het volgende antwoord geeft: 'Dat ik het belang van mijn naaste naar mijn vermogen bevorder en hem zo behandel als ik zelf behandeld zou willen worden. Bovendien, dat ik mij trouw inspan om ook de behoeftigen te kunnen bijstaan'.⁵ Zonder dergelijke verder strekkende waarden en normen kan een menswaardige, solidaire samenleving niet bestaan. De morele consensus van de samenleving kan niet alleen uit verboden bestaan, maar heeft ook gedeelde waarden en normen nodig, die in feite in opvoeding, onderwijs en door songs en films worden overgedragen. Het overheidsingrijpen bij deze 'media van waarden-vorming' is zeer beperkt en, zoals bijvoorbeeld bij de filmkeuring, veelal beperkt tot een ondergrens van wat (voor de meerderheid van de bevolking) echt niet meer toelaatbaar is. Een neutrale overheid is niet veel meer dan een politiek instrument van de wil van de meerderheid. Daarom verwijzen anderen voor minder minimale normen en grotere idealen naar de verantwoordelijkheid van burgers, die zelf initiatieven kunnen nemen om de waarden die zij belangrijk vinden te onderstrepen, zoals stille tochten na moord, acties ten behoeve van natuurbehoud en opvang van mensen in de knel. Deze kant van de samenleving – noch overheid, noch markt – heet civiele samenleving. Daartoe behoren sportverenigingen, veel zorginstellingen, verenigingen voor natuurbehoud en ook religieuze organisaties. De kwaliteit van de samenleving zal sterk van organisaties in de civiele samenleving afhangen. Hierbij teken ik aan dat binnen het politieke bestel de socialistische en liberale partijen minder nadruk leggen op het belang van deze niet-gouvernementele organisaties dan de christelijke partijen. Socialistische partijen leggen traditioneel veel taken bij de overheid, terwijl liberale partijen minder aan de overheid toevertrouwen en meer aan markt en het particulier initiatief overlaten. Uit deze particuliere initiatieven kunnen niet-gouvernementele organisaties ontstaan, zoals Natuurmonumenten en het Rode Kruis. De christen-democratie hecht traditioneel veel aandacht aan de 'civil society', omdat zij met name de waardenoverdracht niet goed behartigd ziet door de overheid en de 'markt' en bovendien een goede plaats wil toekennen aan levensbeschouwelijke tradities met hun brede moraal.⁶

Aan het denken over integratie van minderheden kan men deze problematiek demonstreren. Mensen die zich in onze landen vestigen moeten worden geïntegreerd. Er bestaat meningsverschil over de vraag of islamitische scholen een bijdrage aan emancipatie, en zo indirect aan integratie, van de moslimse gemeenschap leveren dan wel of zij de scholieren juist in een aparte zuil terzijde van de bestaande cultuur opvoeden, zodat zij in feite de integratie in de weg staan. Terwijl het onderwijs in Turkije seculier is, worden er in Nederland (*mirabile dictu*) enkele islamitische scholen erkend en gesubsidieerd.⁷ Vanuit het openbaar onderwijs en meer in het algemeen vanuit de niet-christelijke stromingen, die nu de meerderheid van de Nederlandse samenleving vormen, wordt kritisch gekeken naar de katholieke en protestantse verenigingen voor onderwijs, die ruim drie vijfde van het aantal basis-

scholen onder hun vleugels hebben. Vergt integratie en samen-leven in de plurale cultuur niet veeleer dat de kinderen allen op dezelfde gemengde scholen zitten en leren om elkaars meningen te respecteren?

Pluraliteit

Het antwoord op deze verwijten hangt in sterke mate af van de visie die men op cultuur en religieus pluralisme heeft. Indien men al zijn kaarten op de smalle moraal zet en godsdienst privatiseert, valt te begrijpen dat men geen ruimte voor christelijk of islamitisch onderwijs ziet, maar als men vreest dat religie geen werkelijke plaats in het openbare onderwijs verkrijgt⁸ en als men geen genoegen neemt met de smalle moraal en kinderen wijdere vergezichten wil bijbrengen dan alleen hun eigen leven, dan ontkomt men in onderwijs en opvoeding niet aan levensbeschouwelijke noties, of die nu humanistisch, islamitisch, christelijk of hindoe zijn. De leerkracht zal geen neutraliteit kunnen voorwenden, maar de eigen visie expliciet moeten maken. Bovendien kan men alleen respect voor andersdenkenden tonen als men het niet met hen eens is. Wil een school kinderen respect voor elkaars meningen bijbrengen, dan zal men die meningen en de verschillen ertussen niet mogen verzwijgen. Kortom, de idee dat de smalle moraal genoeg is voor de coherentie van de samenleving berust op een fictie en in feite op de overrompeling van de brede tradities door de smalle liberale traditie.⁹

De liberale moraal berust op de erkenning van de autonomie van de enkeling. De hoofdpunten ervan vindt men in de mensenrechten, een code overigens die stevig in de bijbelse traditie is verworteld. In principe gaat de liberale moraal uit van de enkeling die zelf kan beslissen. In verzet tegen autoriteiten die aan mensen zeiden wat is toegestaan, wat goed voor hen was en wat ze moesten geloven, ontstond een sterke tendens om zelf te beslissen, uitkomend in Immanuel Kants beroemde woord dat men de moed moet hebben zelf te denken. Twee eeuwen later is deze nadruk op de zelfstandigheid van de mens tot een vrijwel onkritisch individualisme geworden, zoals dat helder klonk in de leus 'baas in eigen buik' van degenen die een vrij abortusbeleid voorstonden. In het verlengde van deze nadruk op de individuele autonomie liggen discussies over een ruim euthanasiebeleid en recht op hulp bij suïcide.

De problematische kant van deze ontwikkeling wordt goed zichtbaar in ethische vragen rond de behandeling van mensen die niet voor zichzelf kunnen opkomen en de zorg voor 'de natuur'. Bij verzorging van wie niet zelfredzaam en mondig zijn, moet men zijn idealen aan een mensbeeld ontlene en moet men dus achter 'de' moraal teruggaan naar een antwoord op de vraag 'waartoe is de mens op aarde?' Dit impliceert dat de levensbeschouwelijke vragen niet blijvend in het politieke domein kunnen worden genegeerd, want men moet politieke keuzes maken in de gezondheidszorg en de mate van solidariteit met behoeftigen. Een erkenning van de waarde van groepsverbanden vindt men in de rechten van minderheden naast de individuele mensenrechten. Volkenkundige groepen hebben rechten wat betreft taal en, in beperkte mate, zelfbestuur. Zo hebben de Samen (Lappen) en Roma (zigeuners) en

andere minderheden bepaalde rechten. Groepsrechten berusten op de erkenning dat mensen deel uitmaken van bepaalde verbanden. Deze verbanden moeten worden opgebouwd en onderhouden; deze zorg kan niet aan de overheid worden gelaten. Groepsrechten zijn naar hun wezen niet privaat maar publiek. Ook van religie geldt dat het publieke uitingen kent. Publieke manifestaties van religie zijn processies, bedevaarten, gebouwen en uitzendingen in de media. Het recht op dergelijke publieke manifestaties is in allerlei verdragen vastgelegd.¹⁰ Het valt toe te juichen dat groepen en gemeenschappen, die een bredere dan individuele moraal prediken en overdragen, rechten hebben om zich te organiseren en in eigen kring hun geloof te belijden en gestalte geven. Religie is nooit alleen privé maar heeft ook altijd publieke betekenis.¹¹ De islam bedoelt het leven vorm te geven; de Bergrede is gericht op de persoon maar impliceert sociale en economische gerechtigheid. Het is immers goed om als iemand het nodig heeft een van de twee jassen die men heeft weg te geven, maar minstens even goed zo niet beter om een sociaal-economisch beleid te voeren dat naar vermogen de welvaart mondiaal verspreid binnen de draagkracht van het ecologische systeem. Deze praktische keuzen worden gedragen door levensbeschouwelijke overtuigingen, waarover evenwel geen verregaande consensus bestaat.

Inter-culturaliteit

De globalisering en pluralisering hebben onoverzienbare consequenties voor de Europese cultuur. Als integratie meer is dan aanpassing aan de liberale 'Leitkultur'¹² en inhoudt dat groepen zoveel mogelijk hun eigen leven moeten kunnen leiden, dan zal er plaats moeten worden ingeruimd voor mensen van elders en van ander geloof. In zeer hoog tempo ontwikkelen de Lage Landen zich tot een plurale samenleving waar mensen van over de hele wereld samenleven. Integratie kan alleen bestaan in het samenleven van diverse groepen, die genoeg gemeen hebben om een solidaire gemeenschap te vormen maar tegelijk ruimte voor verschillen laten. Daarbij staan de Europese landen voor nieuwe vragen. In Nederland komen jaarlijks 90.000 mensen van elders wonen; in 2000 waren er 25.000 mensen van Irakese afkomst en een nog grotere groep Afghanistanen.¹³ Indien deze mensen bij elkaar zouden wonen, had men een stad groter dan Zeist. Op 16 miljoen inwoners telt Nederland 2,6 miljoen mensen die niet twee in Nederland geboren ouders hebben; de helft daarvan heeft een andere afkomst dan Westerse landen of Indonesië. Van deze 2,6 miljoen mensen woont de meerderheid in de grote steden. En wat denkt men van Brussel en van de ontwikkeling die het gebied rondom Brussel in de komende vijftig jaar te zien zal geven? De universiteiten worden gedwongen Engelstalig onderwijs aan te bieden, zodat (en opdat!) het studentenverkeer niet alleen uit een exit naar het buitenland bestaat, maar onze instellingen ook buitenlandse studenten zullen trekken. Een aantal van hen zal hier werk vinden en in Brussel, Amsterdam en andere steden kunnen leven zonder één woord Vlaams of Frans te spreken, terwijl veel Belgische en Nederlandse jongeren in andere landen zullen gaan wonen. De christenen onder de nieuwkomers organiseren zich nu al in Ghanese, Ethiopische en andere kerken. De

ontwikkeling kon wel eens de kant opgaan van steden als Londen, Toronto en New York met hun Chinese, Indiase, Pakistaanse en Afrikaanse buurten. Zo spreekt men van een multi-culturele samenleving. Een klein taalgebied als het onze zal onder sterke druk komen te staan. Ten gevolge van het dooreenwonen van mensen uit zoveel landen, culturen en geloven zal een aantal kerken meer en meer de functie krijgen die veel kerken in de USA al decennia lang hebben: gemeenschappen waarin mensen zich thuis voelen en elkaar helpen een plaats te vinden binnen de grotere samenleving.

Vanuit het bovenstaande is het niet gemakkelijk om over de Europese cultuur als een vaststaande grootheid te spreken. Elke cultuur is dynamisch, want altijd staat zij in wisselwerking met de omringende culturen en ondergaat ze de invloed van de vreemdelingen en bijwoners in haar midden. Altijd zijn er talloze subculturen. Toch zal men mogen proberen om fundamentele waarden aan anderen over te dragen, zoals solidariteit, gelijkheid, godsdienstvrijheid, respect voor elke persoon, zorg voor de zwakken en opvang van vreemdelingen. Deze fundamentele waarden mag men – moet men! – proberen aan vreemdelingen over te dragen.¹⁴

Religieuze tradities behoren tot de ziel van de cultuur omdat ze de mens in groter verband plaatsen, helpen bij de vele keuzen die men moet maken en de weerbaarheid temidden van succes en mislukking vergroten. Religie is de ziel van een cultuur, maar religie doet zich in veelvoud voor. Ook intern zijn religieuze tradities pluraal. Religieus pluralisme is een nieuwe uitdaging voor de Europese cultuur.¹⁵ Tot de belangrijkste vragen behoort hoe kerken en andere religieuze groepen zich binnen de Europese cultuur kunnen manifesteren en de economische overheersing van het beleid van de Europese Unie kunnen tegengaan. Op dit punt liggen de verantwoordelijkheden van (vooral) de Commissie Church and Society van de Europese Raad van Kerken. Op lokaal, regionaal en nationaal vlak zal men initiatieven moeten ontwikkelen om tot samspraak tussen mensen van diverse religies te komen. In veel landen bestaan er al zulke overlegorganen.

Kerkelijk beleid

De traditionele christelijke kerken staan in de steeds internationaler en pluraler wordende cultuur voor de vraag hoe zij zich daarin moeten opstellen. Een eerste vereiste is dat zij afscheid nemen van de idee van hun vroegere invloedrijke positie en aanvaarden dat zij een minderheid met zeer beperkte politieke invloed zijn. De politieke rol van de kerken zal indirect zijn: in de prediking doorbreekt men de vanzelfsprekendheid waarmee de wetten van economie en buitenlands veiligheidsbeleid worden gevolgd door een breder en hoger ideaal voor te houden en in de diaconie kan men de stem van de zwakken en wie geen helper hebben luider doen klinken – zonder dat men blauwdrukken heeft voor de wetgeving en het begrotingsbeleid van de overheid. In de huidige overgangsfase hoort men de 'kerkleiding' soms klagen dat 'de politiek' niet naar haar luistert. In feite hebben de kerken als kerken weinig con-

creets te melden, want van exacte wetgeving en van de overheidsboekhouding hebben zij zo weinig verstand dat ze de discussie daarover beter aan anderen kunnen overlaten. Het publieke domein is echter veel ruimer dan de politiek. De kerken hebben allerlei mogelijkheden voor een missionaire en diaconale presentie in de samenleving. Er zijn tal van christelijke organisaties, zoals opvang van zwervers, jongeren, verslaafden, eenzamen, om nog maar niet te spreken over zorginstellingen en onderwijs. Missie en zending hebben over bijna de gehele wereld ziekenhuizen en scholen gesticht om mensen te genezen, te verzorgen en waarden bij te brengen, dus waarom zou men die weg naar vermogen niet inslaan? Als er in zorg en onderwijs een ernstig personeelstekort is, waarom zou men als kerk niet proberen jongeren te bewegen daar hun roeping te vinden? Stichtte men daarvoor ooit geen congregaties en diaconessenhuizen? De vormen van de 19e eeuw zullen stellig niet meer voldoen, maar men kan nagaan waar de nood zich het ergst laat voelen en proberen vormen te vinden om die noden te verzachten. De kerken zouden minder bureaucratisch en gereguleerd moeten zijn en meer lokale missionaire gemeenschappen moeten vormen die bepaalde taken ter hand nemen. De landelijke kerken zouden de lokale en regionale kerken moeten helpen om hun 'civil society' uit te bouwen in het verwaarloosde gebied tussen overheid, markt en individu. De principes van subsidiariteit en 'soevereiniteit in eigen kring' leren dat de overheid niet zoveel zelf kan doen en vele taken in de samenleving aan anderen moet laten. Iets dergelijks geldt van de kerk, die van belangstelling voor heel het christelijk onderwijs, van basisschool tot universiteit, blijkt moet geven en de verantwoordelijkheid van deze organisaties moet respecteren. Uit deze visie vloeit voort dat het belangrijk is om de christelijke identiteit van de christelijke organisaties te bewaren en steeds te vernieuwen, hoe moeilijk dat vaak ook is. Versterken van de christelijke identiteit moet niet gelijk worden gesteld met het verlangen naar een verzuild verleden, want de echte uitdaging is om in de zich nu ontwikkelende plurale grootstedelijke samenleving nieuwe activiteiten te ontplooiën die in deze specifieke situatie mensen kunnen helpen om hun plek te vinden en hun zorg en aandacht te bieden.

Men moet dus niet blijven klagen dat de kerken zijn gemarginaliseerd, maar zelf gehoor geven aan de roeping die men voelt zodra men zich openstelt voor de noden van mensen in de samenleving zoals zich die nu ontwikkelt. Daarnaast zullen we verder moeten gaan op de weg van dialoog en samenwerking van religieuze groeperingen, maar ook daarin kan het doel niet zijn macht en invloed te verwerven maar om de menselijkheid in de samenleving te bevorderen en het misbruik van natuurlijke grondstoffen tegen te gaan.¹⁶ Wil de kerk een profetische stem hebben, dan zal ze alleen gehoor vinden als christelijke organisaties opkomen voor mensen in de knel. Profeten zijn altijd eenlingen. De kerk zelf zal het niet van roepen in de woestijn maar van het diaconaat moeten hebben: opvangen van mensen, opvoeden en zo blijvend herinneren aan de armen en kanslozen in de wereld en de opdracht om mondiaal welvaart en grondstoffen te delen. Ook al behoeft Europa dringend een ziel, de kerk kan niet zondermeer de ziel van Europa zijn, want zij is wel in maar niet van deze wereld.

1 'Als we er in de komende tien jaar niet in zijn geslaagd een ziel aan Europa te geven – spiritualiteit en zingeving – dan is de zaak bekeken', J. Delors, nogmaals, begin 1992; zie *Gaven in overvloed. Europees cultuurbeleid in christen-democratisch perspectief*, Den Haag: WI/CDA 1996, 157; zie ook Edy Korthals Altes, *Heart and Soul for Europe. An Essay on Spiritual Renewal*, Assen: Van Gorcum 1999. *Growth, competitiveness, employment. The challenge and ways forward into the 21st century. White paper*, Brussel: European Commission 1994.

2 Zie voor uiteenlopende praktijken inzake de scheidende kerk-staat *Gaven in overvloed*, 149-152; vgl. S.C. van Bijsterveld, *Godsdienstvrijheid in Europees perspectief*, Deventer: Tjeenk Willink 1998, 77-100.

3 C.J. Klop, *De cultuurpolitieke paradox. Noodzaak en onwenselijkheid van overheidsinvloed op normen en waarden*, Kampen: Kok 1993.

4 Zie J.S. Reinders, 'Human Rights from the perspective of a narrow conception of religious morality', in: A. An-Na'im et al., *Human Rights and Religious Values: An Uneasy Relationship?*, Rodopi / Eerdmans: Amsterdam / Grand Rapids 1995, 3-23; H.M. Vroom, 'Brede en smalle gelijkheid: Gelijkheid – levensbeschouwing – plurale cultuur', in: R. Kranenborg – W. Stoker, *Religies en (on)gelijkheid in een plurale samenleving*, Garant: Leuven – Apeldoorn 1995 17-36.

5 *Heidelbergtse Catechismus*, vraag 111. *Waarheid en waardigheid. Civil society en samenwerking in Europa*, Den Haag: WI/CDA 1996. Zie *Gaven in veelvoud*, de hoofdstukken 4 en 5 over de toepassing op Europees beleid.

7 Voor de variërende en complexe relaties tussen met name de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen in Nederland en de overheid van het land van herkomst, zie J.D.J. Waardenburg, *Institutionele vormgevingen van de Islam in Europees perspectief*, Den Haag: WRR 2001, 25-28; *De politieke Islam in Nederland*, Leidschendam: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 1998; *Jaarverslag Binnenlandse Veiligheidsdienst 2000*, Den Haag: Ministerie van

Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2001, 21-31.

8 Zie: *Geloven in het onderwijs. Verslag van de studiedag Religieus Pluralisme en Onderwijs, 26 juni 2000*, Voorburg / Amsterdam: Besturenraad / Raad van Religie en Levensbeschouwingen 2001.

9 Een zelfde bezwaar geldt de 'global religious ethics', zie H.M. Vroom, 'Religious Pluralism and Plural Society', *Studies in Interreligious Dialogue* 10 (2000) 214-223.

10 Zie Natan Lerner, *Religion, Beliefs, and International Human Rights*, Maryknoll NY: Orbis 2000, met fragmenten van bepalingen m.b.t. godsdienstvrijheid, 129-148; Paul J.I.M. de Waart, 'International Order and Human Rights: A Matter of Good Governance', in *Human Rights and Religious Values*, 53-56.

11 Zie m.n. Sander Griffioen and Richard Mouw, *Pluralisms and Horizons*, Grand Rapids: Eerdmans 1993.

12 In kringen van de Duitse CDU is in 2000 over de christelijke 'Leitkultur' gesproken, waaraan nieuwkomers zich dienen aan te passen. Bolkestein heft zich in die zin meermalen over de christelijk-humanistische grondslagen van de Europese cultuur uitgelaten. Natuurlijk zijn er een aantal waarden die men aan nieuwkomers zal willen doorgeven en waarvan men zal vragen dat zij die respecteren; welke dat zijn en hoe men die doorgeeft, is niet alleen onderwerp van veel reflectie maar ook van veel borrelpraat. Zie ook *Hart en ziel voor Europa – Rapport van de Generale Synode der Nederlands Hervormde Kerk*, Zoetermeer: Boekencentrum 1996, 128-135, dat zich kritisch (m.i. terecht) uitlaat over de idee van een christelijke Europese cultuur.

13 Bronnen: het genoemde jaarverslag BVD 2000, 28; zie ook de CBS-publicaties en de Rapportages Minderheden van het Sociaal-Cultureel Planbureau.

Uitvoeriger mijn *Religie als ziel van cultuur. Religies pluralisme als uitdaging*, Zoetermeer: Meinema 1996.

The public meaning of religion implies insoluble problems for the authorities: trying to be neutral in religious affairs they have to recognise that society depends on spiritual values. Churches, for their part, have to accept their position as a minority, and at the same time be aware of their ministry in public affairs, which are more than politics only.

H.M. Vroom is hoogleraar godsdienstwijsbegeerte aan de Vrije Universiteit, schreef o.a. *Religies en de waarheid* (1988), *Geen andere goden?* (1993), *Religie als ziel van cultuur* (1996) en *Waarom geloven in de naam van Jezus?* (1997) en is voorzitter van de beraadgroep Interreligieuze Ontmoeting van de Nederlandse Raad van Kerken.

Vorbij het machtsblok

Over de plaats van de katholieke kerk in België

Na de tweede wereldoorlog is de invloed van kerk en geloof zo zeer afgenomen dat België tot de minst in God geïnteresseerde landen van de Europese Unie behoort. Op de tien-puntenschaal van de belangrikheid van God scoort België met 5,36 wat lager dan Nederland. Wel blijven de traditionele christelijke structuren bloeien, maar de invloed van de kerk daarop is sterk afgenomen. Kleine deemoedige geloofsgemeenschappen ondersteund door een numeriek verzwakte clerus kunnen de evangelische droom van het Rijk Gods aan geloofwaardigheid doen winnen.

Het gebied dat sedert 1830 België heet, hoorde gedurende vele eeuwen tot de meest katholieke en ook Rome-getrouwe streken van Europa. Dit homogene religieuze landschap begon reeds scheuren te vertonen na de eerste wereldoorlog. Maar het was na de tweede wereldoorlog dat een alomvattende 'mutatie' versnelde. Om deze goed te situeren is het onderscheid tussen de sociaal-culturele 'christenheid' en het belij-dend 'christendom' essentieel. De christenheid houdt ongetwijfeld beter stand, zoals blijkt uit een aantal symptomen. Nog steeds wordt de meerderheid van de kinderen gedoopt en vindt er een kerkelijke ceremonie plaats bij begrafenis of crematie. De kerkelijk gesloten huwelijken zijn evenwel procentueel sterk afgenomen, zowel door het stijgend aantal echtscheidingen als door het meer recente verschijnsel van samenwonen zonder trouwen. Volgens het meest recente Europese waardeonderzoek van de stichting *European Values Study* (1999)¹ wenst nog steeds een grote meerderheid een kerkelijke ceremonie bij deze drie overgangsmomenten. Maar wie de trend in de loop der jaren volgt, merkt voor alle drie een voortschrijdende afname. Daarbij valt op dat het meer kerk-gebonden Vlaanderen het eerder gesecculariseerde Wallonië inhaalt. Het Brussels gewest is intussen overwegend onchristelijk geworden, maar bij de leeftijdscategorieën beneden 50 jaar toch het meest 'religieus' gebleven, vooral dankzij de aanwezigheid van de moslims.

Institutionele verschuiving

Wie België met andere Europese landen vergelijkt wordt getroffen door het opvallende overwicht van de 'christelijke instellingen'. In het katholieke secundaire onderwijs vindt men nog steeds de meerderheid van de scholieren. Haast de helft van de studenten zijn ingeschreven in katholieke universiteiten en hogescholen. Ook de gezondheidszorg wordt overwegend door katholieke instellingen verzekerd onder de koepel van Caritas Catholica. De christelijke vakbond ACV en vooral de christelijke ziekenbonden blijven veruit de sterkte van het land. Landbouwers en middenstanders blijven overwegend lid van min of meer christelijk geïnspireerde organisaties. Ook het vrijwilligerswerk, vooral in Vlaanderen, leeft nog duidelijk vanuit een christelijke achtergrond. Hetzelfde geldt voor de culturele organisaties en de jeugdbewegingen. De traditionele christelijke structuren blijven dus bloeien. Ook de grote kerkelijke acties 'Broederlijk Delen' in de vastentijd, voor steun aan de derde wereld, en de adventsactie 'Welzijnszorg', voor hulp aan minder bedeelden in eigen land, kunnen, vooral in Vlaanderen, op blijvende bijval rekenen.

Juist door de institutionele sterkte van het Belgisch katholicisme kregen vele internationale christelijke organisaties hun zetel in Brussel. Wij noemen er enkele: het Wereldverbond van de Arbeid (de internationale van de christelijke vakbond), Uniapac (de internationale vereniging van christelijke werkgevers), Cidse, de centrale die de nationale Vastenacties coördineert. Daar bevindt zich ook het secretariaat van de Comece, de commissie van de bisschoppenconferenties van de Europese Unie, die er samenwerkt met Ocipe, het Europese katholieke informatiecentrum, geleid door een team van jezuiten. Ook Pax Christi International heeft zijn centrale in de Europese hoofdstad. Belgen hebben ook steeds een grote rol gespeeld in de leiding van de toch enigszins christelijke Europese Volkspartij. En vanuit de hoofdzetel in Brussel hebben zij de uitbouw van christelijke partijen in Latijns Amerika opgestart.

Op strikt kerkelijk vlak kan de betekenis van de inbreng van de Leuvense universiteit en van het Belgisch episcopaat voor het tweede Vaticaanse Concilie moeilijk worden overschat. Tijdens het interbellum en vooral nadien werd de oecumenische beweging, vooral wat de dialoog met de orthodoxen betreft, voortreffelijk vanuit België gestimuleerd. Denken we aan de benedictijnerabdij Chevetogne en hun belangrijke tijdschrift *Irenikon*. Ook de dialoog met de anglicaanse kerk kreeg vanaf kardinaal Mercier sterke impulsen en een aantal Vlaamse bisdommen hebben met partners in Engeland een officiële samenwerking opgebouwd. Inmiddels is door de verzwakking van het Belgisch katholicisme, met deze van de politieke macht ervan, zijn betekenis op wereldvlak sterk afgenomen.

Want overal zit de worm in de vrucht. De invloed van de kerk binnen de christelijke sociale organisaties vermindert zienderogen. Wereldbeschouwelijk wordt de mentaliteit er versneld pluralistisch. De voor enkele jaren nog invloedrijke katholieke vrouwenorganisaties in Vlaanderen, namelijk KAV voor vrouwen uit het milieu van arbeiders en bedienden, en CMBV, nu tot 'Markant' herdoopt, voor vrouwen uit de middengroepen, zien hun ledental vlug verschrompelen. Enkel de vereniging KVLV

voor vrouwen uit het landelijk milieu lijkt beter stand te houden, maar de landbouwers nemen jaar na jaar procentueel af. Dit hele apparaat werd tot aan de parlementsverkiezingen van 1999 ondersteund door de christelijke volkspartij die, vooral met de Vlaamse CVP en in veel mindere mate met de Franstalige PSC, vele decennia lang de Belgische politiek domineerde en de eerste ministers leverde. Hierbij moet worden opgemerkt dat tot aan de crisis die de splitsing van de unitaire katholieke universiteit van Leuven (1966-70) veroorzaakte, het episcopaat zich voortdurend, publiek of meer verborgen, met de politiek bemoeide – wat sedert de benoeming van kardinaal G. Danneels fundamenteel veranderde. Overduidelijk wenst de opinie geen kerkelijke inmenging meer op politiek vlak. In het EVS-onderzoek werd hiernaar gepeild.² Op de vraag of men het eens is met de uitspraak dat ‘religieuze leiders geen invloed moeten uitoefenen op overheidsbeslissingen’, antwoordde in de leeftijdscategorie 18-30 jaar in Vlaanderen en in Brussel 66% bevestigend, in Wallonië 78%, terwijl in de oudere leeftijdscategorieën de antwoorden nog positiever waren. Intussen, vooral door het verzwakken van de kerkelijke invloed, maar ook omdat de georganiseerde vrijzinnigheid feitelijk niet van de grond kwam, neemt de vroegere, harde tegenstelling tussen ‘klerikalen’ en ‘antiklerikalen’ in het publieke leven af, juist zoals in het zuidelijk buurland Frankrijk.³ Het vermelde ‘verzwakken’ merkt men overigens ook door het verdwijnen van een aantal religieuze tijdschriften, door tekort aan mankracht en het dalen van het lezerspubliek, maar meer nog door de afwezigheid van een christelijke sfeer in de media en in de voornaamste kranten, waarvan een meerderheid nog in een recent verleden tot het christelijke ‘kamp’ behoorden. Hoe sterk een aantal instituties ook nog zijn, het oude alomvattende en homogene machtsblok is zoek.

Mentale verschuiving

De diepere redenen voor deze traag geëvolueerde, meestal onderhuidse omwenteling moet men zoeken in een geloofscrisis en een voortdurende aftakeling van het vertrouwen in de kerk. Zoals elders in Europa komt dit proces sociaal het scherpst tot uiting in de daling van de regelmatige zondagspraktijk. Waar deze praktijk in België in 1950 nog ongeveer 50% bedroeg, is zij in 1998 gereduceerd tot slechts 13%, en zij neemt verder af met haast 2% per jaar. Tegelijkertijd is ook het vertrouwen in de kerk haast ingestort. Ongetwijfeld heeft hier de beruchte encycliek *Humanae vitae* (1968) over het verbod van artificiële contraceptiva sterk toe bijgedragen. Ook door de grote meerderheid van praktiserende katholieken werd zij afgewezen. Maar er zijn daarenboven andere redenen. De meerderheid van de bevolking huldigt de situatie-ethiek, met als gevolg dat men, zeker bij de jongere generaties, zeer tolerant is geworden voor echtscheiding, abortus, euthanasie en homoseksualiteit, gedragingen die ononderbroken door de kerk worden afgewezen. Daar de kerk zich steeds sterk met deze ethische problemen heeft ingelaten, worden haar standpunten voortdurend minder geaccepteerd. De abortuswet werd door het parlement goedgekeurd, niettegenstaande het protest van de vrome koning

Boudewijn. De parlementaire meerderheid blijkt euthanasie te aanvaarden en niet enkel in terminale gevallen. Tegenover de wijd verspreide corruptie-praktijken blijft de kerk zwijgzaam. De ethiek is gedesacraliseerd. Wel wordt het kwaad betreurd (de weerslag van de pedofilie-‘affaires’ op de opinie was enorm). Maar ‘zonde’ wordt niet meer met God in verband gebracht. Van echte dialoog tussen kerk en wetenschap kan men eigenlijk niet spreken. De evolutieer is in brede kring aanvaard, waardoor velen geen raad meer weten met het scheppingsverhaal en de leer over de erfzonde. Daarenboven zijn de resultaten van de moderne exegese ook in gewone bijbelkringen doorgedrongen en tevens op de preekstoel. Velen vragen zich dan ook af: ‘wat heeft men ons allemaal wijsgemaakt?’ Op een EVS-vraag of de kerk antwoorden geeft op sociale, familiale en persoonlijke morele vragen antwoordt nog slechts een tanende minderheid positief. Het verbaast dan ook niet dat, waar in de EVS-enquête van 1981 nog 61% groot of nogal vertrouwen in de kerk verklaarde, in 1999 dit vertrouwen afnam tot 39%, en bij de leeftijdscategorie 18-30 jaar in Vlaanderen tot 21%. Dit vertrouwen blijft daarmee nog een weinig hoger dan in Nederland.

Veel dieper reikt evenwel de geloofscrisis. Weinig Belgen erkennen ‘overtuigd atheïst’ te zijn (in 1999 8%, met Frankrijk toch het hoogste percent in West-Europa), maar het agnosticisme en vooral de onverschilligheid zijn wijd verbreid. Al zegt een meerderheid van 61% nog te geloven in God (in de leeftijdscategorie 18-24 jaar nog slechts 55%), het geloof in een persoonlijke God is gedaald tot 30%, in een hemel tot 33%. Ook de belangrijkheid van God werd gemeten. Op een tien-puntenschaal scoort België, met 5.36, wat lager dan Nederland en hoort tot de groep minst in God geïnteresseerde landen van de Europese Unie (Denemarken, Zweden, Frankrijk en Groot-Brittannië). Bij de jongeren zijn er ongeveer even veel, of beter even weinig, die de reïncarnatie en de verrijzenis beamen. Bij de grote meerderheid is het christendom zelf uitgehold, ook al blijft deze meerderheid verklaren ‘religieus’ te zijn (64%), wat deze religiositeit ook inhoudelijk mag betekenen. Dit alles heeft uiteraard zijn weerslag op het kerkelijke kader. Reeds vele jaren krimpt het vroeger overweldigend aantal priesters en religieuzen in tot een kleine groep van bejaarden.⁴ Intreden in priesterseminaries en religieuze orden zijn jaarlijks van vele tientallen herleid tot enkele eenheden (voor 2000-2001 werden voor de bisdommen van heel Vlaanderen slechts drie priesters gewijd). Priesters en religieuzen zijn haast geheel verdwenen uit scholen en ziekenhuizen en zelfs aan de theologische faculteiten van de katholieke universiteiten te Leuven en te Louvain-la-Neuve. Steeds ouder wordende pastoors moeten elk instaan voor meerdere parochies. En intussen daalt, onvermijdelijk, ook de kwaliteit van de clerus. Al zijn de goed gevormde leken sedert 1970 sterk toegenomen, ook hun aantal neemt nu af. De inzet van vrijwilligers in het kerkwerk, vooral in de parochies, ligt beduidend lager dan in Nederland. Overigens ook het aantal ‘kern-christenen’, namelijk zij die regelmatig praktiseren en zich inzetten voor de kerk, ligt opvallend lager in België. Waar vrouwen vroeger de sterkste steun voor de kerk betekenden, heeft hun toegenomen deelname aan de arbeid buitenshuis en aan het hoger onderwijs ook dit reservoir ernstig doen verminderen. En, zoals in Ierland en Nederland zijn de roepingen van missionarissen, vroe-

ger indrukwekkend talrijk, zo goed als uitgestorven. De bisschoppen zelf erkennen uiteindelijk dat de kerk in België van een meerderheidspositie veranderde in deze van een minderheidsgroep.

De breuk met het verleden kenmerkt alle generaties die na de tweede wereldoorlog zijn geboren. Vanzelfsprekend komt de verschuiving het scherpst tot uiting bij de jongeren. Uit een onderzoek van Mark Elhardus bij de scholieren van het laatste jaar secundair onderwijs in Vlaanderen blijkt dat nog 6% zich erkent als gelovig katholiek en regelmatig praktiserend, 20% als gelovig katholiek, maar niet vaak naar de kerk gaat, 31% zegt te twifelen, maar toch min of meer christelijk is. De rest, meer dan 40%, verklaart vrijzinnig, ongodsdienstig of ongelovig te zijn.⁵ Volgens het EVS-onderzoek zegt, zowel in Vlaanderen als in Wallonië, nog slechts 10% godsdienst belangrijk te vinden in de opvoeding van de kinderen thuis. Hetzelfde onderzoek wijst op een sterke correlatie tussen regelmatige religieuze praktijk en kerkelijke opvattingen over ethiek. Maar met de daling van de praktijk nemen deze opvattingen ook af. Om ons tot één voorbeeld te beperken: beneden de leeftijd van 45 jaar zegt meer dan 25% dat het huwelijk een voorbijgestreefde instelling is. In de leeftijdscategorie 46-60 jaar is dit in Wallonië zelfs de mening van 42%. Het zal dan niet verbazen dat in de jongste leeftijdscategorie zich minder dan één op twee nog 'katholiek' noemt en dat de sociale functie van de kerk vooral bij hen zeer snel verdwijnt.

Een minderheidskerk uitgedaagd

Sociologen hadden deze aardverschuiving reeds geruime tijd geanalyseerd.⁶ Binnen de kerk zelf bleven velen niet blind. Het Vlaamse 'Interdiocesane Pastoraal Beraad' (IPB), later gevolgd door de Franstalige 'Conseil Interdiocésain des Laïcs', had reeds vanaf zijn oprichting (1970) de ogen geopend. Er werd gepleit voor meer inspraak, het openstellen van de ambten voor gehuwden en voor vrouwen, het moedig verdisconteren van zowel het algemene als het binnenkerkelijke pluralisme, het uitdiepen van de geloofscrisis en van de antwoorden hierop. Maar het kerkelijk beleid volgde niet of heel schoorvoetend. Het zat gevangen tussen een duidelijke wens voor grondige vernieuwing en enerzijds een vrij luidruchtige minderheid van behoudsgezinden en anderzijds het Romeinse conservatisme met de tendens naar strakke centralisatie. Met de benoeming van bisschop Léonard in Namen drong zelfs een zekere polarisatie binnen in de heel behoedzame bisschoppenconferentie, die zich steeds inzette om de spanningen te vermijden die de Nederlandse en Duitse kerk tekenden. En de vermelde interdiocesane inspraakorganen geraakten uitgeblust. Velen bevinden zich dan ook in een no man's land. Zij zoeken echter geen nieuw religieus 'huis'. Sekten en nieuwe religieuze bewegingen kennen in België weinig succes. Verschillend van Frankrijk zijn het hoge uitzonderingen die tot de islam overgaan. Wel merkt men in heel kleine kringen in de grootstad een tendens naar religieus syncretisme, waarbij dan vormen van boeddhisme een rol spelen. Ook de 'New Age' slaat niet aan. Slechts een kleine minderheid gelooft in de reïncarnatie. De meesten

knutselen zelf op het vlak van zingeving en moraal een eigen, voorlopig antwoord in elkaar. Het gevolg is ongetwijfeld een grote geestelijke leegte, die vooral de jongere generaties kenmerkt, terwijl de twijfel drukt op de ouderen.

De 'basis' van de kerk, hoe men deze ook mag interpreteren, legde zich niet fatalistisch neer bij heel dit gebeuren. Op vele plaatsen werd heel bewust de minderheidspositie erkend. Allerhande vormen van basisgemeenschappen, geloofskringen en denkcellen kwamen tot leven. Maar ook dit blijft overwegend een heel perifeer fenomeen. Een aantal parochies groeit uit tot creatieve basisgemeenschappen. Hier wordt geloof geherinterpreteerd, hier wordt met nieuwe vormen van liturgie geëxperimenteerd. Hier beleven de leden het religieuze in meer warme, tussenmenselijke relaties. Zo ontstaan kleine netwerken met eigen, in oplage heel beperkte publicaties. Maar het geheel blijft opvallend stil, in tegenstelling met wat bijvoorbeeld in het sterk gesecculariseerde Frankrijk en het steeds vitale katholieke leven in Italië gebeurt. Een poging om een soort kopie van de Deutsche Katholikentage voor Vlaanderen gestalte te geven liep op niets uit. Toch blijft het verzet tegen een bepaald kerkbeeld voortduren. Drukkingsgroepen van vrouwen aanvaarden hun achterstelling niet meer. Eenzame profetische stemmen wagen zich aan riskante perspectieven.⁷ De theologische faculteit van de Leuvense universiteit vindt de moed hete hangijzers aan te vatten, zoals de uniciteit van Christus met de gevolgen voor de interreligieuze dialoog, ook al dringt deze diepgaande reflectie niet door in de opinie. Abdijen en bezinningscentra worden kleine havens, waar zoekende mensen op verhaal kunnen komen. Waarnemers menen nochtans dat enkel, wanneer de uitholling zich nog verder zal hebben doorgezet, een revival kansen zal krijgen. Wellicht kan men met hen instemmen. De herinnering aan een triomfalistische kerk moet immers geheel wegebben in de opinie. Een kleinere, deemoedige geloofsgemeenschap kan geleidelijk aan geloofwaardigheid winnen, over organisaties en partijen heen, en zo de evangelische droom van het Rijk Gods heel bescheiden gestalte geven, niet vanuit een reflex van vrees tegenover de secularisatie, maar vanuit een frisse overtuiging.

1 L. Halman, *The European Values Study: a Third Wave, Source Book of the 1999-2000 European Values Study Surveys*, Tilburg University, 2001.

2 K. Dobbelaere, M. Elchardus, J. Kerkhofs, B. Bawin-Legros (red.), *Verloren Zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*, Tielt, 2000.

3 Een leerrijke blik op de historische betekenis van het klerikalisme biedt de vrijzinnige auteur G. van Istendael in zijn bestseller *Het Belgisch*

labyrint, Amsterdam-Antwerpen, veertiende druk, 2001, 208-240.

4 J. Kerkhofs (red.), *Europa zonder priesters?*, Averbode-Baarn, 1995.

5 M. Elchardus, (red.), *Zonder maskers*, Gent, 1999, 43.

6 K. Dobbelaere, *Het 'Volk-Gods' de mist in?* *Over de kerk in België*, Leuven-Amersfoort, 1988.

7 R. Lenaers, *De droom van Nebukadnezar. Of het einde van de middeleeuwse kerk*, speciaal nummer van *Tijdschrift voor Geestelijk Leven*, maart 2001.

After the Second World War the influence of church and faith has been reduced in such a way that Belgium belongs to the countries within the European Union that are least interested in God. On a ten-point-scale of the importance of God, Belgium scores with 5.36 % even a bit lower than The Netherlands. Although traditional Christian structures remain flourishing, the influence of the church on them has strongly diminished. Small, humble communities of faith, supported by a numerically weakened clergy may be the basis of a new credibility of the dream of the Kingdom of God.

Jan Kerkhofs s.j. is emeritus hoogleraar pastoraaltheologie van de Katholieke Universiteit Leuven en oprichter van de Stichting 'European Values Study'.

Buitenspel

Over de plaats van kerk en geloof in de Nederlandse samenleving

Ingrijpende veranderingen in het geestelijk klimaat van de tweede helft van de 20-ste eeuw hebben kerken als plaatselijke gemeenschappen met een collectief beleden geloof buitenspel geplaatst. Het bijbelse beeld van de kerk als het alles doordringende zuurdesem geeft een impuls tot een nieuw kerkconcept, dat past in een virtuele toekomst.

Een voetballer staat buitenspel als hij de bal toegespeeld krijgt op een moment dat hij de troepen zover vooruit is, dat hij zich bevindt achter de verdedigingslinie van de tegenpartij. Deze spelsituatie geeft een aardig beeld van de positie van kerk en geloof in de Nederlandse samenleving. Want hoewel kerk en geloof de pretentie hebben antwoord te kunnen geven op vragen die de mens of de maatschappij zelf niet kunnen oplossen, en zelfs menen het uiteindelijke heil van mens en wereld te kunnen bewerkstelligen, is hun rol in het functioneren van de maatschappij en zelfs in het leven van mensen praktisch uitgespeeld. Zelfs de restfuncties die zij de laatste decennia nog mochten vervullen, zoals die van pleister op de wonde, van het behang waarachter de harde kanten van het maatschappelijk leven en het menselijk bestaan werden weggeplakt, zijn overbodig geworden nu de meeste mensen er zich bij hebben neergelegd dat niet alleen het goede, maar ook het slechte in de schepping vrij spel heeft en het dientengevolge geaccepteerd is, dat mens en wereld zich niet alleen tonen in hun voortreffelijkheid en hoopvolle beloften, maar ook in al hun wreedheid en banaliteit.

Deze nieuwe situatie van godsdienst en kerk roept de nodige vragen op. Op de eerste plaats is dat de vraag hoe het zover heeft kunnen komen. Maar onmiddellijk daarmee gegeven ook de vraag waar dan nu en in de nabije toekomst de leidinggevende principes vandaan moeten komen, waaraan we onze normen en waarden moeten relateren. Tenslotte zijn er de vragen naar de plaats en de functie van kerk en geloof in de huidige tijd en vooral hoe die er in de toekomst uit zullen zien.

Emancipatie

De eerste 25 jaar na de oorlog zijn bepalend geweest voor de crisis waarin geloof en kerk in de huidige tijd verkeren. Dit komt omdat in deze periode niet alleen een versneld proces van afbouw van de christelijke traditie op gang is gekomen, maar ook de kiem is gelegd voor datgene van wat daar uiteindelijk voor in de plaats zal komen. Aan de afbouw liggen verschillende oorzaken ten grondslag, die nauw met elkaar in verband staan doordat ze elkaar versterken of juist in een dialectische verhouding staan en zo elkaar oproepen en voeden.

De noemer waaronder al deze oorzaken zijn onder te brengen is die van een ver om zich heen grijpende collectieve emancipatie van de bevolking. Daaraan hebben verschillende naoorlogse gebeurtenissen, omstandigheden en ontwikkelingen bijgedragen. Een eerste belangrijke bijdrage werd geleverd door de denkrichting van de existentiële fenomenologie die na de tweede wereldoorlog populair werd. In reactie op al het negatieve wereldgebeuren was de fenomenologie als sterk persoonsgerichte filosofie op de voorgrond gekomen in de tweede helft van de vorige eeuw. De mens keerde zich als het ware af van de buitenwereld en ging vooral te rade bij zijn eigen bewustzijn. Hoewel deze persoonsgerichte filosofie goed paste bij het christendom, werden mensen erdoor geholpen zich bewust te worden van hun eigen bestaan en verantwoordelijkheid.

Een ander element dat bijgedragen heeft tot emancipatie en voor de nodige veranderingen heeft gezorgd was de roep om vernieuwing in de periode van wederopbouw in de jaren vijftig. De internationalisering die de tweede wereldoorlog teweeg had gebracht, had ook gevolgen voor godsdienst en kerk, bijvoorbeeld in de opkomst van een oecumenische oriëntatie en de versnelde import van nieuwe ideeën, zoals het gedachtegoed van de Nouvelle Theologie, waarin de noodzaak tot hervormingen op godsdienstig-kerkelijk gebied werd benadrukt.

Een andere krachtige impuls tot emancipatie was het socialisme dat in de jaren vijftig aan kracht toenam en het komende decennium het politiek en cultureel klimaat in Europa zou gaan bepalen. Met name aan deze filosofie ontleenden de doorbraakchristenen hun kritische ideeën en wendden deze onder meer aan om de schotten tussen de zuilen neer te halen en te streven naar een meer kritisch, open en oecumenisch kerkconcept.

In de jaren zestig verdwenen de existentialisten van de boekenplank om plaats te maken voor kritische sociologen en marxistische denkers. Het meer strategisch en politiek gerichte dialectische denken begon de persoonsgerichte filosofie van de fenomenologie in snel tempo te vervangen. De progressief-kerkelijke belangstelling van veel mensen maakte plaats voor een kritisch engagement. De godsdienstig-kerkelijke intenties die de meer progressieve christenen voor ogen hadden, werden omgebogen naar maatschappijkritische en politieke doelen. Voorbeelden daarvan zijn de transformatie van oecumene, gedacht als interchristelijkheid, naar oikoumenè in de betekenis van het streven naar een bewoonbare wereld, de verschuiving van de christelijke vrede in de innerlijke betekenis naar politieke vrede, van caritas naar gelijke rechten voor iedereen, van missie en zending naar de ondersteuning van

het onafhankelijkheidsstreven van derde-wereldlanden, van het streven naar het Rijk Gods naar een concrete belangstelling voor een beter milieu, en van een nadruk op levend geloof naar politieke bewustwording. In dit linkse vaarwater verloren de christelijke volgzzaamheid, de kerkelijke participatie en zelfs het kerkelijk lidmaatschap hun vanzelfsprekendheid en gingen vele vroegere gelovigen volgens een uitdrukking uit die tijd 'links de kerk uit'.

Individualisering

Nadat het revolutionaire elan in 1968 in Europa zijn hoogtepunt had bereikt, begon in de jaren zeventig het geestelijk klimaat in de westerse wereld in snel tempo te veranderen in de richting van een toenemende individualisering, liberalisering en verrechtsing, wat opnieuw negatieve gevolgen had voor het christelijk geloof en het kerkelijk toebehoren. De oorzaken van deze maatschappelijke en culturele veranderingen moeten vooral gezocht worden in het op elkaar inwerken van het veranderend geestelijk denkklimaat van die tijd en de economische en politieke gebeurtenissen in de wereld.

De verandering van het geestelijk klimaat werd veroorzaakt door een drietal hoofdstromen in het denken, die zich elk op een eigen manier in een nieuw jasje hadden gestoken en zo opnieuw de aandacht trokken en de nodige invloed konden uitoefenen. Dat waren een meer structureel gerichte fenomenologie zoals die in de Angelsaksische landen ontwikkeld werd, een meer op de studie van mens en maatschappij gericht neopositivisme zoals dat vanaf die tijd met name in Duitsland veel aandacht kreeg, en het Franse structuralisme.

Ook in de sociale wetenschappen ontstond een fenomenologische richting. In deze benadering wordt het verloop van maatschappelijke processen verklaard als de uitkomst van de onderhandeling tussen de vastliggende maatschappelijke afspraken en normen enerzijds en de vrije inbreng van het individu anderzijds. Er wordt vanuit gegaan dat dit onderhandelingsproces harmonisch verloopt, zodat het maatschappijbeeld dat bij deze richting hoort, wel mensgericht, maar verder tamelijk behoudend is. Dit paste goed bij de individualisering die in deze jaren toenam en een meer liberale sfeer met zich meebracht.

Tekenend hiervoor was tevens, dat na een nadruk op de dialectiek, die de linkse mood van de jaren zestig met zich mee had gebracht, de hoofdstroom in het denken nu het neopositivisme werd. In tijden van economische neergang, waardoor de jaren zeventig mede onder invloed van de oliecrisis werden gekenmerkt, raken idealen en utopieën op de achtergrond en gaan mensen weer over tot het gewone rekenwerk.

De teruggang betrof zowel het christendom als de meer behoudende en de linkse ideologieën. Het eerste uitte zich in een grote afname van de kerkelijke participatie en het kerklidmaatschap in de jaren zeventig. Een teken aan de wand voor de teruggang van het socialisme in de wereld was de val van Allende in Chili in 1973. Verder kwam er mede door het werk van auteurs als Louis Althusser, Jacques Derrida, Michel Foucault en Roland Barthes meer aandacht voor de betekenis van de dialectiek.

tiek voor de culturele sfeer. Deze oriëntatie wordt het structuralisme genoemd, omdat het processen, maar ook andere gehelen, probeert te begrijpen vanuit hun ontwikkelingsproces, dat dan altijd dialectisch wordt opgevat. In deze richting wordt de dialectiek gezien als een creatief principe voor de cultuur, wat zijn neerslag heeft gehad in kunst, literatuur en wetenschap. In verband met kerk en godsdienst is het relevant hierbij op te merken, dat het structuralisme door deze nadruk op dialectiek niet alleen de symbolische benadering van de dingen bevordert heeft, maar ook een wezenlijk andere interpretatie van symboliek heeft opgeleverd. Het eerste komt, omdat ook symbolen dialectisch werken doordat mensen dingen pas uit hun tegendeel kunnen begrijpen, het tweede, omdat in het structuralisme ook het symbool zelf gezien wordt als dialectisch, dat is als haaks staand op de werkelijkheid. Dan komt men tot de opvatting dat symbolen niet verwijzen naar een bestaande werkelijkheid, maar juist de plaats innemen van een veronderstelde, maar niet bestaande werkelijkheid. Deze verwijzing blijft altijd inadequaet, zodat steeds weer nieuwe symbolen nodig zijn om de werkelijkheidssuggestie overeind te houden. Voor de plaats van kerk en godsdienst zullen deze inzichten belangrijk worden als deze meer dan een decennium later, in de periode van het postmodernisme, voornamelijk als symbolisch zullen worden gezien, waarbij dan echter de werkelijkheidsbasis van het symbool al lang is wegge gevallen.

Hoewel het structuralisme uitgegroeid is tot een krachtige cultuurstroom, die in gewijzigde vorm tot op vandaag zijn invloed doet gelden, slonk het linkse denken in de jaren zeventig, zeker in vergelijking met het vorige decennium, tot een kleine onderstroom, die echter vooral belangrijk bleef als inspiratiebron voor de progressieve bewegingen op verschillende terreinen. Zo gaven de jaren zeventig een smelteling te zien van strijdbare politieke groeperingen met bewegingen die streefden naar een andere samenleving op grond van kleinere leefgroepen en naar nieuwe existentiële ervaringen. Verder werden linkse ideeën geïntegreerd door de progressieve christenen van de verschillende denominaties, met uitzondering van de extreem orthodoxe protestantse kerken.

Maar verder bracht de individualisering in de jaren zeventig vooral een liberale sfeer met zich mee, waarin mensen zichzelf wilden zijn en niet meer gereguleerd wilden worden door collectieve organisaties zoals de kerken, maar het recht begonnen op te eisen om zelf te beslissen als het ging om bestaansvragen en om de kaders waarin die tot nu toe hun beantwoording hadden gevonden. Bij sommigen had dit een meer gedestantieerde of onderschillige houding ten aanzien van kerk en godsdienst tot gevolg. Anderen keerden de kerk de rug toe en kozen voor andere typen levensbeschouwing of een meer persoonlijke spiritualiteit. Dit verklaart de merkwaardige situatie, dat er in de jaren zeventig een gestage uitstroom plaats had uit de kerken, niet alleen van links, maar ook van rechts. Veel progressieven vertrokken wegens het conservatief-orthodoxe beleid van de kerken, veel conservatieven, omdat collectief beledenen geloof hen niet meer aansprak en zij ongehinderd door kerkelijke voorschriften hun leven naar eigen opvattingen wilden inrichten.

Postmodernisme

Het ik-tijdperk van de jaren tachtig, dat als gevolg van de individualisering in het voorgaande decennium ontstond, bleek een goede voedingsbodem te zijn voor de voortgaande secularisatie. Maar niet alleen de situatie van de godsdienst, maar de hele cultuur werd erdoor beïnvloed. Tot dusver werd de cultuur aangestuurd door de logische principes van de Verlichting, waarbij de inbreng van het individu alleen het cognitieve, de ratio was, een cultuurfase die wel aangeduid wordt met de term 'moderniteit'. Nu echter het individu met al zijn menselijke eigenschappen in het middelpunt kwam te staan, werd dat rationele al gauw verdrongen door de ervaringscomponent en het emotionele en impulsieve. De cultuurfase die hierdoor werd ingeluid, staat bekend als 'postmoderniteit'. Daarin overheerst het emotionele, impulsieve en momentele, en worden de bestaande structuren en historische verbanden gerelativeerd. De geschiedenis, de historische wording van de dingen en daarmee de traditie en de wortels waarmee mensen, groepen en instellingen zich verbonden voelden, zijn geen punten van overweging meer. In zoverre is het postmodernisme een vrucht van het structuralisme, waarin consequent synchroon gedacht wordt en geschiedschrijving bestaat in het aangeven van de verschillen tussen achterevolgende cultuurperiodes. Daardoor valt de samenhang van de dingen als het ware weg en verliezen de maatschappelijke processen hun doel en richting, omdat er geen vaste ijkpunten meer zijn.

Dit loskomen van de traditie is met name voor het christendom fataal, omdat het daarbij gaat om het doorgeven van een gedachtegoed uit vroeger tijden. Dit betekent overigens niet dat in het postmoderne tijdperk kerk en godsdienst geen rol meer spelen, maar ze zijn losgemaakt van hun oorspronkelijke betekenissen en er wordt alleen nog aan gerefereerd als symbolische expressies. Dat zijn ze voor gelovigen uiteraard ook, maar voor hen zijn het symbolen die verwijzen naar een bestaande, zij het onzichtbare werkelijkheid. Maar zoals we gezien hebben, is ook de symbolische werking zelf door het structuralisme en postmodernisme beïnvloed in die zin, dat ook deze losgemaakt zijn van hun traditionele betekenissen en niet de pretentie kunnen hebben naar een bestaande werkelijkheid te verwijzen, maar zoals gezegd een inadequate vervanging, dus een surrogaat zijn voor een niet bestaande werkelijkheid. Door deze gerelativeerde positie die het christendom in de cultuur inneemt, heeft zij haar geloofwaardigheid verloren en kan alleen nog bestaan in de marges waar mensen niet aan het eigenlijke cultuurgebeuren participeren of daar niet in wensen mee te gaan.

Pluralisering

Als een effect van de internationale oriëntatie die na de tweede wereldoorlog ontstond, het openbreken van de wereld en de toenemende migratie, was al vanaf de jaren zestig een proces op gang gekomen van pluralisering van de religie. Door de media, de grotere migratie en de nieuwe religieuze bewegingen, die zich ook hier te lande vestigden, kwamen mensen in toenemende mate in contact met andere reli-

gies en levensbeschouwingen.

Een belangrijke bijdrage aan de pluralisering van het religieuze schema van de jaren tachtig werd geleverd door het nieuwtijdsdenken, dat na het verschijnen van Marilyn Furgesons *The Aquarian Conspiracy* de wereld in snel tempo veroverde. 'Nieuwtijdsdenken' en 'new age' zijn geen duidelijk omschreven richtingen, maar meer verzamelbegrippen voor alle mogelijke religieus-levensbeschouwelijke oriëntaties die iets met elkaar gemeen hebben. Dit gemeenschappelijke element is de esoterie, waaronder de verborgen innerlijke kennis en krachten worden verstaan, die in dit nieuwtijdsdenken opnieuw ontdekt en gemobiliseerd worden. Binnen new age zijn een vijftal stromingen te onderscheiden die zelf weer in concrete praktijken en richtingen kunnen worden onderverdeeld. Een eerste stroming zijn de mensen, groepen en bewegingen die gericht zijn op cultuurverandering en wereldverbetering. In dit opzicht zijn nieuwtijdsdenken en new age slechts nieuwe namen voor een oud verschijnsel dat we ook in de jaren zestig en zeventig al tegenkwamen en in feite alle eeuwen door bestaan heeft. Een tweede stroming wordt gevormd door de aanhangers van channeling, het via een medium in contact treden met de geesten van mensen die ooit geleefd hebben en zich ontwikkeld hebben tot hogere entiteiten die voor informatie en diensten kunnen worden aangeropen. Een volgende belangrijke stroming bestaat uit allerlei psychologische benaderingen, psychotherapieën en alternatieve geneeswijzen die er op gericht zijn de mens naar lichaam en geest te verbeteren, waarbij die verbetering vooral wordt gedacht in termen van evenwicht en eenheid tussen beide aspecten. Dit zogenoemde holisme is een wezenstrek van het nieuwtijdsdenken dat in alle richtingen ervan op een of andere wijze is terug te vinden. Een vierde stroming wordt gevormd door degenen die op zoek zijn naar een nieuw paradigma voor de wetenschap, dat ook hier zou moeten bestaan in een meer consequente integratie van het materiële en het geestelijke. Tenslotte zijn er de oriëntaties die teruggrijpen naar heidense religieuze praktijken. Voorbeelden daarvan zijn vormen van natuurreligie, wicca, geestesbezweringen, etcetera.

De grotere keuzevrijheid die men zich onder invloed van individualisering en verving van de christelijke normen veroorloofde, droeg er toe bij dat het niet meer vanzelfsprekend was dat jongeren de religieuze traditie van de ouders volgden en dat ouderen in dit opzicht bij hun vroegere standpunten bleven. Mensen die in levensbeschouwelijk opzicht iets anders zochten, troffen een hele waaier aan van mogelijkheden waaruit zij konden kiezen, of stelden een op de eigen individualiteit toegesneden levensbeschouwing samen, waarvoor soms ook aanhangers werden gevonden. Zo komt het dat naast het grote aantal godsdiensten en religieuze en levensbeschouwelijke groepen en bewegingen ook een groot aantal meer persoonlijke spiritualiteiten ontstonden, waarmee het christelijk geloof moest concurreren. Hierbij ontkwamen ook de nieuwere oriëntaties niet aan de genoemde postmoderne relativering, wat hun flexibiliteit en veranderlijkheid nog groter maakte. Dit plurale schema wordt nog uitgebreid en meer bekend gemaakt door het toenemend gebruik dat mensen maken van het internet. Het proces van globalisering dat op allerlei terreinen hierdoor op gang is gekomen, voorziet ook in een uitwisseling van voorheen ongekende

oriëntaties, waar mensen zich soms in kunnen vinden, ze zich eigen maken en niet zelden ook verder doorgeven. Toch lijkt dit gebruik van het medium minder ingrijpend dan het bestaan van de nieuwe media op zich, zoals de personal computers, internet, mobiele telefoons en satelietverbindingen, en de invloed die daarvan uitgaat op maatschappij en cultuur. Langzaam maar zeker maakt het leven van mensen zich los van de plaats waar zij wonen, en speelt dat leven zich meer af binnen het eigen wereldwijde netwerk van privé-contacten, die verder niemand kent en voor anderen niet te traceren zijn. De plaatsgebonden gemeenschappen en verbanden, zoals de kerken bij uitstek zijn, verliezen daardoor hun betekenis en worden verzamelpaatsen uit vroegere tijden, die steeds minder bezocht worden.

Een nieuw kerkconcept

Betekent dit alles dat de kerken binnen afzienbare tijd hebben afgedaan? Naar menselijke maatstaven zou men zeggen dat dit bijna niet anders kan. Een lichtpuntje voor degenen die de kerken een goed hart toedragen is wel dat het hierbij slechts gaat om de oude kerkvorm zoals die eeuwenlang bestaan heeft. Het verleden heeft reeds bewezen dat dit niet de enige vorm van kerk-zijn is. In de eerste eeuwen van het christendom zag de kerk er bijvoorbeeld heel anders uit. Toen ging het om slechts marginaal georganiseerde kleine gemeenschappen van gelovigen, die voor een deel samenvielen met de bestaande familie- en woonverbanden van die tijd. Daarom hoeft men de geschetste ontwikkelingen ook niet te interpreteren als het einde van de kerken. Wel zullen die in de toekomst totaal andere vormen moeten aannemen: anders dan de kerken uit de voorbije eeuwen, maar ook anders dan in de eerste christentijd. Voor zover dat nu te voorzien is, zullen de kerken meer bestaan in de initiatieven die genomen worden om meer gebruik maken van de moderne media om de normen en waarden in christelijke zin te beïnvloeden, mensen te motiveren tot een evangelische houding, en mensen, wellicht meer incidenteel dan dat nu meestal gebeurt, bijeen te brengen rond gebed en viering. Waarschijnlijk zal de kerk van de virtuele wereld nog een lagere organisatiegraad kennen dan de gemeenschappen in de eerste christentijd, maar ze zal bijna per definitie wereldwijd, open en oecumenisch zijn.

Het is opvallend dat de nieuwe metaforen die op de kerk van de toekomst van toepassing zijn, al in het evangelie zijn voorgegeven. Want de kerk van Christus wordt daarin niet alleen vergeleken met een onvergankelijke steenrots, maar ook met een mosterzadje, of wat misschien nog meer van toepassing is op de virtuele toekomst, met een zuurdesem dat alles doordringt.

Vanuit dit perspectief gezien bestaat de indruk dat de kerken over het algemeen niet het juiste beleid voeren. Want op de eerste plaats bestaat dat beleid vooral in het vasthouden aan de oude kerkorganisatie. Op de tweede plaats lopen de kerken achter als het gaat om het toepassen van de nieuwe media om hun doelen te bereiken en zichzelf te handhaven. Een meer flexibele aanpassing aan de situatie waarin de kerken verkeren en beter inspelen op de nieuwe communicatiemiddelen lijken belang-

rijke manieren om de kerken, althans voor wat hun eigen zending betreft, uit de buitenspelpositie weg te halen.

Bronnen:

G. Dekker e.a., *God in Nederland 1966-1996*, Amsterdam 1997.

K. Flanagan and P.C. Jupp, *Postmodernity, sociology and religion*, New York 1999.

W. Goddijn e.a., *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1945-2000*, Baarn 1999.

J. Thirlings, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*, Nijmegen 1971.

Fundamental changes in the spiritual climate of the second half of the 20th century have placed the churches in an offside position. The biblical image of the Church as an all-pervading leaven presents an inspiration for a new church concept, suitable for a virtual future.

Gérard van Tillo studeerde theologie en sociologie. Van 1971 tot 1983 werkte hij als wetenschappelijk medewerker, later als hoofdmedewerker, aan de Vrije Universiteit en de Rijksuniversiteit Utrecht. In 1983 werd hij verbonden aan de Universiteit voor Theologie en pastoraat te Heerlen, waar hij in 1989 werd aangesteld als hoogleraar in de godsdienstsociologie. Hij promoveerde op het proefschrift *De kwalitatieve dimensie. Een methodologisch perspectief voor de godsdienstsociologie*, Assen-Maastricht, 1987. Sinds 1992 is hij hoogleraar godsdienstsociologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Pelgrim en Bekeerling

Katholieken in Nederland anno 2001

De Katholieken van de huidige generatie kunnen als pelgrims en als bekeerlingen worden gezien. Levend in velerlei sociale verbanden wenden ze zich voor zinvragen tot verscheidene religieuze tradities en culturen. Als pelgrims. Tegelijkertijd ontdekken velen van hen soms het katholicisme opnieuw als bron van spiritualiteit. Parochies en kathedraalen spelen daarbij minder een rol dan gasthuizen en trainingscentra.

Ooit waren 'wij katholieken' leden van een grote vereniging: een vereniging die strikt hiërarchisch was georganiseerd en die het leven van de wieg tot het graf omvatte. Dit grote katholieke verband bepaalde ook de relaties en loyaliteiten die wij hadden. We waren voor alles 'katholiek' en daarnaast hadden we ook onze maatschappelijke verplichtingen en bindingen. Maar ook die laatste waren gekleurd door het lidmaatschap van de katholieke organisatie. Je zou kunnen zeggen dat onze identiteit als gelovige en burger verticaal was vormgegeven. De verticale relaties en verbanden binnen de 'zuil' prevaleerden boven de horizontale relaties en dwarsverbanden met anders- of niet gelovigen in de samenleving.

Zo is althans het historische zelfbeeld bij veel katholieken in Nederland en de buurlanden.¹ Met opluchting, met wrok of met spijt stellen zij vast, dat er sinds een jaar of veertig wel veel is veranderd. In onze dynamische, gesecculariseerde en plurale samenleving maken we deel uit van tal van netwerken en is de verticale loyaliteit ver te zoeken.

Uiteraard zijn de nodige nuances op zijn plaats.

Ten eerste omdat de zuil-loyaliteit nog steeds groot is. De veelal vrijzinnige bestuurders en leden van katholieke maatschappelijke organisaties definiëren zichzelf nog steeds graag als katholieken, al spannen zij zich in om daar nieuwe inhoud en vorm aan te geven. En zelfs (of juist) oppositiebewegingen, zoals de Acht Mei Beweging, profileren zich met geuzentrots als katholieken. Maar hoe dan ook: deze vormen van

verticale loyaliteit worden doorkruist door andere, horizontale verbanden. Ten tweede moet dit (zelf-)beeld worden genuanceerd omdat het in historisch opzicht zeer beperkt is. Dat de katholieken een monolithisch blok vormden met een grote zuigkracht naar binnen, is maar van toepassing op een korte periode van de geschiedenis. Deze begon globaal in de tweede helft van de negentiende eeuw en duurde tot ca. 1960. Paus Joannes Paulus II heeft ons een dienst bewezen door onlangs twee collega's zalig te verklaren die symbool kunnen staan voor het begin en het einde van deze periode: Pius IX (1846-1878) en Joannes XXIII (1958-1963).

Wie echter verder teruggaat in geschiedenis komt een heel ander beeld tegen van de katholieken. Met name katholieke intellectuelen en kunstenaars koesterden tot ca. 1850 veel 'horizontale' relaties en contacten: met protestanten, liberalen, humanisten, Verlichtingsdenkers en romantici. We hoeven bijvoorbeeld maar te denken aan de kring rond Amalie van Gallitzin (1748-1806). Deze katholieke adellijke dame leefde in een Russisch-Frans-Nederlands-Duits milieu – hetgeen al een beeld geeft van het internationalisme dat haar omgeving kenmerkte! – waarin we de namen tegenkomen van o.a. Diderot, Hemsterhuis, Claudius, Hamann en Goethe. En met hen praatte ze beslist niet over koetjes en kalfjes, maar echt wel over geloof en spiritualiteit.²

Waarom deze historische hink-stap-sprong? Niet alleen vanwege de historiografische subtiliteit, maar ook vanwege de actualiteit. 'Wij katholieken' anno 2001 leven in een cultuur die het mogelijk en noodzakelijk maakt, ons te spiegelen aan mensen als Amalie van Gallitzin. Een tijd waarin de verticale zuil-loyaliteit heeft plaats gemaakt voor 'chaotische' netwerkcontacten en dwarsverbanden. Een tijd waarin de grenzen van confessie, cultuur en maatschappelijke groep worden overschreden. En dit drukt zijn stempel op de manier waarop katholieken zichzelf zien. Niet meer als 'leden' van een organisatie. Maar als wat dan wel?

Katholiek zelfbeeld

De Franse sociologe Danièle Hervieu-Léger heeft ons geholpen om nieuwe metafoeren te vinden voor de zelfdefinitie van katholieken. Hervieu-Léger stelt twee beelden centraal: het beeld van de *pelgrim* en het beeld van de *bekeerling*. Haar publicaties³ werpen een verhelderend licht op de ervaringen van een 'praktisch theoloog', in casu de ervaringen van een cursusleider, trainer en scholingsfunctionaris.

Als zodanig was ondergetekende vanaf 1991 werkzaam in De Zwanenhof in Twente, een retraitshuis van de redemptoristen, dat toen inmiddels 'bezienningscentrum' werd genoemd. In 1999 maakte hij de overstap naar het bureau van de *Katholieke Vereniging van Zorginstellingen*. Op persoonlijke titel – en dus niet namens de genoemde organisaties – wil hij met u reflecteren over zijn ervaringen aldaar. Maar eerst verdienen de metafoeren van Hervieu-Léger nog enige uitwerking.

De katholiek van deze tijd is geen 'lid van de club', maar een 'reiziger op zoek naar sporen van zin'. Zij of hij maakt niet meer exclusief gebruik van het zingevingsaanbod (met verontschuldiging voor het modieuze neologisme) van het genootschap

waarbij zij of hij formeel hoort. De katholiek maakt denkbeeldige reizen langs de diverse tradities, culturen en spirituele knooppunten die onze samenleving rijk is. Fysieke en mentale mobiliteit stelt haar of hem daartoe in staat. Deze was in de tijd van Amalie van Gallitzin nog een privilege van een elite: nu is ze min of meer gemeengoed. Dat betekent dat het traditionele filiaal van de katholieke kerk – vooral de parochie en daarbinnen weer het kerkgebouw – haar monopoliepositie heeft verloren. In letterlijke en figuurlijke zin is de katholiek aan het winkelen, aan het 'shoppen' geslagen.

Het is een wat gestileerd beeld: de katholiek schaft zijn of haar eigen spirituele lectuur aan in boekwinkels waar naast degelijke bijbelcommentaren de vroomheidlectuur van esoterische oorsprong te vinden is. Zij of hij zapt langs levensbeschouwelijke televisie-uitzendingen van diverse kleur en blijft hangen waar het hem of haar bevalt.⁴ Zij of hij bezoekt – ook als leek – abdijen en andere kloosters, maar overschrijdt even graag de drempel van nieuwe spirituele centra, om daar deel te nemen aan bezinningssessies van holistische of oriëntaalse snit. Tenslotte heeft zij of hij in haar of zijn huis een stiltehoekje gecreëerd, waar zij of hij zich op gezette tijden terugtrekt: met een brandende kaars, wierook, een afbeelding en de passende muziek. De katholiek beleeft het geloof niet meer 'in een of ander huis', maar 'in een of ander hoekje'.

De katholiek van onze tijd is niet alleen een reiziger, maar ook een permanente bekeerling. Dat wil zeggen: in haar of zijn biografie vinden – in relatie tot de levensloop – grote wisselingen plaats in levensbeschouwelijk opzicht. In de loop van haar of zijn leven verruilt zij of hij meer dan eens van spiritueel kleed. En zij of hij vertelt daar dan ook graag over. Hoe zij of hij anders is gaan aankijken tegen de katholieke opvattingen waarmee zij of hij is opgegroeid, hoe zij of hij daarmee heeft gebroken, hoe zij of hij andere stromingen heeft ontdekt, hoe zij of hij het katholicisme heeft herontdekt, hoe zij of hij dit heeft verbonden met die andere stromingen enzovoorts.

Retraitehuis De Zwanenhof

Dit type katholiek is vaak waar te nemen. Dat mag een wonder heten. De retraitehuizen waren eertijds immers exclusieve verkooppunten van het katholieke zingevingsaanbod en maakten – net als de parochie – deel uit van de levensbeschouwelijke monopolist. In de laatste tientallen jaren zijn ze één voor één gesloten. Dankzij een verstandig beleid hebben de redemptoristen hun retraitehuis kunnen ombouwen tot een centrum dat ook zijn aantrekkingskracht uitoefent op de moderne 'shoppende' katholiek. Overigens zonder de katholieke wortels te verloochenen. In termen van Hervieus metaforen kan worden gesteld dat De Zwanenhof enerzijds een pleisterplaats is voor de *pelgrim* die de katholiek tegenwoordig is, en anderzijds een haard, waaromheen zich de *bekeerlingen* verzamelen om hun levensverhalen uit te wisselen. De Zwanenhof is een plek waar de pelgrimerende katholiek halt kan houden en uit diverse bronnen kan putten om vervolgens door te trekken naar andere pleisterplaatsen. Die bronnen worden niet zelden ingebracht door de 'gasten' zelf – zoals de

retraitanten tegenwoordig veelbetekenend heten. Ook wordt bewust geïnvesteerd in een divers samengesteld programma. In het veelkleurige aanbod van bronnen zijn patronen te ontdekken. In het onderstaande wordt een indruk gegeven van de accenten in het programma-aanbod van De Zwanenhof – dat ongetwijfeld zo niet representatief, dan toch wel indicatief is voor vergelijkbare centra.

Bijbelse herbronning: opmerkelijk is in de eerste plaats de grote rol die de herontdekking van de bijbel inneemt in het cursusaanbod. Doordat de katholieke kerk de Schrift nooit echt als een volksboek heeft beschouwd én door de ontoegankelijkheid van dit archaïsche geschrift, is de bijbel voor veel katholieken een gesloten boek. Op zoek naar nieuwe bronnen, slaat de pelgrimerende katholiek dit boek weer open. En met name de weerbarstige en minder bekende bijbelboeken komen dan aan veelal bod: Prediker, Job, de Apokalyps. Van feministische leeswijzen wordt gretig kennis genomen. Deze worden dan niet alleen toegepast op de voor de hand liggende selectie (Ester, Ruth, Judit), maar werpen ook nieuw licht op de Thora en de Evangelieën. Baanbrekende populaire bijbelwetenschappers en theologen als D. Bonhoeffer, E. Drewermann, H. Kuitert, E. Schüssler-Fiorenza en D. Sölle helpen hierbij een handje.

Mystiek: in de tweede plaats wordt ook de traditie van spirituele schrijvers en mystici herontdekt. Dat kan iets modieus hebben. Tegelijk betekent het echter, dat katholieken ondergesneeuwde lagen uit de eigen traditie op willen diepen. Bovendien hebben mystici het culturele klimaat mee: zij zijn altijd beeldenstormers geweest, die verstarring en korstvorming hebben doorbroken. Dogma's en clichés stelden zij aan de kaak, om het ongreijbare van G*D te laten oplichten. Mystici beoefenden, zoals Iris Murdoch het ooit zo mooi uitdrukte, de 'iconoclastische pelgrimage'. Overigens blijkt dat veel cursisten ook moeite hebben met deze gedachte, die hun vele zekerheden ontnemt.

Dwarsverbanden I: kunst en creativiteit: op de derde plaats is er in het programma van De Zwanenhof ruimte voor dwarsverbanden met niet-(specifiek) christelijke culturen, stromingen en tradities. De levensbeschouwelijke rijkdom van muziek, beeldende kunst en literatuur vindt bijvoorbeeld gretig aftrek. Zo ontwikkelen zich ook nieuwe cursusvormen, waarbij er veel plaats is voor het beoefenen van of genieten van diverse kunstvormen. Concert en congres, theater en liturgie worden als gelijkwaardig beschouwd. Ook zijn er combinaties van bezinning en vakantieweken.

Dwarsverbanden II: andere tradities: bij de 'andere' culturen, stromingen en tradities horen natuurlijk ook het Jodendom en de andere westerse en oosterse godsdiensten (m.n. Zen), maar vooral de vele esoterische stromingen die ons zingevinglandschap zo domineren. Onder trefwoorden als: energie, mandalatekenen, gnosis en enneagram verschijnen ze in het programma van De Zwanenhof. Dat gaat soms met discussies gepaard. Ambivalenties dringen zich namelijk op. Veel aanhangers van de

'Nieuwe Tijd' gaan op nogal dogmatische, idolate of zelfs fundamentalistische wijze om met hun bronnen. Als de cursusleider kritische kanttekeningen plaatst bij deze bronnen, leidt dat dan ook vaak tot verzet. Het is hoogstwaarschijnlijk een teken van de blijvende behoefte aan zekerheid en de angst voor onzekerheid – waarvan hierboven al sprake was. Is de hedendaagse katholiek wel altijd in staat tot de barre woestijntocht van de pelgrim? Durft zij of hij zich bloot te stellen aan de onzekerheden van de pelgrimtocht?

De Zwanenhof is niet alleen een pleisterplaats voor pelgrims. Het is ook een haard, waar de bekeerlingen bijeenkomen, om hun autobiografieën uit te wisselen. In De Zwanenhof worden, bij wijze van spreken, heel wat 'Belijdenissen' geschreven. Thematische cursussen over gelovige onderwerpen of verlieservaringen zijn daarvoor vaak de aanleiding. Het thema 'levensverhaal' wordt vaak ook rechtstreeks geprogrammeerd. Dat blijkt een schot in de roos. Met name – maar niet alleen – ouderen, hebben grote behoefte om hun eigen levensverhaal voor zichzelf en anderen 'op een rijtje te zetten', om daar vervolgens patronen en sporen van G*D in te ontwaren. Ze hebben de behoefte om te vertellen hoe zij met G*D een leven lang zijn opgetrokken en hoe zijzelf zich hebben ontwikkeld, maar hoe ook deze G*D is veranderd.

Pelgrims in de woestijn van de gezondheidszorg

Sinds twee jaar is ondergetekende als trainer werkzaam in de gezondheidszorg. Onder andere verzorgt hij veel cursussen over zingeving en ethiek aan verzorgenden. Het werk vertrekt bij de confessionele identiteit van de 'aanbieder', i.c. de *Katholieke Vereniging van Zorginstellingen*, en van de 'klant', i.c. het (meestal) katholieke ziekenhuis of verpleeghuis. Toch is katholiciteit alles behalve vanzelfsprekend voor de cursisten zelf. Die vormen wat dit betreft een afspiegeling van de bevolking of – preciezer, want het zijn vaak jonge mensen – van hun generatie. Minder dan de gemiddelde Zwanenhof-bezoeker, zoeken zij naar bronnen van zingeving in de katholieke traditie of in variaties daarop. Niettemin zijn zij pelgrims pur sang: zoekers naar zingeving.

Opmerkelijk is dat de werkers in de gezondheidszorg – met name op de lagere niveaus – hun dagelijkse werk als zodanig als een bron van zingeving ervaren. De zin *van* het werk en de zin *in* het werk worden ontleend aan het werk zelf. Ze beleven er immers belangrijke waarden als communicatie, relationaliteit en zorgzaamheid. Hun dagelijkse werk is een bron van 'binding en betekenis', zoals Charles Vergeer het uitdrukt.⁵ Daaraan hoeft niets te worden toegevoegd.

Daartegenover staat de tragiek van de managers, die hun zingeving soms van ver denken te moeten halen. Ze verpakken die zingeving veelal in fraai gestileerde 'mission statements' en 'corporate identities', die via beleidsdocumenten niet zelden in de spreekwoordelijke bureaula verdwijnen. Modieuze organisatieadviseurs helpen daarbij graag een handje. De mensen 'op de werkvloer' kunnen slechts gniffelen over

de vondst van de zoveelste spiritueel bevlogen organisatiekundige en associëren woorden als 'mission statement' al gauw met mannen in dure Armani-pakken, die niets van de zorgarbeid begrijpen.

Dat de werkers in het 'primaire zorgproces' hun zingeving zo dicht bij het werk houden, maakt hen sterk. Het maakt hen echter ook kwetsbaar. Want in tijden van werkdruk en personeelstekorten is het een hele opgave om die zin uit het werk te blijven putten. De zorgarbeid wordt zakelijk en uitgehold: elke zinvolle en zingevende betrokkenheid ontbreekt dan. Als pelgrims trekken zij dan door de woestijn... om toch – na lang zoeken – weer oases op het spoor te komen.

Tenslotte

Uit de aldus geanalyseerde ervaringen in De Zwanenhof enerzijds en in het trainingswerk van de KVZ anderzijds, komt de waarde naar boven van het beeld van de pelgrim. Katholieken in de Nederlandse samenleving anno 2001 zijn de verticale zuilorganisatie definitief ontgroeid. Zij ontlenen zin en betekenis aan hun zoektochten door het levensbeschouwelijke netwerk van onze cultuur. Ze leggen dwarsverbanden en associatieve relaties. Om een ander beeld te gebruiken: ze beperken zich niet tot een of enkele wortels, maar nemen hun voeding tot zich via het complexe, verknoopte netwerk van het 'rizoom' – om een metafoor van de Franse wijsgeer Gilles Deleuze aan te halen. Op hun grillige pelgrimstocht – misschien wel een permanente tocht zonder eindbestemming – hebben zij minder kathedralen nodig, maar meer gasthuizen.

1 Tegen de achtergrond van de oecumenische formule van dit tijdschrift zij vermeld, dat hier vanuit een bewust ingenomen katholiek perspectief wordt gesproken, zonder universele pre-tenties, maar wel in het vertrouwen dat een en ander indicatief is voor andere groeperingen.

2 Vgl. o.a. Köhler, M. *Amalie von Gallirzin. Ein Leben zwischen Skandal und Legende*, Paderborn/München/Wien/Zürich 1993.

3 Hervieu-Léger, D. *Le pèlerin et le converti. La*

religion en mouvement, Paris 1999.

4 Dat het omgekeerde ook gebeurt blijkt wel uit het grote succes van de KRO/RKK uitzendingen, met name Kruispunt TV. Afgelopen seizoen verzorgde het op illustratieve wijze een serie over kloosters als pleisterplaatsen en als 'locus' voor het levensverhaal een prominente rol in de programmering.

5 Vergeer, Ch. *Binding en betekenis. Een filosofie van de zorg*, Best 1997.

The Catholic Christian in modern times is to be qualified as pilgrim and convert alike. Living in a broad range of social relations he or she seeks meaning in a diversity of cultures and religious traditions. He is also a permanent convert in so far as he rediscovers Catholicism as a spiritual source. Parishes or cathedrals are for him less important than guesthouses or spiritual training centres.

Eric Corsius (1964) studeerde theologie aan de Hogeschool of (later) Universiteit voor Theologie en Pastoraat van 1982 tot 1991. Van 1991 tot 1999 was hij als cursusleider werkzaam bij het Bezinningscentrum De Zwanenhof en van 1993 tot 1999 als onderzoeker bij het Missiologisch Instituut in Nijmegen. In 1999 promoveerde hij op een fundamenteel-theologisch en kerkhistorisch proefschrift over de redemptoristen. Sinds 1999 is hij als coördinator dienstverlening werkzaam voor de Katholieke Vereniging van Zorginstellingen. Sinds 1985 is hij op diverse manieren betrokken bij de redemptoristen, momenteel als lid van de vereniging Scala. Hij schreef artikelen en andere bijdragen in onder meer *Tijdschrift voor Geestelijk Leven*, *De Bazuin* en *Zin in zorg*.

Het tekort en een tegoed

Christendom onder nieuwe verhoudingen

Strategisch nadenkend over de manier waarop het christelijk tegoed in de toekomst gestalte kan krijgen, pleit Van der Zwan voor een 'na-traditionele theologie'. Deze laat de legitimiteit en de rationaliteit van religie zien, door fundamentele waarden aan te reiken, en de emotionele kant van het leven te ondersteunen. Dit vraagt om nieuwe vaardigheden waarop het curriculum van de theologische faculteiten dient te worden ingesteld.

Ook Nederlandse christenen geloven in God en de theologen onder hen inventariseren hun goede bedoelingen. Nochtans is dit geen voldoende garantie voor een toekomstig, op waarde geschat christendom in de Lage Landen. De problematiek die ik aan de orde stel, is in de titel aangegeven als een 'tekort' en duidt hier op het volgende. Te weinig wordt er binnen de christelijke denominaties op een beleidsmatige, samenhangende, op elkaar afgestemde – zo men wil: strategische – wijze gedacht, gestudeerd over de draagwijdte en invloed van de maatschappelijke en culturele presentie van het christendom. Te weinig ook wordt op samenhangende wijze geïnvesteerd in nieuwe praktijken, nieuwe modellen, nieuwe 'scenario's'.

Er lijkt vooral één scenario in omloop: het scenario waarbij er op termijn in Nederland sprake is van een 'rest-christendom', dat weliswaar kan bogen op een groots verleden maar een kleine toekomst heeft.

Ik meen dat een rest-christendom niet onbeduidender hoeft uit te vallen dan nodig is. Een 'strategisch' nadenken en handelen is wel voorwaarde om het christelijk 'tegoed' onder toekomstige culturele en maatschappelijke verhoudingen voor het voetlicht te plaatsen. Essaymatig – in een essay mag immers alles – wil ik in dit perspectief enige lijnen uitzetten en ontwikkelen. Het zijn lijnen die niet alleen rusten op een intuïtief begrijpen van de 'tekenen des tijds', maar ook op de ervaringen¹ en waarnemingen die ik als missionair werker actief op het moeilijke snijvlak van kerk en samenleving heb opgedaan in de afgelopen zes jaar.

De voorspellingen over de ontkerkelijking² zijn van een geruststellende betrouwbaarheid. Of ze nu betrekking hebben op de lange of korte termijn: ze komen altijd uit. Men kan er beter van op aan dan het weerbericht. Het hoeft geen toelichting dat voortschrijdende secularisatie, ontkerkelijking sinds decennia een verschijnsel is dat het doen en laten van theologen begeleidt. Als theoloog, en met mij velen anderen, ben ik met dit verschijnsel theologisch grootgebracht.

De hoofdstroom van Nederlands christendom overziende, is het des te opvallender dat er weinig samenhangende bestuurlijke, organisatorische, zo men wil 'ecclesiologische' of cultuurtheologische creativiteit valt waar te nemen. Ook de oecumene, ooit ervaren als een stimulerende sociale beweging, is niet meer in staat aanstekelijk engagement los te maken.³

In het alledaagse leven ondergaan kerk, christendom en theologie een proces van culturele ijking. Zeg maar, een toetsing van de maatschappelijke waardering van het christendom. Het betreft niet zozeer een bewust aangestuurd proces maar een resultante van allerlei krachten in cultuur en samenleving. Het beeld wat daarvan oprijst, is niet bemoedigend. De culturele en maatschappelijke presentie is problematisch, omdat ze steeds onzichtbaarder wordt op de grote culturele en maatschappelijke fora. Op alle fronten is er sprake van een terugtrekkende beweging. Een belangrijk 'ijkpunt' vormt de berichtgeving in week- en dagbladen rondom kerkelijke ontwikkelingen. Deze heeft langzamerhand een incidenteel karakter gekregen.

Ontvlechting van kerk en samenleving

Eeuwenlang was de leefvorm van het christendom nauw vervlochten met de samenleving. Los van de vraag of er ooit een volledige symbiose was tussen kerk en cultuur, ontstond er een proces van ontvlechting dat in onze tijd en vooral in Nederland zich nagenoeg tot een situatie van volledige separatie heeft ontwikkeld. Ontkerkelijking is een ontvlechtingproces. Kerkelijke gemeenschappen vallen niet meer samen met de wijken en buurten waarin ze al zolang gevestigd zijn.

Toegespitst op de situatie van de rooms-katholieke kerk schetst Henk Baars het volgende beeld: '... Charisma is ver te zoeken. Als het bestuur optreedt, is het meestal om zaken in te perken. Zijn er bijvoorbeeld te veel kerkgebouwen, dan lossen ze dat op door de boel maar dicht te gooien. Nadenken over een aantrekkelijk perspectief voor de lange termijn is er niet bij. Dat ligt overigens niet alleen aan de centrale kerkleiding, maar ook aan plaatselijke besturen die niets meer durven. Ook hier is sprake van een steeds groter isolement. Wie goed rondkijkt ziet de kwaliteit van pastores achteruitgaan, maar evengoed van het lekenkader en de vrijwilligers. Het werk is velen te zwaar, te veel, te moeilijk, kent te weinig succes en niemand begrijpt wat je doet als je er op een verjaardagsfeestje over praat. Status ontbreekt, waardoor pastoraal personeel niet meer uit de intellectuele toplaag van de samenleving wordt gerekuteerd. Het is een harde sociologische wet dat geen enkele groepering, ook katholieken niet, zich straffeloos van de hoofdstroom kan afscheiden. De straf is isolement. De hoofdstroom in Nederland is economisch-liberaal en christelijk-humanistisch,

democratisch met een poldermodel. Daar is allerlei kritiek op te geven, maar niet vanuit een verdedigende of al te sterk getuigende positie. Het restauratieve beleid van de kerkleiding leidt noodzakelijkerwijze tot maatschappelijk isolement.⁴

Baars betreft in zijn beschrijving natuurlijk een kerkpolitiek standpunt. Dat doet niets af aan waar het hier eigenlijk om gaat: een beeld van kerkelijke 'verkruiemeling'. Als de basis van een maatschappelijke beweging, van georganiseerde christelijke religiositeit zo sterk afneemt, dan heeft dat grote gevolgen voor de uitstraling en de invloedssfeer van zo'n beweging. Het tot 'non-thema' worden van christelijke religiositeit heeft op de allereerste plaats hier een belangrijke wortel. Het grote onderstel – het geheel van katholieke en protestantse kerkvormen – waar het christendom in Nederland eeuwenlang op rustte, is aan het verkruiemelen. Uiteraard vindt die verkruiemeling plaats met ongelijktijdigheden en tempoverschillen die bepaald worden door lokale geschiedenis, tradities en gewoonten.

In het tot 'non-thema' worden van christelijke religiositeit in Nederland spelen gevoelens van ressentiment steeds minder een rol; in Vlaanderen ligt dat waarschijnlijk anders. Het afrekenen met het gereformeerde en katholieke verleden behoort tot een oudere generatie.

Een belangrijk substraat in de huidige generatie van politici, ambtenaren, beleidsmakers, bestuurders, managers, journalisten, schrijvers en opiniemakers zijn in de jaren tachtig en negentig gevormd en opgeleid. Voor hen waren kerk en christendom doorgaans geen werkelijkheden meer waarvan zij zich moesten losmaken. Het zijn de kleinkinderen van de verzuiling. Ook al komen ze uit een katholiek of protestants nest, de socialisatie was lossler, de verhouding neutraler, minder geladen, onverschilliger.

We moeten er rekening mee houden dat het christendom als non-thema steeds meer is terug te voeren op de factor onbekendheid. De culturele presentie en realiteit van het christendom zijn veel kleiner geworden.

Na-traditionele theologie

Het motief van de 'ontvlechting' komt op andere wijze terug in een interessant essay van Leo Oosterveen⁵. Hij gaat in op de vraag wat reëel bestaande traditiebreuken in de (post)-moderne tijd betekenen voor het overleven van de christelijke traditie, meer in het bijzonder voor de theologie. Oosterveen stelt dat het spreken over religieuze tradities en de zin daarvan in onze context ten diepste rekening moet houden met processen van onttitudinalisering. Sociale instituties slagen er niet meer in om een religieuze betekeniswereld over te dragen. Religieuze instituties die tot voor kort hierin een speciale taak hadden, zijn in staat van ontbinding. Er is sprake van een uiteenvallen van een religieus traditiecomplex in sociaal en cultureel opzicht. Een theologiseren dat rekening houdt met en getekend wordt door deze vormen van onttitudinalisering, noemt Oosterveen een 'na-traditionele' theologie.

Het betreft niet een theologie die zich niet meer bezighoudt met de christelijke traditie, maar een theologie die er zich ten diepste van bewust is dat ze bij haar interpretatie niet kan uitgaan van een institutioneel bemiddelde toegang ertoe. Theologen kunnen niet langer uitgaan van een in brede kring gedeeld gemeenschappelijk geloofsverstaan. Zo ontstaan er traditiebreuken en deze zijn intussen alom manifest. Dit heeft verregaande gevolgen voor de theologie.

Het wegvallen van fora van traditieoverdracht zoals verkondiging en catechese, impliceert voor de theologie dat zij op een andere manier moet omgaan met de traditie en moet proberen de inhoud ervan op een andere wijze voor het voetlicht te brengen. Zij zal naar nieuwe inhouden moeten zoeken. Zij moet zich herbezinnen op het traditiebegrip zelf en zal moeten zoeken naar nieuwe manieren om in de praktijk met traditie en traditiebreuken om te gaan.

Uiteindelijk is theologie zinvol – zo besluit Oosterveen – wanneer dit concreet in verband gebracht wordt met de verschillende segmenten van het alledaagse leven van postmoderne mensen en de vormgeving ervan. Hiertoe is het hoogst noodzakelijk, zowel voor de praktische als voor de systematische theologie, gebruik te maken van concrete culturele analyses en er zich mee bezighouden.

Architectonische ingreep

De weg naar het toekomstig christendom in de Lage Landen is denkbaar volgens twee 'scenario's'. Het christendom als 'rest-christendom', om deze schurende term nog maar eens te gebruiken en het christendom als een na-traditioneel christendom. Rest-christendom ontstaat als het cultureel ijkingsproces (te) passief wordt ondergaan: We wachten de ontwikkelingen af en op voorhand is eigenlijk alles meegenomen. Een na-traditioneel christendom is het resultaat van een actievere inspanning om de christelijke traditie een plaats te geven onder nieuwe verhoudingen.

Tegenover een christelijk tekort staat een christelijke 'tegoed'. Maar dat tegoed laat zich niet zomaar present stellen door het inventariseren van de goede bedoelingen. De nadruk ligt niet op het 'aanwijzen' maar op het 'bewijzen'.

Wat nu? Dat is de klemmende vraag. Want zó kan het niet blijven. Een terugkeer naar de oude strikte kerk is uitgesloten en onjuist. Die kerk staat haaks op de tijd en kan daarom nog slechts voor een beperkte groep van betekenis zijn. Ook is duidelijk dat we er niet komen met een paar aanpassingen hier en daar; een extra kamertje erbij of het doorbreken van een muurtje. Nodig is een architectonische ingreep.⁶

Het christelijk tegoed vraagt studie, aandacht, overleg en uitleg. Op voorhand is dat christelijke tegoed voor onze samenleving evident noch helder. In dit licht stel ik hieronder een aantal aandachtsvelden aan de orde.

Legitimiteit en rationaliteit vallen niet samen. Toch is de legitimiteit van een maatschappelijke beweging niet los te koppelen van de rationaliteit van haar opvattingen. Het bestaansrecht van de christelijke religiositeit vereist een theoretische moti-

vering, die navolgbaar is voor de omliggende cultuur.

Het is evident dat denken en filosoferen in termen van de Godsbewijzen geen begaanbare wegen meer zijn om de 'waarheid' en het bestaansrecht van het christendom te onderstrepen. Maar wie meent dat met de modernisering de irrationaliteit van religie en die van het christendom in het bijzonder is bewezen gaat zichzelf te buiten aan irrationaliteit.

Er zijn goede gronden aan te voeren op basis waarvan religiositeit wordt gelegitimeerd. Het zijn andere – geen dwingende – gronden dan voorheen. We kunnen niet meer terugvallen op een neo-thomistisch systeem. We zullen allereerst moeten accepteren dat onze werkelijkheid – het universum – ambivalent en meerduidig is. Mensen ervaren situaties op verschillende manieren als hebbende verschillende betekenissen, zodat ze verschillende praktische betekenissen hebben.

Volgens de Engelse godsdienstfilosoof John Hick⁷ moet geloof gelijk gesteld worden met het interpretatief element in onze ervaring. Dat interpretatieve element is deel van onze zintuiglijke ervaring. Ze is aanwezig in onze morele reacties en dus ook in religie. In het laatste geval is het de interpreterende activiteit waarmee gelovigen het leven ervaren als door God geschapen. Dit zou – volgens Hick – een definitie kunnen zijn van geloof, die aanvaardbaar is zowel voor een gelovige als voor een scepticus. De scepticus zal nadruk leggen op het verschil tussen religieuze ervaring en zintuiglijke ervaring, en hij zal zeggen dat geloof een willekeurige en ongegronde interpretatie van het leven is, die gelijk staat met allerlei ongegrond bijgeloof, en met het geloof in feeën en heksen. De gelovige zal echter volhouden dat juist door deze ambiguïteit God zich aan ons heeft willen openbaren.

De secularisatie heeft ons denken, doen en handelen doortrokken. Ontkerkelijkheid is een hard feit. Voor sommigen is dat een verlossingservaring. Voor de humanist Glastra van Loon is het humanisme een verlossing van het christendom, hij heeft dat op authentieke wijze uiteengezet in zijn boekje 'Mensenwerk'⁸. Noch humanisme – en dat beseft Glastra van Loon goed – noch de (post-)moderne tijd is verlost van de grote levensvragen. Die blijven we in vreugde en verdriet met ons meedragen.

Ook onder deze verhoudingen blijft daarom de christelijke traditie van waarde. Christelijke religiositeit biedt immers toegang tot een levensbeschouwelijk forum met oude papieren waar levensvragen doorleefd en doordacht worden. Ze biedt een omgangsregeling met levensvragen. Zo krijgen ze reliëf, eerder dan een oplossing overigens. Er bestaat geen grammatica waarin grote levensvragen zich tot grote antwoorden vervoegen. Wel kunnen levensvragen hanteerbaar worden gemaakt, niet in het minst door het perspectief van de hoop.

Geloofsgemeenschappen zijn waardengemeenschappen. Mensen groeperen zich rondom een levensovertuiging waarin datgene wat hen drijft, motiveert en troost samenkomt. Geloof biedt een emotioneel en existentieel kader dat ook morele perspectieven bevat voor goed en waardig leven en samenleven. In geloof is op een of andere manier altijd het hele leven in al zijn complexiteit aan de orde. Toegang tot de 'bronnen' van christelijke geloof kan daarom niet anders verlopen dan via de eigen-

aardige communicatiestructuur van de verhalen waarin zich 'beelden van het goede leven' aftekenen en waarin morele perspectieven zijn verweven.

Waarden: verlangen, vertrouwen, verzet en vergeving

Christelijke religiositeit kan medefunderend zijn voor samenlevingsopbouw via de weg van de waarden. Anton Houtepen heeft hier verschillende malen op gewezen.⁹ Hij meent dat de christelijke traditie in deze tijd onze huidige cultuur iets te bieden heeft. Secularisatie is voor hem niet alleen een bedreiging maar ook een uitdaging. Onder nieuwe gesecculariseerde verhoudingen is de christelijke traditie in staat praktische waarden aan te reiken die een kwalitatieve verdieping van het leven bieden. Houtepen concentreert zich op een aantal christelijke waarden die van betekenis kunnen zijn in onze moderne cultuur. Want laten we wel wezen, meent hij, het gemoderniseerde leven in onze westerse samenlevingen heeft niet alleen maar winst gebracht. Er zijn ook schaduwzijden aan het project van de Verlichting. De Duitse filosoof Jürgen Habermas kan dan wel stellen dat de joods-christelijke traditie met al zijn praktijken en rituelen afgelost wordt door moderne bewustzijnstructuren. En dat de ineenstorting van het christendom onafwendbaar zou zijn. Houtepen gelooft daar niets van.

Bij alle nadruk op het denken in termen van vooruitgang, beheersbaarheid en haalbaarheid zijn een aantal menselijke emoties en ervaringen naar de achtergrond gedrukt. Het zijn juist die emoties die op het terrein van de joods-christelijke uitdrukkingsvormen worden aangesproken en gecultiveerd: bewondering en verwondering (contemplatie), dankbaarheid en volharding, barmhartigheid en dienstbeeton, vreugde om het leven en aanvaarding van de dood. Houtepen wil – zoals hij dat zelf formuleert – staande in de cultuur en profiterend van de intussen gegroeide idealen van humaniteit, de kerninhouden van de joods-christelijke traditie opnieuw aanwijzen als zaad en zout en zuurdesem.

Het gaat hem om vier waarden die in het christelijk belijden en beleven zijn veranderd: verlangen, vertrouwen, verzet en vergeving. Vier soorten structuren van denken en handelen, ervaren en vertellen, die niet los van de feitelijke cultuur te verkrijgen zijn, maar die daarin richting en kritische zin aanbrengen.

Wil het christendom van maatschappelijke betekenis zijn dan moet er anders worden geïnvesteerd in de infrastructuur van de christelijke religiositeit. Het overeind houden van de klassieke infrastructuur van de lokale geloofsgemeenschap kost veel. De eerder aangehaalde praktisch theoloog J. Hendriks schreef een origineel en een in veel gemeentes en parochies ter hand genomen boek over de 'Gemeente als herberg', waarin hij stapsgewijze wil meewerken een concrete utopie te ontwikkelen. Die concrete utopie betreft een nieuwe opzet van de lokale geloofsgemeenschap die zich laat leiden door het beeld van de kerk als gastvrije herberg. Een pessimistische toon klinkt door in de opvatting van Tjeu van den Berk: 'Ik vermoed...dat parochies en parochiepastores zoals we die tot nu kennen, hun laatste decennia in gaan. Er staat

een generatie voor de deur die volstrekt niet meer gevoelig is voor een dergelijke geloofscommunicatiestructuur. Ten diepste hangt deze structuur ook samen met de organisatie van een soort sacrale orde waarvan een mens willens nillens deel uitmaakt, en waaraan hij zijn identiteit ontleent, een orde die, we weten het maar al te goed, feodaal van aard is...¹⁰ Parochies en gemeentes in de klassieke zin zullen nooit verdwijnen, maar ze worden wel een heel smal fundament van de christelijke religieusiteit.

Het gaat niet aan om de realiteit pessimistischer voor te stellen dan zij is. Immers er bestaan inmiddels talloze – vaak oecumenische – initiatieven op het gebied van het buurtpastoraat, Urban Mission, cursuscentra, opvang van vluchtelingen, kerkelijke inloophuizen. Het is van eminent belang dat serieus gestudeerd wordt op nieuwe modellen van religieuze communicatie en op overleg- en ontmoetingsstructuren op basis waarvan nieuwe initiatieven in een samenhangend kader komen te staan.¹¹

Niet zelden hebben nieuwe kerkelijke initiatieven een diaconale inslag. Diaconale projecten zullen zich vroeg of laat positioneren binnen wijk, buurt of stad. Daarvoor is inzicht in het functioneren van de gemeentelijke overheid, instellingen als sociale dienst, GAK, RIAGG erg belangrijk. Inzicht ook in de wijze waarop op lokaal niveau beleidsvorming tot stand komt, en, belangrijker nog: op welke wijze beleid zich laat beïnvloeden. Dergelijke kennis en maatschappelijke 'vaardigheden' moeten nu in de praktijk door pastores zelf worden verworven. In de theologische vorming zou dit soort praktische kennis ook in het curriculum moeten worden opgenomen. Het betreft hier overigens meer dan 'weetjes'. Met de kennis van ambtelijke, bestuurlijke, (sociaal)-politieke sferen en zaken beschikt men over een analyse-instrument. Het geeft niet alleen een idee hoe Nederland 'feitelijk' werkt, maar in tweede instantie verschaft het zicht op de rol en de functie van kerkelijk werk. Het is daarom niet verwonderlijk dat Hans Visser in zijn proefschrift tot de conclusie kan komen dat de missie van de kerk in de postindustriële stad ligt in creativiteit, wegwijzing en dienstverlening.¹²

De theoloog als deskundige

'There are many general interpretations of religion. These have usually been either naturalistic, treating religion as a purely human phenomenon or, if religious, have been developed within the confines of a particular confessional conviction which construes all other traditions in its own terms. The one type of theory that has seldom been attempted is a religious but not confessional interpretation of religion in its plurality of forms; and it is this that I shall be trying to offer here.'¹³ Aldus begint de Engelse godsdienstfilosoof John Hick zijn *Interpretation of Religion*. De weg die Hick op filosofische wijze uittekent zou mutatis mutandis een evenzeer vruchtbare weg zijn voor toekomstige theologen. Theologen kennen de aardig- en eigenaardigheden van religie vanuit het binnenperspectief. Zij hebben oog voor de karakteristieke communicatiestructuren van religie: het ritueel, het gebed, pastoraat. Wat zich ook aan secularisatieprocessen voltrekt, religie blijft een factor van maatschappelijke betekenis, maar dan in al z'n verscheidenheid¹⁴, en wat christelijke reli-

giositeit betreft: op een kleinere schaal. Met name in de grote steden moeten gemeentelijke beleidsmakers maar zien hoe met religie om te gaan. Dat wordt belangrijker naarmate onze samenleving 'multireligieuzer' wordt. Een strikte scheiding ophouden tussen kerk en staat snijdt ook wegen af om moeilijk te bereiken groepen aan te spreken en er bij te halen. In een stad als Tilburg, wier bevolkingssamenstelling in twintig jaar flink is gewijzigd, wordt een multiculturele nota geschreven waarin het aspect van religie nauwelijks meeweegt. En dat is geen onwil, eerder is er sprake van een gebrek aan toegankelijke kennis, visie en visie-ontwikkeling. Op wie en waarop kan een ambtenaar terugvallen wanneer deze een beleidsnota schrijft?

Het kan niet zo zijn dat uiteindelijk antropologen de enige religiedeskundigen van de toekomst worden. Incompetentie is daarbij niet aan de orde, maar het religieuze 'binnenperspectief' minder of niet is verdisconteerd. Vanuit dit 'binnenperspectief' zou het goed zijn als er centra voor levensbeschouwing het licht zouden zien, die een uitgebalanceerd tegenwicht vormen voor het enorme aanbod op het gebied van 'spiritualiteit'. Een dergelijk initiatief zou een breed gedragen landelijk initiatief moeten zijn, en wat in staat is status en gezag te verwerven. Veel meer dan nu het geval is, zouden theologen opgeleid kunnen worden als religiedeskundigen, inzetbaar op verschillende gebieden in de samenleving. Gebieden die wel 'veroverd' moeten worden. Mits adequaat opgeleid zouden theologen daar goed tot hun recht komen.

Bestek en werkbrief

Het christendom in de Lage Landen is een oude religieuze, dus sociale beweging die bestaat uit allerlei clusters, families en bloedgroepen, die niet perse op elkaar betrokken zijn, zich zelfs tegen elkaar afzetten, maar die toch een gezamenlijk kader delen, al ligt dat misschien in het verleden of in een (veilig) eschatologisch perspectief. Historisch gegroeide mentaliteitsverschillen doen kerken maar moeizaam met elkaar samenwerken. Een door alle kerken gedeeld handelingsperspectief is daarom niet vanzelfsprekend.

Met het oog op een toekomstig christendom moet het toch mogelijk zijn om ergens die grote gemene deler aan te treffen. Het gaat niet om het overleven *sec*, maar ook om een vruchtbaar overleven, waarin kerken weer betekenis hebben voor de opbouw van de samenleving. De alledaagse realiteit van missionaire werkers nu – en niet alleen van hen – leert dat de kerkelijke communicatiekabels in hoog tempo uit de goten van het maatschappelijk geraamte worden gelicht. De Nederlandse samenleving ontdoet zichzelf van het christelijk complex. Het betreft een proces met een onomkeerbaar karakter. Het is ook een ingewikkeld proces dat niet alleen op ressentiment is terug te voeren. Naast het inventariseren van de goede bedoelingen, is een zakelijke aanpak geboden. Welke circuits kunnen nog worden kortgesloten? Het gebouw van de christelijke religiositeit in de toekomst is afhankelijk van het bestek en de werkbriefjes die nu worden gemaakt.

-
- 1 Die ervaringen als zodanig komen hier niet aan de orde.
- 2 Voor de laatste stand van zaken zie: www.cbs.nl
- 3 Anton Houtepen, 'Europe beyond 1992 – The Redefining of the Ecumenical Quest' in: *Exchange* 21(1992) 2, 100.
- 4 Henk Baars, *Katboliek is spannend, rooms niet meer*, De Bazuin, 10 augustus 2001, 23.
- 5 Leo Oosterveen, 'Tussen band en breuk. De theologische verhouding tot de christelijke traditie' in: *Tijdschrift voor Theologie* 39(1999) 217-227.
- 6 J. Hendriks, *Gemeente als herberg. De kerk van 2000 – Een concrete utopie*, Kampen 1999, 18.
- 7 Een samenvatting van zijn godsdienstfilosofische theorie vindt men in: John Hick, *An Interpretation of Religion, Human Responses to the Transcendent*, Macmillan Press, London 1989.
- 8 Jan Glastra van Loon, *Mensenwerk. Levensbeschouwelijke verkenningen van een humanist*, Meppel 1994.
- 9 Verschillende publicaties, samengevat in hoofdstuk 4 van Anton Houtepen, *God, een open vraag. Theologische perspectieven in een cultuur van agnosme*, Zoetermeer 1997, 126 e.v.
- 10 Tjeu van den Berk, 'Individualisme, bron van verontrusting maar tevens weg naar authenticiteit' in: Aad de Jong en Moniek Steggerda (red.), *Vorming in geloofscommunicatie. Een onderzoek naar geloofscommunicatie in katholieke vormings- en bezinningscentra*, Baarn 1998, 123.
- 11 Bemoedigend is het eerder genoemde boek van J. Hendriks. Zeer recent: Andries Baart, *Een theorie van de presentie*, Utrecht 2001.
- 12 Hans Visser, *Creativiteit, wegwijzing en diensverlening: de rol van de kerk in de postindustriële stad*, Zoetermeer 2000.
- 13 John Hick, *An Interpretation of Religion, Human Responses to the Transcendent*, Macmillan Press London 1989, 1.
- 14 Denk daarbij niet alleen aan de islam maar ook aan migrantenkerken. (Surinamers, Antillianen, Afrikaanse christenen)

In a strategic reflection on the way in which the credits of the Christian tradition may be expressed in the future, Van der Zwan pleads for a 'post-traditional theology'. This theology shows the legitimacy and the rationality of religion, presents basic values and develops the emotional side of human existence. This demands a revision of the curriculum of the theology studies.

Dr. R. van der Zwan, (1959), studeerde theologie in Tilburg. Daarna was hij onder andere verbonden aan het IIMO. Hij promoveerde op een missiologisch proefschrift in Nijmegen (1995). Sinds 1996 werkzaam op snijvlak van kerk en samenleving als directeur van het Missionair Servicecentrum in Tilburg. Heeft in die hoedanigheid onder andere te maken met de problematiek van kansarmen en vluchtelingen. Was in 2000 lid van de IKV-delegatie die een bezoek bracht aan Srebrenica, Bosnië-Herzegovina.

Een kerk in Nederland die groeit als kool

Twaalf jaar geleden had de Baptistengemeente in Drachten zestig leden. Dit voorjaar werd het duizendste lid verwelkomd. Daarnaast werden er de afgelopen jaren vier dochtergemeenten gestart. Wat is het geheim van een zo snel groeiende kerk? En wat zijn de leermomenten voor de traditionele kerken? Een gesprek met Orlando Bottenbley, predikant van deze gemeente. Hij was predikant in Lemmer en werkt sinds 1989 in Drachten.

Na een stageperiode in de Onafhankelijke Baptisten Gemeente in Amsterdam werd ik in 1979 beroepen in de Vrije Baptisten Gemeente in Lemmer. We hebben er negen gezegende jaren gehad en mochten vanuit deze gemeente dochtergemeentes starten in Franeker en Sneek.

In Lemmer heb ik heel veel mogen leren over de geestelijke principes om een gemeente op te bouwen. Ik heb daar het belang ingezien van het priesterschap van alle gelovigen. En dat dan niet alleen als een theoretisch principe, maar als organisatorische werkelijkheid.

We hebben dan ook sterke nadruk gelegd op dat priesterschap van alle gelovigen bij de opbouw van de gemeente in Drachten. In 1989 ben ik er begonnen. Het was toen een gemeente met zo'n zestig leden. Dit voorjaar mochten we ons duizendste lid dopen. Een feest was het! We geven de Here daarvoor alle dank en eer. Het is zoals Paulus het omschrijft in 1 Korintiërs 3:6: 'Ik heb geplant, Apollos heeft begoten, maar God gaf de wasdom.' Als je vraagt naar de 'sleutel' van de groei, kan ik alleen naar Hem verwijzen. Tezelfdertijd kun je zeggen: Je moet dóén alsof het helemaal van jou afhangt en wéten dat het helemaal van God afhangt. Een heel team van mensen zet de schouders onder de taak en de roeping van de Heer om in Zijn wijngaard te werken.

We kwamen in de gemeente Drachten in een tijd dat het moeilijk was. Er was een splitsing geweest, de gemeente was klein en lange tijd vacant geweest.

We zijn dus begonnen met het inschakelen van de hele gemeente vanuit de gedachte van het priesterschap van alle gelovigen. Dat is niet iets dat alleen maar in het Nieuwe Testament voorkomt en door de reformatie weer is opgepakt. Dat is iets dat praktisch gemaakt moet worden in het leven van de gemeente vandaag. Iets theologisch belijden of iets praktisch toepassen maakt een ongelofelijk groot verschil uit. Daarmee stel je de kracht van God in werking. Je hebt als gemeente zoveel kwaliteiten in huis door mensen die van God gegeven zijn in de gemeente en niets werkt zo krachtig als de betrokkenheid van kerkmensen bij de gemeente. Vandaag is zeker tachtig à negentig procent van de gemeenteleden actief betrokken bij de gemeente. Het is voor ons heel belangrijk geweest, dat we met die structuur, waarin iedereen een actieve rol krijgt, begonnen zijn toen we nog klein waren. Ik moet er niet aan denken dat we nu nog zo'n structuur zouden moeten gaan opzetten. We hebben dus eerst die zestig mensen getraind en toegerust om met hun gaven en talenten zich in te zetten. Op deze manier zijn we gegroeid tot een hecht team. Die eerste jaren hebben we de basis gelegd voor de groei die nu mogelijk is.

We hebben een onderwijssysteem ontwikkeld voor mensen die tot bekering kwamen en zich wilden aansluiten bij de gemeente. Daarbij volgen we twee sporen. Allereerst is er de fundamentencursus. In die cursus zetten we duidelijk uiteen, hoe onze visie is op zaken zoals het gezag van de Bijbel als Gods Woord, over verschillende ethische zaken, enzovoort. Iedereen die nieuw in de gemeente komt, moet de fundamentencursus meemaken. Per jaar zijn er zo'n 200 tot 250 mensen, die tot geloof komen in de gemeente, en die op deze wijze worden opgebouwd in hun nieuwgevonden geloof.

Daarnaast wordt iedereen in de gemeente ingedeeld in een gemeenschapskring. Dat gebeurt per regio. Vanuit deze kring vindt ook het pastoraat plaats. Normaal gesproken bezoek je de kring. Als je om welke reden dan ook niet kunt komen, houdt de leider van die kring het pastorale contact met je. Hij is dus tevens je 'wijk-ouderling'. We spreken in onze gemeente over 'herdersechtparen'. Op dit moment is 75% van de leden van onze gemeente actief deelnemer aan zo'n kring. Er draaien meer dan vijftig van die kringen.

Naast de fundamentenkring en de gemeenschapskringen zijn er verschillende studiekringen waaraan men deel kan nemen. Daarbij ligt sterk de nadruk op kadertraining voor deze kringen.

God dienen met de gaven die je hebt

Naast het deelnemen aan de zondagse eredienst en de kringen willen we graag dat elk lid ergens in de gemeente een taak op zich neemt. Dat kan pas nadat ze een fundamentelekring gevolgd hebben of op z'n minst als ze op die kring zitten. Soms krijgen we mensen binnen die best al veel 'bagage' hebben. Maar we willen niet alleen dat ze actief zijn in de gemeente, maar ook dat ze dat vanuit de juiste geestelijke houding doen.

We vinden het een uitdaging om mensen in te zetten met hun van God gegeven gaven. Daarbij hebben we veel plezier van de 'Netwerkcursus' van Willowcreek. We gebruiken veel van het gedachtegoed van deze Amerikaanse gemeente, die ook sterk gegroeid is. Ik vind het prachtig om mee te maken dat mensen naar me toekomen en zeggen: 'Dominee, ik heb mijn gaven ontdekt. Vindt u het goed dat ik me ga inzetten voor...' en dan komt er een concrete vraag.

Zo waren er pas een paar zakenlieden met grote bedrijven die vroegen of ze in de bouwcommissie voor de uitbreiding van de kerk mochten zitten. Geweldig dat deze druk bezette mensen zich aanbieden om met hun gaven en talenten en tijd in Gods gemeente hun plaats in te nemen.

Op dit moment werken er vijf fulltimers in de gemeente. Eén van hen coacht de pastorale oudsten en geeft hun de nodige begeleiding en toerusting. Zij zijn op hun beurt verantwoordelijk voor de herdersechtparen, die elk een huiskring leiden.

We hebben de taken verdeeld over drie soorten oudsten.

Naast de pastorale oudsten zijn er de oudsten voor het beheer. Voor hen is het van groot belang dat ze weten dat ze geestelijk werk aan het doen zijn. Want het zorgen voor Gods middelen is geestelijk werk!

Tenslotte kennen we bestuurlijke oudsten. Zij houden zich bezig met verschillende taakgebieden, zoals het kindert/jeugdwerk; het podiumwerk (we werken met vier muziekteams); de tienerdiensten; de communicatie naar binnen en naar buiten toe, enzovoort.

Mijn primaire taak bij dit alles is het coachen van de coaches en het leiding geven aan het team. We vormen samen een hecht team met een gezamenlijke visie om God te dienen in zijn gemeente.

Waar komen al die mensen vandaan?

Veel mensen denken dat onze groei verklaard kan worden uit het feit dat mensen uit de traditionele kerken overkomen naar onze gemeente. Soms gebeurt dat inderdaad. In Drachten is een grote Gereformeerde kerk. Maar er ontstaat in sommige van de wijkkerken vrijzinnigheid en het gevolg is dat mensen zich niet meer kunnen vinden in hun eigen gemeente. Sommigen van hen vinden een geestelijk dak boven hun hoofd in onze gemeente. Dat geldt trouwens niet alleen voor de traditionele kerken. Ook vanuit evangelische kerken komen soms mensen naar ons over. Om verwarring

over onze geestelijke visie te voorkomen, moeten ook zij eerst de fundamentencursus doorlopen voordat ze lid kunnen worden. Toch is het percentage van de mensen die overkomen uit andere gemeenten over het geheel genomen klein.

De grootste groep mensen die een plekje vinden in onze gemeente zou ik de 'randkerkelijken' willen noemen. Veel mensen in dit deel van Nederland hebben van oudsher nog wel een band met de kerk. Hun ouders kwamen er. Maar ze hebben afgehaakt en zijn al jaren niet meer actief in de kerk. Het zijn vooral deze randkerkelijken die wij mogen bereiken met het evangelie van Jezus Christus.

Misschien kwamen deze mensen nog ergens in een kerkelijke kaartenbak voor, maar ze praktiseerden hun geloof niet.

Dan is er nog een groep onkerkelijken, die geen enkele achtergrond hebben. Vorige week hadden we een doopdienst, waar twaalf mensen gedoopt werden. Vier van hen hadden geen enkele kerkelijke achtergrond. Ze hadden hun ouders uitgenodigd voor deze doopdienst. Het was voor die ouders voor het eerst van hun leven dat ze in de kerk kwamen.

Een heldere geestelijke visie

We zijn helder over onze geestelijke ligging. Toen de Torontoblessing in Nederland veel verwarring bracht, hebben we als oudstenraad studie naar dit verschijnsel gedaan en ons afgevraagd of dit van God kon zijn. We hebben besloten, hier in onze gemeente terughoudend tegenover te staan. Vervolgens hebben we voor de hele gemeente een studiedag gehouden, waar we hierover hebben doorgepraat. Theologen van buiten onze eigen gemeente hebben vanuit de Schrift en vanuit de kerkgeschiedenis laten zien wat de wortels van deze beweging zijn. Doordat we een duidelijk standpunt hebben ingenomen, hebben we hier verder geen spanningen over gehad.

Datzelfde geldt voor ethische zaken zoals samenwonen, homofilie en echtscheiding. Je merkt dat mensen met verschillende visies in de gemeente komen en hun plaats willen innemen. Wij geven in de fundamentencursus duidelijk aan waar we staan. Daarbij hoeft niemand het met ons eens te zijn. Maar het is wel de keus die we als gemeente hebben gemaakt. Als mensen de studie gevolgd hebben, weten ze hoe we daarover denken.

We merken dat juist die duidelijkheid gewaardeerd wordt. We trekken veel jonge mensen en jonge echtparen. Het zijn jongeren met enorme kwaliteiten; met gouden banen in de top van het bedrijfsleven. Regelmatig hoor ik van hen: Er moet meer zijn dan het lege leven dat wij leiden. Wat kunnen ze enthousiast worden als ze de liefde van Jezus Christus in hun leven leren kennen en ontdekken dat de Bijbel richting geeft, ook als het gaat over ethische vragen.

Een enkele keer geeft onze visie spanningen. Zo was er een stel, dat sinds een paar maanden in onze gemeente kwam. Ze hadden allebei een scheiding achter de rug en kinderen uit hun eerste huwelijk. Op een bepaald moment zijn ze gaan samenwonen. We hebben toen met hen gesproken over Gods bedoeling voor het huwelijk.

Toen zagen ze zelf ook dat dit niet de bijbelse weg is. Ze zijn weer uit elkaar gegaan, hebben zich op het huwelijk voorbereid en volgende week mag ik hun huwelijk inzeggen. Dat doe ik dan ook met liefde.

Om de veertien dagen hebben we een speciale tienerdienst, voor de tieners van twaalf tot zestien jaar. Daar spreek ik ook open en vrijmoedig over seksualiteit en Gods bedoelingen voor de man/vrouw relatie.

Ik merk vaak angst bij kerken om radicaal te zijn in de navolging van Jezus. Men is dan bijvoorbeeld bang om mensen kwijt te raken. Maar juist die angst en het feit, dat je hun geen pastorale richting geeft, maakt dat je ze kwijtraakt. Als je Gods Woord in liefde spreekt en daarbij niet veroordelend maar pastoraal naast ze gaat staan, dát wordt enorm gewaardeerd.

Liefdevol radicaal zijn: daar komt het op aan.

We willen ook graag dat ieder gemeentelid wéét, wat het doel van ons gemeente-zijn is. Daar zijn we helder over. We noemen daarbij twee polen:

De gemeente leeft tot Gods eer en heerlijkheid (Op. 4:11).

De gemeente leeft om Gods grote daden te verkondigen (1 Petr. 2: 9).

Die twee polen willen we benadrukken in alles wat we als gemeente doen en zijn.

Niet autoritair

Enige tijd geleden hebben we besloten om geen evangelisatieacties meer te houden. We merkten dat het enorm veel energie en geld en mankracht kostte en in feite iets 'kunstmatigs' had. Ons doel is dat elke zondagse eredienst zo inspirerend is, dat de gemeenteleden er enthousiast over zijn en het voor hen niet moeilijk is om vrienden, familie en kennissen uit te nodigen om mee te komen. Net als in Willowcreek willen we dat onze kerkdiensten gericht zijn op onkerkelijken. Het is dus belangrijk laagdrempelig te zijn.

Heel veel gemeenteleden zijn zo actief bezig met het verkondigen van het evangelie. Ze doen dat door hun leefwijze, door erover te praten, door anderen uit te nodigen, op elk niveau in de maatschappij. Het gevolg is dat er elke zondag nieuwe mensen in de diensten zijn, meegenomen door leden van de kerk. Dat is het geheim van onze groei.

Ik zie mezelf niet als een autoritair leider. Dat ben ik niet. Daar kies ik niet voor. Ik geloof in dienend leiderschap. Maar je moet als leider wel duidelijk zijn. Ook in je leiderschap moet je streven naar kwaliteit, zowel geestelijk als vakmatig. God vraagt meer van degenen die geroepen zijn tot leiderschap in de gemeente! Het is dus een grote verantwoordelijkheid.

De meeste leiders in mijn team zijn universitair geschoold. Ze hebben visie en kwaliteit. Het zijn mensen die zelfstandig denken en werken. Als teamleider ben ik geroepen hen te inspireren en uit te dagen om alles te geven tot Gods eer. Daarbij richt ik me op het bouwen van een sterke eenheid en wil ik voorkomen, dat ieder z'n eigen koninkrijkje bouwt. Dat zou makkelijk tot polarisatie kunnen leiden.

Rond de nieuwbouw en verdere uitbouw van onze kerk was het soms spannend. Met

de groei van de gemeente moet ook de structuur meegroeien. Dat vraagt om wijzigingen in functies en taken. Mensen verliezen hun positie, hun greep op het geheel. Dat zijn geen eenvoudige momenten.

De dochters

Elk jaar hebben we een aantal studenten theologie die stage komen lopen. Zij zijn vaak de pioniers geweest voor het stichten van dochtergemeenten. Als er veel mensen uit een bepaalde plaats in onze gemeente kwamen, moedigden we hen aan, om in hun eigen plaats aan de slag te gaan. Het begint meestal met een huiskring. Die zijn immers naar regio opgebouwd en vormen het hart van ons gemeentelven. Als er meerdere kringen zijn, starten we met avonddiensten. Die diensten worden geleid vanuit de moedergemeente en met behulp van onze muziketeams, sprekers, financiën, enzovoort. De mensen die tot geloof komen volgen de fundamenteencursus in de moedergemeente en ontdekken zo, hoe de moedergemeente leeft: het klimaat, de filosofie. Tot nu toe zijn we met dochtergemeentes gestart in Groningen, Dokkum, Leeuwarden en Heerenveen. Meestal duurt zo'n opbouwproces een jaar of twee. De gemeenten tellen nu elk zo'n zestig tot tachtig leden en zijn inmiddels helemaal zelfstandig. Er is dus geen gezagsverhouding meer. Het is goed dat ze zich zelfstandig verder ontwikkelen en zo hun eigen 'nestgeur' krijgen. Natuurlijk zijn er wel veel warme vriendschapsrelaties.

Zending is voor ons een belangrijk onderwerp. We leren de gemeenteleden dat we allemaal geroepen zijn tot zending in onze eigen omgeving. Een aantal gezinnen is vanuit onze gemeente uitgezonden en wordt door ons ondersteund. Maar het is ook onze strategie om zendelingen uit een bepaald land te ondersteunen: een Joodse evangelist in Israël, een Spaanse zending in Spanje, enzovoort. Jonge mensen stimuleren we om in de zomertijd voor kortere perioden op reis te gaan met, bijvoorbeeld, Operatie Mobilisatie of andere zendingsgenootschappen. Het zijn 'snuffelstages' waar ze kunnen ontdekken of dit Gods wil voor hun leven is. We subsidiëren dit soort zendingsreizen voor jongeren.

Een paar suggesties voor de kerk

Wat ik als suggesties zou willen geven aan de traditionele kerk als het gaat over de opbouw van de gemeente? Ik wil best een paar dingen noemen die ik van essentieel belang acht:

1. Zorg voor een heldere, scherpe, bijbelse prediking. Daarmee staat of valt alles. Wie niet helder kan zijn over de persoon en het werk van Christus heeft geen boodschap. En daar hebben de mensen dan ook geen boodschap aan.
2. Werk aan de vorm van de eredienst. In veel gevallen is die letterlijk en figuurlijk niet meer van deze tijd. Wij werken met een praiseband en dramagroep, met solozang van artiesten uit de gemeente, met een beamer om de kernpunten van de preek op weer te geven, enzovoort. Ik kreeg laatst een compliment waar ik warm van werd:

zeven pabo-studenten uit Leeuwaren moesten een werkstuk maken over het geloof en kozen ervoor, om dat over onze kerk te laten gaan. Niet één van die meiden had ooit van hun leven een kerk van binnen gezien. Ze zeiden: 'We hebben vanaf het begin tot het eind de dienst als een feest ervaren.' Als dat van de eredienst van de gemeente gezegd wordt, is het niet vreemd, dat de gelovigen met enorm veel enthousiasme mensen gaan uitnodigen: kom maar kijken!

3. Geloof niet alleen in het priesterschap van alle gelovigen, maar pas het toe in de praktijk. Als het ons lukt om de gelovigen optimaal in te zetten met de hun van God gegeven gaven, dan kunnen er geweldige dingen gaan gebeuren.
4. Zorg voor een goede organisatie. Enthousiasme wordt afgebroken door remmende structuren en slechte organisatie. In de kerk zie ik dat de structuren klemmen in plaats van dienen. Ze moeten juist ruimte scheppen voor nieuwe geestelijke initiatieven.
5. Werk met kleine kringen. Elke gemeente zou een structuur van celgroepen moeten kennen. Of je dat nu gemeenschapskringen of gemeentegroei groepen noemt. Maar kringen, waar mensen gekend worden en gecoacht worden in hun geestelijke groei.

Orlando Bottenbley werd op 14 september 1951 in Suriname geboren.

Op z'n 21e kwam Orlando naar Brussel. Zijn vrouw Nelleke studeerde in die tijd aan de VU in Amsterdam. Zelf begon hij in Brussel met een studie theologie, die hij, via de VU in Amsterdam afrondde aan de Theologische Universiteit van Kampen.

Twelve years ago the Baptist Church of Drachten, The Netherlands, counted sixty members only. Last spring number one thousand was welcomed. These last ten years also four daughter parishes have been founded. What is the secret of this growing church? What are its lessons for traditional churches? Reverend Hans Eschbach reports from his talk with the Reverend O. Bottenbley, the pastor of the Drachten Baptist Church.

Dit interview werd afgenomen door ds. Hans Eschbach. Hij is predikant-directeur van het Evangelisch Werkverband, een beweging die zoekt naar geestelijke vernieuwing binnen de Samen op Weg kerken. Voor hen is de vraag, hoe je de vertaalslag kunt maken vanuit groeiende en bloeiende 'vrije' gemeenten naar de situatie in de traditionele kerken.

Ontwikkelingssamenwerking als christelijke weg van barmhartigheid

Want het Koninkrijk Gods bestaat niet in eten en drinken, maar in rechtvaardigheid, vrede en blijdschap, door de Heilige Geest (Rom. 14:17).

Ontwikkelingsbulp heeft niet de ideale wereld gebracht die de bedenkers ervan in de post-koloniale periode hebben gekoesterd. Talrijke bijbelse noties geven thans inspiratie voor een hernieuwde formulering van de missionaire opdracht, die bestaat in ontvangen en geven vanuit een houding van barmhartigheid (rouchama).

Nederland en België waren eens koloniserende landen. Zij hadden zich een overzees 'patrimonium' opgebouwd. Het christendom heeft toentertijd, bij manier van spreken, de halve wereld in handen gehad. Goede en kwade aspecten, scha en schande meegerekend, voelden die volkeren zich meer en meer misbruikt.

En daar kunnen wij nu niet meer van onderuit. Land, cultuur, tradities en rijkdommen werden misbruikt. We waren er van overtuigd dat we wisten wat ons te doen stond. We pakten wat ons nuttig leek, bruikbaar of lekker of wat het dan ook was, en stilaan vernietigden wij zin en toekomst.

Wie zijn die 'wij'? Globaal gezien was dat de westerse samenleving. Een samenleving die zich op het christendom beriep. Het breekt ons nog altijd zuur op als we er aan denken. Het heeft wel met zich meegebracht dat wij stilaan anders zijn gaan denken. Ook de betrokken volkeren kwamen in opstand en in onze rangen gingen veler ogen open. Theologie en spiritualiteit kwamen onder invloed van die nieuwe inzichten op culturen, religies en samenlevingsvormen. Met andere woorden: de wereld trachtte er anders uit te zien.

Wij herinnerden ons woorden uit de Schriften over *een nieuwe aarde* en gerechtigheid voor iedereen. Een oorlogloze wereld zonder honger en miserie, zonder uitbuiting en corruptie. Een wereld waarin machtigen het niet meer (alleen) om het zeggen zouden hebben. Maar zo is het niet gegaan!

Waarom? Dat weet ik nog altijd niet, maar het is wel zo. Het verbaast mij nog tel-

kens als ik mij afvraag welke ontwikkeling er geholpen wordt met *ontwikkelingshulp*. Ik probeer dan niet cynisch te worden. Moeten 'zij' ook zo worden als ons rijk land? Zullen niet de misbruiken zich nog meer gaan ontwikkelen? En vooral: wanneer zullen wij als mens en samenleving eindelijk terug gaan inzien dat wij moeten leren ook van anderen te *ontvangen*.

De steeds meer en meer geperfectioneerde advents- en vastenactiecampaagnes ten spijt blijven wij toch een samenleving van de arrogantie die verleerd heeft zelf ook te kunnen ontvangen. Wij hebben de 'anderen' leren beschouwen als behoeftigen en als sukkelaars. 'Wegwerpmensen' (*Dank u, Gustavo Gutierrez!*), die mensen die 'niet interessant' zijn en uitgesloten worden. Mensen die voortdurend in nesten zitten. Vodden en benen, glasscherven en oudroest waar wat moet mee gedaan worden. Want anders tast dit onze eigen chroom en lakwerk aan.

Nochtans gaat het om het grootste deel van de wereldbevolking. Hoe fascinerend de toekomst in technisch en wetenschappelijk oogpunt ook mag zijn en hoe graag ik dat ook nog zou willen meemaken, nu al kan men in al zijn wreedheid stellen dat zij die er niet kunnen aan deelnemen, tot in de volgende generaties uitgesloten zullen zijn. Voor ons christenen, is dat een verschrikkelijke gedachte: kunnen wij aan een kennissysteem meebouwen waarvan wij weten dat ze voor de overgrote meerderheid van de wereldbevolking ontoegankelijk is. Als wij terug zouden leren te 'ontvangen', te 'krijgen', als wij in barmhartigheid wederzijds met elkaar zouden omgaan, zou ontwikkelingshulp er waarschijnlijk heel anders uitzien. Dan zouden wij verbondenheid en mededogen vanuit onze ingewanden aanvoelen en het onrecht met tranen in de ogen bestrijden. Dan zouden wij ons verheugen in de gaven van anderen. Gaven die juist anders zijn dan wat wij verwachten.

Dat zou dan maar eerst 'solidariteit' zijn, een begrip dat tot in de academische wereld met misprijzen en schouderophalen wordt bejegend. Door het op de spits gedreven individualisme kunnen wij zelfs geen begin maken van armoedebestrijding. Erger: deze tijd van spitstechnologie gelooft er zelfs niet meer in. De *formula light* is nu in: frisdranken, bier zonder alcohol, bio-voedsel in de betere restaurants. De *formula light* tot zelfs in de politiek: zo weinig mogelijk in aanvaring komen (met media BV) en politiek correct blijven.

Vandaar mijn probeersel om wat op een rij te krijgen hoe wij christenen met deze problemen dienen om te gaan. Wij doen dat veel te weinig in de kerken. En diegenen die dat doen worden met argwaan bekeken. Toch zullen steeds nieuwe mensen blijven opstaan die op verrassende wijze terug met de Schriften durven omgaan, daarin concrete uitdagingen vinden en daarop in de samenleving concrete antwoorden geven. Dat zal geen oude wijn in nieuwe zakken zijn. Hoe dat zal gebeuren weet ik niet. Maar dat is juist het avontuurlijke van onze geloofsuitdaging. Een uitdaging, een beroep op de creativiteit van (vooral jonge) gelovigen. Ik verwacht daar veel van. Wat de kerk voor de uitdaging zet, wat ze voorhoudt moet ze zelf ook doen. Ja is ja en nee is nee. De halfslachtigheid, het gebrek aan samenhang heeft de christenheid veel schade berokkend. Op dat punt zullen we een veeleisende tijd tegemoet gaan.

De kerk, elk van ons, zal moeten laten zien dat wat wij belijden, wij ook daadwerkelijk doen. Het zal ontgensprekelijk veel pijn en... ook vreugde geven. Barensweeën noemt men dat.

Een nieuwe aarde

Eeuwen door hebben christenen hun missionaire opdracht gezien als een gave en een opgave. Geloofsverkondiging zonder getuigenis van gebed en zorg voor de naaste heeft inderdaad weinig of geen heilskracht. De uitdaging bestaat in de *opbouw van Gods nieuwe aarde*, een Rijk van vrede en rechtvaardigheid onder alle mensen die in Gods hand, zusters en broeders van elkaar zijn. Je kunt immers geen abstract ver-toog over 'ontwikkeling' houden voor mensen, volkeren en situaties die de onge-rechtigheid hemelshoog aanklagen. Je kunt gewoon niet voorbijgaan aan marginali-sering van mensen in zoveel politiestaten en dictaturen van de huidige wereld.¹

Hij opende de boekrol van de profeet Jesaja en vond de plaats waar geschreven staat: *En Hem werd het boek van de profeet Jesaja ter hand gesteld en toen Hij het boek geopend had, vond Hij de plaats, waar geschreven is: 'De Geest des Heren is op Mij, daarom, dat Hij Mij gezalfd heeft, om aan armen het evangelie te brengen; en Hij heeft Mij gezonden om aan gevan-genen loslating te verkondigen en aan blinden het gezicht, om verbrokenen heen te zenden in vrijheid, om te verkondigen het aangename jaar des Heren.'* Daarna sloot Hij het boek, gaf het aan de dienaar terug en ging zitten. En de ogen van allen in de synagoge waren op Hem gericht. En Hij begon tot hen te zeggen: *'Heden is dit schriftwoord voor uw oren vervuld'* (Luc. 4:17-21).

Gerechtigheid en vrede blijven onomstotelijk verbonden met vrede en gerechtigheid voor iedereen. Niet voor enkelingen, niet voor bevoorrechten, zeker niet voor hen die het om het zeggen hebben. Eigen individueel succes of geluk heeft geen Messiaanse waarde. Wel de gerechtigheid en vrede voor het volk, voor gans Israël in zijn Messiaanse hunkering naar bevrijding. En in het zog van Israël, heel de mensheid die schreeuwt om gehoord te worden.

De idee van de barmhartigheid raakt de diepe persoonkern van de gelovige die zich hiermee verbonden weet met de barmhartigheid van God. Een barmhartigheid die naar het 'baarmoederschap' (*rachoemiem/rechem*) van JHWH verwijst. Zoals een baarmoeder op intieme wijze verbonden is met diegene voor wie zij zorg draagt, zo draagt zij tegelijkertijd de 'totaal andere' die moet gerespecteerd worden. Het verwijst meteen naar de Schepping waar de mens '*naar Ons beeld en gelijkenis: man en vrouw*' zijn intrede in Gods heilsplan deed. Maar God staat niet alleen aan de oorsprong, Hij/Zij staat ook aan de voltooiing. Heel de mensheid vindt *in Gods liefde haar uiteindelijke bestemming*.

Missionair bedrijvig zijn in ontwikkeling betekent dus bewogen werken aan de *eenheid, heilheid en verzoening van beel de Schepping* door het Woord van God, Jezus Christus en zijn Geest. Want *Jezus Christus is de mens die vanwege God gezonden is*, om te openba-

ren wie God voor de mens en de wereld is. Daarom is Zijn betekenis uniek en wordt Hij beleden als de verheerlijkte Heer, die in Zijn Geest onder de mensen aanwezig is. Die bedrijvigheid kan niet anders dan *wereldomvattend* zijn. Alle mensen hebben hun plaats in die wereldvisie van vrede, gerechtigheid, eenheid, heilheid en verzoening. Ontwikkelingssamenwerking in een christelijke context moet daar getuigenis van afleggen en meewerken aan het verzamelen van mensen in dat liefdevol visioen.

Indien er dan enig beroep (op u gedaan mag worden) in Christus, indien er enige bemoediging is der liefde, indien er enige gemeenschap is des geestes, indien er enige ontferming en barmhartigheid is maakt (dan) mijn blijdschap volkomen door eensgezind te zijn, een in liefdebetoon, een van ziel, een in streven, zonder zelfzucht of ijdel eerbejag; doch in ootmoedigheid achte de een de ander uitnemender dan zichzelf; en ieder lette niet slechts op zijn eigen belang, maar ieder (lette) ook op dat van anderen. Laat die gezindheid bij u zijn, welke ook in Christus Jezus was (Fil. 2:1-5).

Toch richt de christelijke zending zich niet alleen op elke mens in zijn individualiteit en al zijn dimensies, zij is *veelvormig* en *veelzijdig*, zet zich in om aan alle volkeren recht te doen, zowel in hun rijkdom als in hun armoede, met hun talen en culturen, in hun levensbeschouwingen en religieuze ervaringen, met hun vragen en verlangens. Uit het voorgaande blijkt dat de missionaire opdracht veel *ruimer* is dan de inplanting van de kerk als instituut. De missionaire activiteiten behelzen zowel de menselijke promotie en bevrijding, vrede, gemeenschap, harmonie en rechtvaardigheid in de wereld als de uitnodiging om aan Gods eigen leven deel te nemen.

En zij bleven volharden bij het onderwijs der apostelen en de gemeenschap, het breken van het brood en de gebeden. En er kwam vrees over alle ziel en vele wonderen en tekenen geschiedden door de apostelen. En allen, die tot het geloof gekomen en bijeenvergaderd waren, hadden alles gemeenschappelijk; en telkens waren er, die hun bezittingen en have verkochten en ze uitdeelden aan allen, die er behoefte aan hadden; en voortdurend waren zij elke dag eendrachtig in de tempel, braken het brood aan huis en gebruikten hun maaltijden met blijdschap en eenvoud des harten, en zij loofden God en stonden in de gunst bij het gehele volk. En de Here voegde dagelijks toe aan de kring, die behouden werden (Hand. 2:42-47).

En ik ben voor de Joden geworden als een Jood, om Joden te winnen; hun, die onder de wet staan, als onder de wet – hoewel persoonlijk niet onder de wet – om hen, die onder de wet staan, te winnen; hun, die zonder wet zijn, ben ik geworden als zonder wet – hoewel niet zonder de wet van God, want ik sta onder de wet van Christus – om hen, die zonder wet zijn, te winnen (1 Kor 9:20-21).

De missionaire opdracht situeert zich niet in een bepaald begrensd gebied, maar in *alle continenten, op alle plaatsen, in alle culturen en sociale milieus*, tijd en ruimte waar weinig of geen spoor te bekennen valt van de evangelische uitnodiging. Culturen en gemeenschappen beïnvloeden elkaar. Alle naties zijn op een of andere manier met

elkaar verbonden. Omdat ieder mens recht heeft op ontplooiing, is *wereldwijde uitwisseling* zo belangrijk. Door uitwisseling van inzichten en verworvenheden op gebied van geloof, wetenschap, geschiedenis, technologie en welvaart komen eenheid, harmonie, vrede en samenhang onder mensen tot stand. Informatie, communicatie, educatie en uitwisseling maken hier wezenlijk deel van uit.²

De christelijke weg: een meerwaarde

De wederzijdse ontmoetingen, die ontstaan vanuit een evangelische beweging, stuwen ons om respectvol grenzen en barrières te overschrijden. Door hun internationale betrokkenheid kunnen christenen *geëngageerd en onomkeerbaar verbonden zijn met andere volkeren, culturen en godzoekenden*. Armoede, frustratie, mislukking en ontmoediging van de anderen worden hun frustraties, hun mislukkingen en hun ontmoedigingen.

Christendom in ontwikkelingshulp moet bekend terrein durven verlaten. Zij moet het aandurven enerzijds de *religie van het nadien* te verlaten maar anderzijds ook afstand durven nemen van een ontwikkelingsvisie als een louter economisch of technisch probleem in het *hic et nunc*. Zij moet het aandurven politieke neutraliteit op te geven, eigen keukenproblemen te relativeren en van het Evangelie geen slaapliedje te maken, of om het met Karl Marx te zeggen: 'opium voor het volk'. Het Evangelie is toch een schreeuw naar gerechtigheid? Het is toch een Boodschap van Hem die de verdrukten wil troosten en oprichten?

De *lokale gemeenschappen* moeten niet alleen ter plaatse getuigen, maar ook elders in de wereld van een gelovige vitaliteit, die aanstekelijk werkt.

Hierbij is geen sprake van Jood of Griek, van slaaf of vrije, van mannelijk en vrouwelijk: gij allen zijt immers een in Christus Jezus (Gal. 3:28).

Om de onderdrukking der ellendigen, het zuchten der armen, maak Ik Mij thans op, zegt de Here; Ik stel in veiligheid wie daarnaar smacht (Ps. 12:6).

Als gelovige gemeenschappen hebben christenen de geëigende middelen om de mensen uit haar eigen achterban in *contact te brengen met verrijkende culturele waarden en inzichten van andere volkeren en volkslagen*. Nogmaals, het gaat hier om meer dan een dienstbaarheid aan andere volkeren. Het lot van die andere wordt aan het mijne, het onze verbonden.

Is dit niet het vasten dat Ik verkies: de boeien der goddeloosheid los te maken, de banden van het juk te ontbinden, verdrukten vrij te laten en elk juk te verbreken? Is het niet, dat gij voor de hongerige uw brood breekt en arme zwervelingen in uw huis brengt (Jes. 58:6,7a).

En ik zag de beilige stad, een nieuw Jeruzalem, nederdalende uit de hemel, van God, getooid als een bruid, die voor haar man versierd is. En ik hoorde een luide stem van de troon zeggen: Zie, de tent van God is bij de mensen en Hij zal bij hen wonen, en zij zullen zijn volken zijn en God zelf zal bij hen zijn (Op. 21:2-4).

Zij kan ze zo activeren tot bestrijding van internationaal onrecht en de betrokken instanties een *efficiënt en valabel instrument en partnership* aanbieden.

Israël bezat niet 'van meet af aan' de overtuiging van haar verantwoordelijkheid over de vreemdeling, over de andere. Het is daar maar stilaan in gegroeid. Van uit de eigen historische ervaring is het tot een verruiming gekomen. Niet als iets dat uit de hemel gevallen is, maar als iets dat zich als een historische openbaring aangediend heeft.

En wanneer een vreemdeling bij u in uw land vertoeft, zult gij hem niet onderdrukken. Als een onder u geboren Israëliet zal u de vreemdeling gelden, die bij u vertoeft; gij zult hem liefhebben als uzelf, want gij zijt vreemdeling geweest in het land Egypte: Ik ben de Here, uw God (Lev. 19:33-34).

De vreemdeling als de 'ander' wordt de toets voor de authenticiteit van de naastenliefde.³ Vanuit de christelijke missionaire zendingservaring – waaruit ontwikkelingsbegrippen grotendeels ontstaan zijn – wordt door het samenleven met andere 'volken, rassen en talen' – tussen het eigene en het vreemde – dit gebod in herinnering gebracht. In de steeds grotere mondialisering van de wereld is die confrontatie met anderen niet meer uit de weg te gaan.

In de parabel van de *Barmhartige Samaritaan* (Luc. 10:25-37) gaat het niet over het edelmoedig opzet van mensen die zich bewust en met *voorbedachten rade* naar de behoeftige medemens begeven om hem of haar op de een of andere manier bij te staan. Het start niet vanuit het ik, vanuit de statuten van een vereniging of organisatie. Wél vanuit de ander.

Drie mensen – een leviet, een priester en een Samaritaan – zijn vanuit hun eigen bestaansproject op weg om volgens hun eigen plannen, visie en voorzieningen hun bestaan of doel waar te maken. Zij zijn het beeld van elke mens, die zijn bestaan probeert te realiseren. Men probeert zichzelf waar te maken volgens de idealen en dromen die men over zijn bestaan of project koestert. Op zich niets verkeers. Maar onvoorzien, ongepland breekt 'iets anders' in het bestaan van de drie mensen onderweg binnen. Het 'andere', letterlijk het 'buiten-gewone' breekt in de geplande orde binnen. Dit is de 'andere mens' die in mijn bestaan ongevraagd binnentreedt.⁴

De drie die voorbijkomen, worden door het gebeuren op hun weg 'aangedaan'. Het zien van de berooide achtergelaten mens kwetst tot in het eigen vlees. Ook als men er met een boog omheen gaat! Men kan niet doen alsof men niets gezien heeft. Men moet hierop antwoorden. Men kan wel voorbijgaan, maar dan doet men zichzelf geweld aan. Men móét reageren. Men kan dit weigeren maar eigenlijk niet echt!

Dit is nu juist de kern van de grondvraag over ethiek in de ontwikkelingssamenwerking. De ander is door zijn nood of lijden voor mij een imperatief geworden, een gebod-tot-bijstand. De drie worden in hun reis letterlijk 'onder-broken' door de nood van de 'vreemde'.

Hiermee stoten we op de merkwaardige paradox dat de naastenliefde, de barmhartigheid, een gebod is. De verschijning van de ander betekent een gebod om die ander

in zijn 'anders-zijn' tegemoet te treden, niet omdat wij ertoe geneigd zijn vanuit een welbepaalde voorkeur, maar omdat de ander mij als zodanig appelleert en er dus als (nood)lijdende ook 'recht' op heeft. In deze zin is de naastenliefde en de barmhartigheid de grondslag voor de mensenrechten die op de eerste plaats betrekking hebben op de rechten van de kwetsbare en (nood)lijdende ander en niet zozeer van het vrije sterke ik, zoals de westerse vrijheidsrechten te éénzijdig claimen.⁵

Barmhartigheid in de ontwikkelingshulp

Het antwoord op de appellerende toestand van de lijdende mens kan niet anders dan een geïncarneerd en economisch antwoord zijn: *En hij ging naar hem toe, verbond zijn wonden, goot er olie en wijn op; en hij zette hem op zijn eigen rijdier, bracht hem naar een berg en verzorgde hem. En de volgende dag stelde hij de waard twee schellingen ter hand en zeide: 'Verzorg hem en mocht gij meer kosten hebben, dan zal ik ze u vergoeden, op mijn terugreis'* (Luc. 10:34,35).

Dat veronderstelt een herzien van onze gedachten over zelfontplooiing. Namelijk een ontwikkelen van de eigen mogelijkheden, kunnen en kennen die niet meer 'voor mij' voltrokken worden, maar wel 'met het oog op de ander'. Ik moet mijn eigen baatzucht, mijn eigen carrière en patrimonium niet opgeven of tussen haakjes zetten. Ik moet het *omkeren* zodat het ook waarde krijgt voor de ander. De nood die de ander als fataliteit of onrecht overvalt, vraagt van mij dat ik alle middelen van mijn kennen en kunnen inzet voor zijn welzijn. In die zin verheft het ook mij in mijn eigen zelfontplooiing en 'heiliging'.

Verantwoordelijk leven is de noden van de ander ernstig nemen. Dat is het economische aspect waardoor elke ontwikkelingshulp dient getekend te zijn. De relatie met de medemens speelt zich niet af in een buitenaardse, gelukzalige aanschouwing van zijn alteriteit, maar enkel en alleen via de mij omringende wereld.

Ontwikkeling, een leershuis in oecumene

Oecumene is niet zo maar een begrip. Het betekende in het Grieks: de bewoonde wereld, het universum. In deze tijd hebben wij het voorrecht in en met andere culturen te kunnen leven. Het is waarschijnlijk het beste wat ons in deze tijd te beurt valt.⁶

Het leert ons vooral dat mensen wereldwijd met dezelfde essentiële dingen bezig zijn en dat er verschillende antwoorden en benaderingen mogelijk zijn. Het zou ons ook moeten leren dat spiritualiteit geen grenzen en vooral geen begrenzing heeft. Authentieke religieuze ervaring zien wij overal opbloeien.

In deze tijd zijn begrippen a ls roeping, zending, missie erg affectief geladen. Ze roepen een zekere genoegzaamheid op, een verovering, een enthousiasme dat destructief heidenen, ongelovigen, andere religies en filosofieën benadert. Het laat een spiritueel kolonialisme vermoeden, een zekere 'imperialiteit'. Dat verdoezelt en verijdelt het zoeken van de mens naar het verhevene, naar het goddelijke, naar zingeving.

Het sluit zich af voor het zoeken van mensen die anders geloven, andere zingevingen, andere referenties hanteren, maar die ook zoals wij proberen te leven vanuit een broederlijkheid. Daarom is het heilzaam eerst en vooral in eigen context en omgeving met oecumene om te gaan. En laten wij daarbij in de Romana toch vooral niet vergeten dat het ook de 'kettters' en tegenstemmen geweest zijn die ons verder gebracht hebben! ...

Als we het dus over ontwikkelingshulp en spiritualiteit hebben, dan zullen we met die termen zorgvuldig moeten omgaan. Niet denken in de eerste plaats als het overbruggen van (eigen) gedachten, filosofieën, en denksystemen... maar als een eerlijk verlangen om met anderen op weg te gaan: *Kom en zie!* Een oude Afrikaanmissionaris beweerde eens: *'vergeet niet dat uw eigen leven het enige evangelie is dat de meeste mensen zullen lezen...'*

De westerse samenleving heeft het christendom in de periferie gedrongen. Maar het leert ons ook de inzet van zoveel andersdenkenden te waarderen en het dwingt ons met een nieuwe blik naar andere culturen en religies te kijken. Hierin is proselitisme en expansionisme niet meer redelijk. Want dat leidt tot confrontaties van apparaten, instellingen, en kweekt fundamentalisme. Want ook anderen hebben hun universalistische, imperiale pretenties die ons uitsluiten.

Dat neemt in niets af voor onze eigen eigenheid, voor ons geloof uit te komen, meer zelfs: er voor te getuigen. Want het verzwijgen of afleggen van de eigen originaliteit, principes en overtuigingen zou het tegenovergestelde betekenen van de wederkerigheid waarvan hier sprake is.

Ware spiritualiteit volstrekt zich in de realiteit van het menselijke en het wereldlijke: *'Qui fait l'ange, fait la bête...'* Alleen door het lichaam worden wij gevoelig voor elkaar, ook voor het lijden van de ander. Alleen door het lichamelijke kunnen wij antwoorden op de hulpbehoefte van de ander en kunnen wij dit omzetten in handelen. Met onze handen, letterlijk *handelen* met arbeid en bezit, vermogens en middelen, wetenschap en techniek.

Deze spiritualiteit van de barmhartigheid in het ontwikkelingshandelen, komt uit de bewogenheid van ons 'vlees' en richt zich naar de mens op een tastbaar en effectief 'werk' van bijstand, hulpverlening en ontwikkelingssamenwerking.

1 Heijke, J., 'Denken vanuit de plaats des onheils. De theologie van Jean-Marc Ela' in *Tijdschrift voor Theologie*, nr. 39, 1999, pp 139-161.

2 Desouter, S., *En gij, missionaris, wie zegt gij, dat ge zijt?*, 26 pp. 1996, CMI/CIM. Brussel.

3 Schmidt, P., 'De vreemdeling in Israël' in *Collationes. Vlaams Tijdschrift voor Theologie en*

Pastoraal, 23. nr. 3, 1993.

4 Burggraeve, R., 2000 'Hoe anders is de ander?' in *INFORMISSI* nr. 179, december 2000.

5 Burggraeve, R., *ibid.*

6 Desouter, S., 'Missie: een leerhuis in oecumene' in *INFORMISSI* nr. 173, november-december, 1999.

The service of foreign aid has not created the paradise, which its originators in the post-colonial area had hoped for. In this situation, a great number of basic biblical values may inspire the development of a dedication to the new formulated missionary task, which exists in receiving and giving inspired by an attitude that springs from the basic biblical value of mercy in the sense of Old-testament rouchama.

Dr. Serge Desouter studeerde muziek, filosofie, theologie en afrikanistiek.

Hij haalde in 1979 een diploma in tropische veeartsenijkunde en werkte van 1968 tot 1986 in Rwanda aan landbouwprojecten en landbouwopleiding.

Hij was later verantwoordelijk voor de projecten van de Vereniging voor Plattelandsontwikkeling AIDR in heel Afrika.

Hij schreef een tiental boeken over Afrikaanse etnologie, orale geschiedenis, landbouw en veeteelt. Hij is lid van de Sociëteit van Missionarissen van Afrika (de Witte Paters). Sinds 1992 is hij voorzitter van het CMI, het Comité van de Missionerende Instituten in België.

Ontwikkelingssamenwerking 'met den bijbel'?

ICCO in het spanningsveld tussen kerk, wereld en zending

De wortels van de interkerkelijke organisatie voor ontwikkelingssamenwerking ICCO liggen bij zendingsorganisaties, die zelf van oorsprong, vanuit hun gerichtheid op de ander en niet op zichzelf, buitenbeentjes van de kerk waren. Deze gerichtheid op de ander is daarvan een blijvende vrucht. Een theologie van ontwikkelingsvraagstukken zal kunnen aantonen dat toenemende nadruk op professionaliteit niet noodzakelijkerwijze hoeft te vervreemden van de oorspronkelijke doelstelling.

ICCO is een organisatie die ontwikkelingsprojecten financiert, voornamelijk met geld dat haar door de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking jaarlijks wordt toegekend.

De naam ICCO staat voor 'Interkerkelijke organisatie voor ontwikkelingssamenwerking'. Dit lijkt er op te duiden dat de organisatie in het leven geroepen is door een aantal kerken.

Helemaal juist is dat niet. De oprichting van ICCO, in 1964, was een initiatief van de Nederlandse Zendingsraad. In die zin zou de naam *intermissionair* wellicht beter op zijn plaats zijn geweest.

De jonge organisatie kreeg de eerste jaren onderdak bij SOH, de Stichting Oecumenische Hulp, het samenwerkingsorgaan voor het werelddiaconaat van (vrijwel) alle grote en kleine protestantse kerken in Nederland.

Samenvattend kunnen we zeggen dat ICCO geboren is uit de zending en grootgebracht door het werelddiaconaat.

Wat heeft deze afkomst betekend voor het werk en het beleid van ICCO?

Heeft het geresulteerd in een vorm van ontwikkelingssamenwerking 'met den bij-

bel'? Of heeft dit kind van zending en werelddiaconaat, zo gauw het op eigen benen stond, haar ouders en hun kerk(en) de rug toegekeerd om eigen wegen te gaan?

Eigen contacten

Het niet zo moeilijk argumenten te vinden om tot het laatste te concluderen.

In de eerste jaren van haar bestaan financiert ICCO vrijwel uitsluitend projecten in Azië en Afrika die haar door zending en werelddiaconaat worden aangereikt. De contacten met het Zuiden concentreren zich daardoor vooral op de voormalige Nederlandse zendingsgebieden, zoals Indonesië en Kameroen.

Gaandeweg echter breidt ICCO haar relaties uit, vooral met behulp van de Wereldraad van Kerken, bij wie een groot aantal van de jonge kerken in het Zuiden zich had aangesloten.

Eind jaren zeventig trad echter een belangrijke verandering in. Naarmate ICCO groeide en meer ervaring opdeed, nam ook het aantal 'eigen' contacten toe, veelal in landen van de Derde Wereld die voor de Nederlandse kerken en zendingsorganen 'terra incognita' waren.

De middelen van ICCO groeiden sterk: zowel qua fondsen als qua stafomvang groeide zij haar ouders ruim boven het hoofd. Meer middelen en meer staf betekenden ook meer gelegenheid om grondiger studie te maken van de landen waarin gewerkt werd.

Hoewel de kerken en de daaraan verwante organisaties in het Zuiden voor ICCO nog steeds de voornaamste ingang vormden, ontdekte ICCO daarnaast ook andere, soms effectievere actoren in de strijd tegen de armoede – actoren die slechts zijdelings of zelfs in het geheel niet met kerken van doen hadden.

Natuurlijke partners

In de in 1987 gepubliceerde beleidsnota 'Gerechtigheid en Barmhartigheid' (let op de diaconale woordkeus!) zet ICCO uiteen wat haar motieven zijn om niet altijd en overal voor kerken te kiezen:

'De protestants-christelijke kerken en groeperingen in de Derde Wereld vormen de natuurlijke partners van ICCO. (...) Hoe 'natuurlijk' deze partnerkeuze ook is, er moeten wel enige kanttekeningen bij worden geplaatst.

In de eerste plaats moeten we ons steeds afvragen in hoeverre de armen in staat en bereid zijn kerken en christelijke instellingen ter plaatse te zien als hún partners, die hún belang op het oog hebben. (...) Een tweede kanttekening is dat ICCO haar partners niet uitsluitend hoeft te kiezen uit de kring van kerken en christelijke instellingen in de Derde Wereld. Ook een niet-christelijke organisatie komt in aanmerking. Voorwaarde is dan wel dat zij het belang van de armen vertegenwoordigt. Soms is het juist vanwege de inzet voor gerechtigheid voor de armen nodig om met een niet-christelijke partner samen te werken, al moeten in het betreffende project de aspecten van de bijbelse gerechtigheid wel herkenbaar blijven.'

Duidelijk wordt uit dit citaat dat voor ICCO het ijkpunt voor financiering van projecten niet primair ligt bij de identiteit van de uitvoerder maar bij de arme en diens belang.

Anders gezegd: ICCO's partners zijn zij die door de armen als partners ervaren worden, ook als dat niet ICCO's 'natuurlijke' partners blijken te zijn.

Neemt ICCO hiermee afstand van haar missionaire en diaconale wortels?

Het tegendeel lijkt mij het geval.

Bij de aanvang van deze bijdrage is al gewezen op het feit dat ICCO niet zozeer van interkerkelijke als wel van intermissionaire afkomst is. Dat is ook niet zo verwonderlijk. Het is vooral de zending geweest die de armen in de Derde Wereld op de agenda van de kerken plaatste. Sterker nog: de zending was zélf van oorsprong een activiteit van christenen die zich, haast 'ondanks de kerk', organiseerden in onafhankelijke zendingsgenootschappen. Zending vormde zo, decennia lang, het 'buitenbeentje' van de kerk. Er is veel water door de Rijn gegaan eer het zendingswerk voluit als integraal deel van de kerkelijke opdracht erkend werd.

Merkwaardige 'ander'

Het was juist vanuit de gedrevenheid om het 'Goede Nieuws' in verre oorden te doen landen, dat zendelingen zich verdiepten in taal, cultuur en godsdienst van de mensen onder wie zij werkzaam waren. Het zich verdiepen in die merkwaardige 'ander' leidde ook onherroepelijk tot kritische vragen over het vertrouwde 'zelf'. Waar gaat het in het evangelie nu in essentie om? Wat betekent kerk zijn ten diepste? Wat is de kern? Wat zijn bijzaken, die door eigen cultuur en historie verkleefd zijn geraakt met die kern?

Met dit soort verontrustende vragen kreeg de zichzelf serieus nemende zending te maken. Met die verontrustende vragen kwam hij ook terug naar Europa.

Het is niet toevallig dat juist vanuit de zendingsgenootschappen de grote aanzetten kwamen voor oecumenische samenwerking en voor interreligieuze dialoog. Daarmee werden de onderlinge verschillen tussen kerken (denominaties) gerelativeerd en de intrinsieke waarden en waarheden van het christelijk geloof samen met die van andere levensovertuigingen op voet van gelijkheid ter discussie gebracht.

Zending heeft duidelijk gemaakt dat het voor de communicatie van het evangelie noodzakelijk is om zich in het standpunt van de ander te kunnen verplaatsen, in diens huid te kunnen kruipen.

Iets soortgelijks hebben we bij ICCO zien gebeuren.

Vanuit de evangelische oproep tot 'gerechtigheid en barmhartigheid' zoekt ICCO aansluiting bij hen die dezelfde oproep hebben vernomen, maar legt zij principieel de toetssteen opnieuw bij de 'ander', de arme.

Herkent deze een partner, een echte bondgenoot, in degene die zich als zodanig aandient?

Inderdaad kan deze aandacht voor het gezichtspunt van de ander als 'familietrek' in

de geschiedenis van ICCO worden aangewezen. De eerste beleidsnota die ICCO het licht doet zien in 1978 is getiteld 'Ontwikkeling en Participatie'. Daarin wordt een viertal benaderingen ten aanzien van ontwikkelingssamenwerking beschreven: de technologisch-charitatieve, de neutraal-wetenschappelijke, de politiek-structurele en de 'people's participation' benadering.

Voor die laatste kiest ICCO: 'Deze opvatting gaat er van uit dat de mens zélf drager is van veranderingsprocessen'. Ontwikkeling wordt in dit kader gedefinieerd als 'een proces gericht op het vergroten van de speelruimte van individuele mensen en groepen in de samenleving'.

Experimenten

Eind jaren zeventig voerde ICCO enkele spraakmakende experimenten uit. Deze waren mede gevoed vanuit het denken dat binnen de Wereldraad van Kerken ontwikkeld werd, in het bijzonder binnen de Commission on the Churches' Participation in Development (CCPD).

Om volledig ernst te maken met het beleden uitgangspunt dat de arme zelf de drager van zijn ontwikkeling is, organiseerde ICCO het *Reverse Consortium*.

Binnen de kerkelijke internationale samenwerking van die tijd werd reeds enkele jaren gewerkt met het 'consortium'-model. Dit hield in dat een (hulp ontvangende) kerk of raad van kerken in het Zuiden jaarlijks het eigen werk en de voortgang en financiering daarvan besprak in een brede vergadering waaraan alle betrokken of beoogde donoren deelnamen.

ICCO beoogde nu met haar Reverse Consortium het omgekeerde: een brede vertegenwoordiging van ICCO-partners – de ontvangende partij – werd naar Zeist uitgenodigd om daar te praten over het werk en beleid van ICCO en daarover een oordeel te geven.

Het voert te ver om het experiment hier in al zijn aspecten te bespreken, maar het is een sprekend voorbeeld van de wijze waarop ICCO haar keuze voor de armen in praktijk heeft proberen te brengen.

Een tweede voorbeeld, van recenter datum, is het *Discerning the Way Together* proces. In 1993/1994 namen de Duitse hulporganisaties Brot für die Welt en EZE, het Britse Christian Aid en ICCO het initiatief om samen na te denken over de kwaliteit van het eigen werk, de uitdagingen voor de toekomst en de mogelijkheden tot nauwere samenwerking.

Parallel aan dit proces werd een proces in het Zuiden gestart: de al eerder genoemde CCPD van de Wereldraad werd gevraagd om 'meedenkers' te zoeken in een zestal landen in het Zuiden. Zo konden de resultaten van de zelfreflectie in het Noorden gespiegeld worden aan het beeld dat partners in het Zuiden zelf hebben van wat prioritaire problemen zijn en wat er in hun ogen kan verbeteren in rol en functioneren van de donor-organisaties in het Noorden.

Een derde voorbeeld (uit vele) is de oprichting, eind 2000, van de *Ecumenical Advocacy Alliance*: een wereldomspannend netwerk van kerken en kerkelijk gelieerde organisaties die hun politieke werk – het opkomen voor de rechten en belangen van de armen bij de machtscentra in de wereld – willen bundelen. Het initiatief kwam van de gezamenlijke oecumenische donor-organisaties in het Noorden (inclusief Noord-Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland), maar de organisatie is van meet af aan zo ingericht dat Zuidelijke partners een grote, zo niet bepalende stem hebben in het vaststellen van prioriteiten.

Kwaliteit en professionaliteit

Eén aspect in de relatie tussen ICCO en haar 'natuurlijke' partners (kerken en christelijke organisaties) verdient nog bijzondere aandacht. Het betreft het verwijt dat ICCO (en niet alléén ICCO) vaak te horen krijgt, namelijk dat de kwaliteitseisen ten aanzien van projectvoorstellen zo hoog zijn, dat een arme kerk in het Zuiden daar nauwelijks aan kan voldoen.

Het is ontegenzeggelijk waar dat er bij donoren sprake is van een sterk gegroeide aandacht voor kwaliteit die gepaard gaat met een aanscherping van het instrumentarium voor de selectie, financiering en evaluatie van projecten. Bij Zuidelijke partners wordt deze aandacht voor de effecten van het werk en in het bijzonder de (veronderstelde) meetbaarheid daarvan nogal eens ervaren als een meegaan van de donor in de managementtrends van de geldeconomie, als een toegeven aan druk van Westerse overheden, ja zelfs als een meelopen met de harde jongens van Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds.

Wat blijft er zo over van partnership en solidariteit? Kortom: professionaliteit is in het huidige oecumenische ontwikkelingsdebat een beladen begrip.

De vraag is of dit terecht is, want: wat is professioneel?

Herleid tot het werkwoord *to profess* betekent het vooral: duidelijk maken wie je bent, waar je voor staat (bijvoorbeeld als een *professing Christian*). *To profess* betekende oorspronkelijk zelfs: het afleggen van de kloostergeloften.

In die zin is ICCO er inderdaad op uit meer professioneel te werk te gaan: duidelijk te zijn over wie we zijn, waar we (voor) staan en waar we heen willen.

Het is ook deze professionaliteit die ICCO meer en meer bij haar partners zoekt.

Het is waar dat donor-organisaties als ICCO de weg naar meer professionaliteit zijn ingeslagen mede onder druk van de overheid en de publieke opinie: ICCO wordt geprest om méér te laten zien dan goede bedoelingen.

De antithese tussen 'partnership' en 'solidariteit' enerzijds en de vraag naar resultaat en effecten anderzijds is mijns inziens niet houdbaar.

De aandacht voor kwaliteit en effectiviteit heeft duidelijke bijbelse wortels. Sterker: de bijbel stelt eerder hogere dan lagere eisen dan de 'wereld', zeker waar het gaat om de inzet voor de armen.

'Volmaakt'

In de Bergrede vraagt Jezus zijn toehoorders om 'meer dan het gewone' te doen, ja zelfs om 'volmaakt' te zijn. Keer op keer wijst Jezus op het belang van wat er concreet *gedaan* wordt, in tegenstelling tot wat er *gezegd* wordt, bijvoorbeeld in het verhaal over de twee zoons, van wie de één ja zegt en nee doet en de ander nee zegt maar ja doet.

In zijn laatste toespraak vóór de lijdensgeschiedenis identificeert Jezus zich zelfs met de armen, zwakken en ontrenten: 'Wat je voor de minsten van de mijnen doet, doe je voor mij'.

Sterker had Jezus niet kunnen uitdrukken van hoe hoog belang de kwaliteit van onze inzet voor de armen is.

Het doel – de inzet voor de armen, voor rechtvaardige verhoudingen – staat boven het middel. Dat doel verhoudt zich tot het middel als het licht tot de korenmaat (Matth. 5:15 – 'Men steekt geen lamp aan en zet haar onder de korenmaat'). Maar de korenmaat – een markt- en meetinstrument! – wordt niet weggegooid. In het licht van het doel wordt het een bij uitstek nuttig instrument.

Datzelfde geldt voor managementsprincipes, accounting procedures, effectmetingen en rapportagerichtlijnen. Zij brengen niet de hemel op aarde, maar zónder wordt het wel heel moeilijk.

De keerzijde van dit verhaal is dat donor-organisaties aangesproken mogen worden daar waar zij hun 'korenmaat' tot 'lamp' verheffen, met andere woorden waar het streven naar efficiency en meetbaarheid het doel dreigt te overschaduwen.

De eis om professioneel bezig te zijn mag geen bedreiging vormen. Het gaat niet om een eis tot perfectie. Professionaliteit is het expliciet maken van waar we mee bezig zijn. Dat betekent dat fouten, misrekeningen en mislukkingen daar ook helemaal bij horen. Professionaliteit bevrijdt de donor-ontvanger relatie van de kramp om gladde rapporten en succesverhalen te leveren.

Zo zien we dat ICCO nog altijd de familietrekjes van de zending vertoont: verbonden met kerken, maar daar niet het verlengde van; geroepen en gedreven door het evangelie van Jezus Christus, maar – of beter: juist daarom – haar startpunt en identificatie zoekend bij de 'ander', bij de arme.

Er is veel waarvoor ICCO de kerken dankbaar kan zijn. Weinig ontwikkelingsorganisaties hebben toegang tot zo'n wereldwijd en fijnvertakt netwerk van autochtone organisaties.

Het kerkelijk netwerk en de daarmee verbonden organisaties vertegenwoordigen een enorm potentieel voor maatschappelijke veranderingen ten gunste van de armen. Op veel plaatsen en op talloze manieren werd en wordt dit potentieel benut en ingezet. Het grootste deel echter bleef tot dusverre nog onbenut. Er valt op dit terrein nog een wereld te winnen.

Er is ongetwijfeld nog veel wat ICCO van de kerken zou kunnen leren. Waar zelfs de zending al een buitenbeentje was van de kerk en ontwikkelingssamenwerking een buitenbeentje van de zending, is er bij organisaties als ICCO behoefte aan een diepe-

re doordenking van de eigen identiteit en van de inspiratiebronnen voor ons werk. Een 'theologie van de ontwikkeling' zou alleen al daarom nadere aandacht verdienen van de kerken, te meer daar de vraag naar de identiteit, naar het bijzondere van ICCO als christelijk geïnspireerde organisatie door overheid en samenleving steeds vaker en pregnanter gesteld wordt.

Al in 1979 stelde het ICCO-bestuur een eigen Theologische Commissie in met hetzelfde doel: de vragen rond de identiteit en het beleid van ICCO vanuit een theologisch perspectief te bestuderen. In 1981 rapporteerde deze commissie dat het haar door 'het brede mandaat en door de gevarieerde samenstelling niet mogelijk was bestuur en staf heldere aanbevelingen te doen'.

Hier ligt dus nog een belangrijk terrein braak. Bezinning op waar je vandaan komt, op je *roots*, is onontbeerlijk om te weten wie je bent, waar je staat en waar je naar toe wilt, je *mission*. Dat geldt evenzeer voor individuen als voor organisaties.

De wereld als agenda

Als er ook lessen zijn die ICCO en haar zusterorganisaties de kerk zouden kunnen aanreiken, dan behoren daar zeker de volgende bij:

- dat een kerk geen ontwikkelingsorganisatie is, noch moet willen zijn;
- dat professionaliteit een christelijke deugd is;
- dat de belangrijkste bijdrage die een kerk aan de strijd tegen armoede kan geven is: zichzelf te zijn, dat wil zeggen, een gemeenschap te zijn van gelovigen, die er van doordrongen is dat God zijn Zoon niet gaf uit liefde voor de kerk of voor de christenheid of voor de oecumene. Zijn liefde gold en geldt de wereld.

Een kerk die de wereld als haar agenda heeft zal een rijke voedingsbodem blijken voor gedreven mensen en organisaties, ondernemers van creatieve en professionele programma's, bouwstenen voor een wereld zonder armoede of onrecht.

ICCO mag er op worden aangesproken dat ze zij aan zij staat met zulke ondernemers.

Zij zal er verwanten in herkennen.

The Dutch inter-church organisation for development co-operation, ICCO, finds its origin in missionary circles which for themselves, in their orientation towards others were originally critical towards introverted churches. The actual emphasis on professionalisation of small scale development work is not in conflict with this basic orientation toward the other. This could be shown by a 'theology of development'.

Drs. Roel Aalbersberg studeerde niet-westerse sociologie aan de Vrije Universiteit en is verbonden aan de Interkerkelijke organisatie voor ontwikkelingssamenwerking, ICCO, als coördinator voor wereldwijde projecten.

Sinds 1999 maakt hij deel uit van de World Council of Churches Advisory Group on Regional Relations and Ecumenical Sharing.

De christelijke motivering van ontwikkeling naar aanleiding van drie nieuwe boeken

Ype Schaaf bespreekt drie in 2001 verschenen boeken die de vraag opnemen wat christelijke inspiratie inhoudt in de westerse bemoeienis met ontwikkelingsvraagstukken in de niet-westerse wereld. Bedoeld of niet bedoeld geven ze daardoor antwoord op vragen waarmee Minister Herfkens van Ontwikkelingssamenwerking de medefinancieringsorganisaties uitdaagt.

De Nederlandse minister van ontwikkelingssamenwerking, mevrouw E.L. Herfkens, heeft de medefinancieringsorganisaties gevraagd om uit te leggen wat hun christelijke inspiratie inhoudt. Medefinancieringsorganisaties zijn bureaus met deskundigen, die namens protestantse of katholieke of algemene verbanden uit de samenleving geld van de overheid beschikbaar mogen stellen voor alle mogelijke ontwikkelingsprojecten in het Zuiden.

Waarom stelt mevrouw Herfkens die vraag?

Is het omdat ze zo paars is, dat ze hoopt dat het protestantse ICCO en het katholieke CORDAID, die jaarlijks vele miljoenen aan belastinggeld mogen besteden, hun christelijke inspiratie niet hard kunnen maken, zodat zij hun geld kan overhevelen aan niet religieus gemotiveerde organisaties?

Of weet ze dat er binnen die medefinancieringsorganisaties discussie is over de christelijke identiteit en wil ze het ICCO en CORDAID dwingen om met het principiële water voor de dokter te komen. Is ze in feite de kromme stok van de apostel Paulus, die rechte slagen uitdeelt?

Ook in België is deze vraagstelling actueel omdat daar de overheid ineens stelt dat financiering van vormingsactiviteiten niet meer plaats kan vinden wanneer in die vorming ook een religieuze component zit.

Er zijn in Nederland in korte tijd drie opmerkelijke boeken verschenen over christenen en kerken en het ontwikkelingsvraagstuk.

Oecumenisch

Op verzoek van OIKOS heeft hun voormalige onderzoeker Menno Kamminga, die nu aan de Groninger universiteit doceert, in zijn boek *Onderweg naar overvloed* een oecumenische analyse gegeven van het ontwikkelingsvraagstuk op een moment dat de bijdrage aan ontwikkeling vanuit de rijke wereld tot een historisch dieptepunt is gedaald.

Omdat de visie op ontwikkeling vrijwel altijd in hoge mate bepaald wordt door de ideologische overtuiging van de hulpverlener, is Kamminga's boekje een nuchtere verademing.

Kerken hebben te vaak verteld wat er fout was in de wereld om vervolgens met vage, niet nader geconcretiseerde oplossingen als gerechtigheid aan te komen. Ook was men ideologisch vaak niet realistisch. De wereld wordt nu eenmaal beheerst door een kapitalistische markteconomie, die op zich geen oplossing biedt voor het ontwikkelingsvraagstuk, maar wel het decor is waarin aan ontwikkeling gewerkt moet worden. Ook de ecologische draagkracht wordt daarbij een steeds belangrijker factor, terwijl de vraag steeds luider klinkt of het huidige materialistische levenspatroon in de westerse landen voldoende kansen voor ontwikkeling biedt aan toekomstige generaties.

Uitgangspunt voor Kamminga is de stelling dat ontwikkeling in moet houden de kapitalistische economie zó bij te sturen dat de armen een door henzelf bepaald beter leven krijgen. Hij hanteert daarbij het concept van de Wereldraad van Kerken van een 'just, participatory and sustainable society'. Kamminga analyseert vervolgens het ontwikkelingsvraagstuk aan de hand van de bijbelse gegevens en het handelen van de kerken. Dan komt de ethiek aan bod waarbij hij onder andere vaststelt dat 'ontwikkeling' een westerse uitvinding is, terwijl de Derde Wereld altijd veel meer aandacht heeft gehad voor de plaats en opdracht van de mens in de schepping. Verder is bewezen (in de USSR) dat een sterk geleide economie geen ontwikkeling tot stand brengt. Daarvoor is een vrije markt nodig, mits de pas wordt afgesneden aan uitwassen.

Bij het verstrekken van hulp dient gekozen te worden voor landen met een goed ontwikkelingsprogramma, waar democratische controle redelijk functioneert. Tenslotte is oplossing van het schuldenprobleem overal een dringende prioriteit. Omdat overheden een land niet alleen kunnen opbouwen, dient met name via niet-gouvernementele organisaties het maatschappelijk middenveld versterkt te worden. Daar ligt een belangrijke functie voor de kerken. Daarbij pleit Kamminga voor profetisch spreken wat in de bijbel altijd twee dingen inhoudt: een aanklacht en het bieden van hoop. De aanklacht moet tegen de gouden kalveren van het rijke en egocentrische westen zijn, maar ook tegen de minachting voor de schepping en jegens de minste broeders en zusters, terwijl de droom te maken heeft met wat Paus Johannes Paulus

II een 'beschaving van liefde' heeft genoemd, die alleen mogelijk is wanneer God weer in het midden komt te staan opdat de naaste, vooral de arme en de verdrukte, kan leven in overvloed.

Evangelisch

De directeur van het evangelische werelddiaconale Tearfund, Hans van der Lee, geeft in de titel van zijn boek *Verkondig het Koninkrijk* al aan wat hij als de functie van 'diaconaat onder armen' ziet. Hij biedt interessante aanvullingen op Kamminga's oecumenische visie door bijvoorbeeld te stellen dat in de bijbel ontwikkeling holistisch is, dus een totaalproces dat nooit alleen materieel of sociaal kan zijn, maar met de hele levenshouding van de mens te maken heeft. De mensen uit het Zuiden hebben daar allemaal weet van omdat ze holistisch leven met daarin religieuze overtuigingen als een onmisbaar en onscheidbaar onderdeel. Ontwikkelingswerk kan dus alleen maar effect hebben wanneer de aanpak holistisch is en dus ook de religieuze component serieus neemt.

Van der Lee noemt dat: bijbels holistisch werelddiaconaat, dat de mensen in het Zuiden niet een westers zogenaamd superieur wereldbeeld opdringt, hetgeen in feite een nieuwe gestalte van neokolonialisme is, maar dat werkelijke wederkerigheid in relaties bevordert.

Zijn boek is verder een boodschap aan zijn eigen evangelische achterban, want voor hen is zijn tweede stelling, namelijk: De verkondiging van Jezus de Heiland, die zondaren verlost, is incompleet zonder oog en hart te hebben voor de minste broeder en zuster. Het evangelie is een kracht, waar de Geest mee te maken heeft, die gedemonstreerd wordt in spreken én in de daad. Evangelische vergeestelijking van de boodschap wordt hier diaconaal gecorrigeerd. Terwijl aan de andere kant het evangelie zo als heilsboodschap meer wordt dan enkel 'social gospel'.

Olifanten, die het gras vertrappen

Op woensdag 12 september is tijdens een symposium aan de Vrije Universiteit in Amsterdam aan minister Herfkens een derde boek aangeboden: *Als de olifanten vechten.... Denken over ontwikkelingsamenwerking vanuit christelijk perspectief*.

Dat boek van 340 bladzijden telt 19 hoofdstukken. Niet minder dan 37 mensen hebben deelgenomen aan één of meer bijeenkomsten van experts om over de thematiek van die artikelen met elkaar te praten. Het is bedoeld als een bijdrage uit wat in protestantse kring heet de Gereformeerde Gezindte, die zichzelf in de inleiding orthodox protestant noemt, en van de evangelische beweging in en rond de Evangelische Alliantie aan de discussie over christendom en ontwikkelingssamenwerking.

Dat houdt in dat behalve Van der Lee van Tearfund en Verwey, die bij Zoa heeft gewerkt, ook mensen als Chris Fahner, een antropoloog en linguïst uit de Gereformeerde Gemeenten, de Vrijgemaakt Gereformeerde Boersema, die nu missiologie doceert in Heverlee in België, en de Christelijk Gereformeerde emeritus hoogleraar

uit Apeldoorn Velema medewerking verleenden. Wout van Laar van de NZR verschaft in een bijdrage met de hand op de bijbel een verbreding van het begrip 'gerechtigheid'. Ontwikkelingsdeskundige Bob Goudswaard analyseert het verschijnsel ontwikkeling ideologisch en christelijk. Quarles van Ufford schrijft kritisch over de effectiviteit van de hulp en de katholieke Fons van der Velden uit Nijmegen neemt de nieuwe nadruk op evaluatie onder de loep. (Tijdens het symposium aan de VU werd minister Herfkens verweten dat ze met haar nadruk op meetbaarheid te resultaatgericht bezig was. Ze verdedigde zich met de belastingbetaler en de wensen van de Tweede Kamer.)

Dit boek kan beschouwd worden als een voor mevrouw Herfkens bedoelde orthodox protestantse motivering voor christelijk ontwikkelingswerk maar is in de eerste plaats een prijzenswaardige inhaalslag.

Natuurlijk goede calvinisten, en dat zijn de Christelijk-gereformeerden, de Vrijgemaakten en de leden van de Gereformeerde Gemeenten, hebben in hun kerken altijd behalve herders en leraren, ouderlingen en diakenen gehad. Maar die diakenen bedreven barmhartigheid jegens de armen en dat was wat anders dan de structurele armoedebestrijding van de ontwikkelingshulp. Bovendien kwam daarbij ook nog de oude gereformeerde vraagstelling boven of bezig zijn in de maatschappij kerkenwerk was of verantwoordelijkheid van christenen in organisaties naast en buiten de kerk.

En heel wat evangelischen zijn lang zo druk geweest met de inzet voor het geestelijk heil van verloren zondaren, dat ze geen tijd hadden voor werelddiaconaat hier en inzet voor een beter leven via ontwikkelingssamenwerking nu. Ergens in het boek wordt in die traditie het werelddiaconaat gekwalificeerd als een horizontale bezigheid in de sociale gospelsfeer van de oecumenici.

Het geheel roept meteen vragen op: in een boek met veel aspecten van het ontwikkelingsvraagstuk, aangedragen door een hele serie medewerkers, mogen de stemmen van vrouwen niet ontbreken, mogen de problemen van vrouwen niet missen. Men zegt dat de ontwikkeling van het Zuiden begint bij de vrouw. Welnu geen enkele vrouw heeft aan dit boek meegewerkt. Heeft het te maken met de positie van de vrouw in een heel aantal van deze kerken en geloofsgemeenschappen?

Ten tweede worden er ook excuses gemaakt over het feit dat de aidsproblematiek niet aan de orde komt. En inderdaad kan er nog wel breed over het ontwikkelingsvraagstuk geschreven worden zonder specifieke aandacht voor aids/hiv, de dodelijke ziekte die hele gebieden in het Zuiden bezig is te ontvolken?

Verrassend

Toch staan er in het boek een heleboel verrassende dingen omdat evangelische en orthodox protestantse schrijvers regelmatig met zeer eigen invalshoeken komen. Zo wordt de vraag gesteld in hoeverre het hele begrip ontwikkeling er van uitgaat

dat onze rationeel geordende maatschappij, die individualistisch functioneert, en superieur zegt te zijn, wereldwijd verbreid moet worden?

Interessant is ook de constatering dat bij sommige medefinancieringsorganisaties een crisis ontstaan is toen bleek dat de bevrijdingstheologie als boodschap van een rechtvaardiger wereld na de val van de Berlijnse muur ook ongeloofwaardig was geworden. Trouwens in hoeverre zit achter de hele idee van ontwikkelingshulp de overtuiging van een door mensen maakbare betere samenleving? Christenen verwachten die betere wereld ten principale van God, en geloven niet in een door mensen maakbare betere wereld. Alleen dat is geen excuus om met de handen in de schoot biddend af te wachten, immers de Missio Dei houdt in dat mensen in een God mogen geloven, die een wereld die 'toef – goed – is, heeft geschapen en die wereld wil herstellen.

Er staan ook interessante dingen in het boek over holistisch denken en geloven in de bijbel en in de Derde Wereld, maar daarbij wordt verzwegen dat er landen in Afrika zijn, waar Afrikaanse christenen dit bijbelse totale denken, doen en geloven duidelijk gemaakt hebben aan hun te sterk op het geestelijke en de wederkomst van Christus gerichte evangelische zendelingen, soms met als hoge prijs een kerksplitsing. Heel wat studenten van de evangelische theologische school de FATEB in Bangui in de Centraal Afrikaanse Republiek komen uit deze afgesplitste Afrikaanse kerken.

Een bloemlezing uit de verschillende hoofdstukken levert ten aanzien van ontwikkelingssamenwerking het volgende op:

- Eerst ging het om goede bedoelingen; om schuldgevoelens over het kolonialisme; om rechtvaardigheid.
- Maar in het verleden ook om strijd tegen het communisme en nu ook om economisch belang, casu quo exportbevordering.
- Het kan ook gaan om het in stand houden van de eigen organisatie of om het ginds opbouwen wat hier niet wilde lukken.
- De begrippen ontwikkeling/onderontwikkeling zijn excuses geworden voor vergaand ingrijpen in niet-westerse gebieden.
- Ontwikkelingswerk is nooit waardenvrij omdat achter inzet voor verandering altijd een maatschappijvisie zit.
- Een spirituele dimensie is dus nooit in strijd met professionaliteit.
- Bij christelijke ontwikkelingssamenwerking moet men zich altijd afvragen of de ontwikkeling vooropstaat of de samenwerking.
- De christelijke meetlat voor succes is niet moderniteit of westerse ontwikkeling maar bijbelse gerechtigheid en sjaloorn.
- Armoede bestrijden kan, maar armoede verminderen is moeilijk. Het marktdenken versterkt de positie van de groep boven de allerarmsten en maakt de armoede van de allerarmsten daaronder hardnekkiger. Er zijn dus nu ook hopeloze landen, waar juist christenen iets mee van doen moeten hebben.

Partnerschap en wederkerigheid

Ten slotte nog een opmerking ten aanzien van alle drie de boeken.

Ten principale is het hele begrip ontwikkeling het zoveelste product van westerse pretentie en superioriteitsgevoelens. Zelfbewuste landen in het Zuiden (en in Oost-Europa) spreken daarom van 'noodzakelijke veranderingsprocessen' in plaats van (westerse) ontwikkeling. Alle drie de boeken staan dus eigenlijk nog vol van westerse benaderingen. Terwijl veranderingsprocessen met oog op een beter leefbaar leven met minder armoede en meer welvaart en gerechtigheid alleen maar zullen slagen wanneer de mensen ginds erin geloven en meedenken.

In het derde boek wordt gepleit voor betrokkenheid van de mensen uit het Zuiden bij het dichten van de kloof tussen rijk en arm. De kerken spraken vijftig jaar geleden al van 'partnerschap en wederkerigheid'. Maar geen enkele schrijver uit het Zuiden heeft aan het boek meegewerkt. In het laatste hoofdstuk geven de redacteurs van het boek, G.J. Buys en H. Jochemsen, een voorbeeld van 'partnerschap en wederkerigheid'.

Op pagina 310 staat:

NRC, 17 mei 2010.

In de Utrechtse forensenstad Leidsche Rijn heeft zich recentelijk een team ontwikkelingswerkers uit Ethiopië gevestigd. Het team wordt gedeeltelijk gesubsidieerd door de Ethiopische overheid en is gedeeltelijk afhankelijk van private financiering. Het heeft als doel om het gebied van intermenselijke relaties in het algemeen en familierelaties in het bijzonder onderontwikkelde Westerse kennis te laten maken met een andere manier van omgaan met de oudere generatie. Het idee voor het project is ontstaan toen Ethiopische studenten tijdens een studieverblijf in Nederland ontdekten dat ouderen in Nederland in feite in grote getale afgeschreven worden en in afzonderlijke tehuizen vaak op flinke afstand van hun kinderen en kleinkinderen hun laatste dagen slijten. Inmiddels is het Ethiopische team begonnen om de eigen huisvesting om te bouwen tot een heuse meergeneratie gemeenschapswooning. Binnenkort worden cursussen gestart voor Nederlandse architecten en stadsplanners over de mogelijkheden van meer-generatie huisvesting.

Elke cultuur probeert antwoord te geven op specifieke uitdagingen. Gedurende een bepaalde periode had het Westen de pretentie antwoorden te weten op alle basale levensvragen. Als reactie daarop is cultuurrelativisme naar voren gekomen. Ontwikkelingssamenwerking hoort uit te gaan van de derde opvatting, dat elke cultuur elementen van waarde en van onwaarde kent, maar dat die beiden vaak als een soort blinde vlekken aan het oog onttrokken zijn.

Centrale vraag is dan de meetlat. Vanuit christelijk perspectief kan dat niet moderniteit of ontwikkeling of het Westen zijn, maar is die te vinden in het bijbels motief van gerechtigheid en sjaloom. En dat motief is niet gebonden aan een specifieke cultuur.

Menno R. Kamminga, *Onderweg naar overvloed. Naar een oecumenische visie op ontwikkeling en ontwikkelingssamenwerking*, Boekencentrum Zoetermeer, 2001. ISBN 90-239-0982-81.

Hans van der Lee, *Verkondig het Koninkrijk. Een bijbelse visie voor diaconaat onder armen in de Derde Wereld*, Buyten en Schipperheijn, Amsterdam 2001, ISBN 90-5881-0291, prijs NLG 37,50.

G.J. Buijs en H. Jochemsen (red.), *Als de olifanten vechten. Denken over ontwikkelingssamenwerking vanuit christelijk perspectief*, Buyten en Schipperheijn, Amsterdam 2001, ISBN 90-5881-061-5, prijs NLG 37,50.

Ype Schaaf introduces three books that were published in 2001 within Dutch Protestantism, all of them taking up the question of Christian inspiration in questions concerning development in the non-western world. Intentionally or not, the three books give answers to the questions raised by the Dutch minister of Development, who challenged the existence of specifically Christian organisations spending finances of the government budget for development projects in the non-western world.

Ype Schaaf werkte voor de bijbelgenootschappen in Afrika en in Nederland in de journalistiek. Hij is nu adviseur van drie christelijke organisaties in Kameroen.

De holistische aanpak van een allochtonenkerk in de Bijlmer

Door het holistisch karakter van de kosmologie van de Afrikaanse christelijke kerken in de Amsterdamse Bijlmer is in het leven van de gelovigen het lezen van de bijbel even belangrijk als genezing door gebed en het ontvangen van dromen en van visioenen.

De Bijlmermeer is een in Amsterdam Zuidoost gebouwde wijk die eind jaren zestig tot stand kwam. De wijk is gebouwd volgens de filosofie van de Le Corbusier, die er van uit gaat dat mensen behoefte hebben aan gescheiden sferen voor leven, werken en recreatie, gescheiden ook van verkeer. De opzet van de Bijlmer was dan ook dat deze levenssferen elkaar niet raakten. De grote flats werden gescheiden door parken met op een ander niveau het auto- en metroverkeer. Aantrokken door dit idee verhuisden veel mensen uit de binnenstad van Amsterdam naar de Bijlmermeer. Maar al snel werden de nadelen zichtbaar. De opzet van de wijk zorgde voor een gevoel van onveiligheid en de criminaliteit was hoog. Al snel begon dan ook de uittocht, ondanks verscheidene pogingen van de gemeente de wijk aantrekkelijker te maken, onder andere door de huren te verlagen en de woningen te verbeteren. De eigenaren van de flats kwamen in de problemen door de grote leegstand en verhuurden de woningen aan de immigranten die aankwamen in Nederland. Zij gingen daar wonen omdat ze de slechte reputatie van de wijk niet kenden of omdat ze zich niets beters konden veroorloven. In totaal wonen er nu mensen van meer dan zeventig nationaliteiten. De Ghanezen behoren tot de grootste groepen allochtonen in deze stadswijk.

Ghanezen in de Bijlmer

Migratie is van oudsher een onderdeel van de Ghanese cultuur. Veel Ghanezen die naar Nederland zijn gekomen hebben eerst elders in Afrika gewoond en gewerkt. Ze maken deel uit van de stroom Ghanezen die uit economische motieven naar Europa

trekken. Vanaf 1974 is er deze immigratiestroom van Ghanezen naar Nederland op gang gekomen. Zij die tussen 1974 en 1983 naar Nederland kwamen, zagen Nederland als een tussenstation en woonden vooral in het centrum van Amsterdam en in Amsterdam Zuidwest. Na 1983 wilden ze zich hier ook werkelijk vestigen. Zij gingen veelal in de Bijlmer wonen. De Bijlmer werd zo het centrum van de Ghanese gemeenschap in Nederland. Op het moment staan er ongeveer 3.000 Ghanezen geregistreerd als inwoner van de Bijlmermeer. Ze vertegenwoordigen meer dan de helft van alle Ghanezen in Nederland. Waarschijnlijk ligt het totale aantal Ghanezen hoger dan het aantal geregistreerden, omdat er veel mensen zonder verblijfsvergunning onderdak hebben gevonden in de flats.

De Kerk in Ghana

Veel van de Ghanese immigranten zijn christen. Het christendom is in de vijftiende eeuw in Ghana geïntroduceerd door Portugese handelsreizigers. Op zoek naar goud plaatsten ze langs de Ghanese kust houten kruisen in naam van prins Henry de Navigator. Verscheidene pogingen werden gedaan de lokale bevolking in contact te brengen met het christendom. Maar het was pas in de eerste helft van de negentiende eeuw dat de kerk echt succesvol werd in Ghana. Heden ten dage is Ghana een overwegend christelijk land. Een groot deel van de bevolking is lid van kerken die uit zending en missie zijn voortgekomen. Onafhankelijk van deze traditionele kerken is vanaf de jaren vijftig een golf van nieuwe kerken ontstaan. Ze worden *African Independent Churches* (AIC's) genoemd, want ze vinden hun oorsprong niet in de zogenoemde 'orthodoxe' of 'historische' kerken. Deze AIC's zijn gesticht door Afrikanen en opereren onafhankelijk van de historische kerken. Veel van deze kerken zijn opwekkingskerken. Ze kennen vrijheden die ontzegd worden aan leden van de gevestigde kerken, zoals het uitoefenen van bepaalde spirituele gaven, en het komen tot extase bij het aanbidden van God. Nadruk ligt op genezing en het geloof in wonderen en er wordt veel waarde gehecht aan dromen en visioenen. De bijbel en de Heilige Geest staan centraal.

In de Bijlmermeer zijn veel Afrikaans-christelijke kerken opgericht voor en door de migranten die de afgelopen decennia naar Nederland zijn gekomen, en geen aansluiting vonden bij de Nederlandse kerken. Omdat veel Ghanezen in de bloeitijd van de *Independent Churches* naar Nederland kwamen is het niet verwonderlijk dat de meeste Ghanese kerken in de Bijlmer ook dit karakter hebben. Meer dan de helft van de vierduizend leden van opwekkingsbewegingen in de Bijlmer zijn Ghanezen.

De groeperingen zijn vaak begonnen als bijbelstudieclub bij iemand thuis, maar zijn later uitgegroeid tot kerken. De drie grootste kerken zijn de *True Teachings of Christ Temple*, de *Resurrection and Living Bread Ministries* en de *Church of Pentecost*.

The True Teachings of Christ Temple (TTCT)

The *True Teachings of Christ Temple* werd in 1976 gesticht door de in Ghana geboren

voorganger Daniel Himmans-Arday. Zijn komst naar Nederland was een antwoord op een reeks visioenen, waarin hem was gezegd dat hij een leven voor zich had als christelijk missionaris, en dat het zijn taak zou zijn om alle verloren zielen thuis te brengen. Aangekomen in Nederland ging hij de straat op met de bijbel in de hand. Hij verzamelde een groep mensen om zich heen met wie hij een bijbelstudieclub vormde. Al snel werd de huiskamer waar ze samenkwamen te klein en moesten ze een groter onderkomen zoeken. Plek voor religieuze samenkomsten is een schaars goed in de Bijlmer, maar na veel omzwervingen heeft de kerk een eigen onderkomen gevonden dat ze niet hoeven te delen met andere kerken. Een ruimte onder een flat. Hier is plaats voor zo'n vijfhonderd leden, al is het ledenbestand van de kerk aanzienlijk groter.¹

De TTCT is de oudste en grootste Afrikaans-christelijke kerk in Nederland. Ze heeft geen moederbanden met Ghana, zoals veel andere Ghanese kerken. De moederkerk ligt in de Bijlmer en van hieruit heeft de kerk zich verspreid naar onder andere Hamburg en Londen. Het is een 'spirituele kerk'. Andere opwekkingskerken in de Bijlmer, die pentecostaal zijn, kennen ook profetisch leiderschap en genezing, maar de TTCT onderscheidt zich daarvan door ook ritueel gebruik te maken van water, olie en wierook. Deze gebruiken worden door de pentecostale kerken als onchristelijk afgekeurd.

Net als andere opwekkingskerken kenmerkt de TTCT zich door haar gerichtheid op de vernieuwing van de relatie van de mens met God. Er is een sterk geloof in de wederkomst van Jezus, waar men ten alle tijde op voorbereid moet zijn. Verder heeft het geloof een probleemoplossend karakter: de Bijbel heeft op alles een antwoord en vertelt hoe je moet leven. De plaats van de Bijbel is in de Afrikaanse kerken prominenter dan in de meeste westerse kerken. Afrikaanse christenen hebben hun Bijbel altijd bij zich en lezen en citeren er veel uit. De Bijbel wordt erkend als een boek van kennis en wijsheid dat de gelovige veilig door het leven kan leiden op weg naar zijn uiteindelijke bestemming. De persoonlijke verantwoordelijkheid van een ieder heeft daarbij grote nadruk.

Holistische grondslagen

Typisch voor deze Afrikaanse christenen is hun kosmologie. Ze kennen een holistische visie op de werkelijkheid, waarmee ze zich onderscheiden van een westerse, dualistische visie. Deze holistische zienswijze maakt wel een onderscheid tussen de materiële en de spirituele wereld, maar scheidt ze niet van elkaar. Het materiële is afhankelijk van het spirituele. Hierdoor beleven deze Afrikaanse christenen sommige aspecten van het christelijk geloof op een eigen wijze, waardoor ze verschillen van vele westerse christenen. Zo zijn Heilige Geest en kracht concepten die in het traditionele Afrikaanse denken terug zijn te vinden, maar die een nieuwe vorm hebben gekregen in het christendom. Deze continuïteit van traditionele ideeën die een eigen vorm krijgen in een nieuwe context is te zien als een normaal proces van inculturatie. Hierbij moet wel gezegd worden dat de Afrikaanse christenen zichzelf in de eerste

plaats als christenen zien en dat ze de overeenkomsten met de christenen in Europa willen benadrukken en niet de verschillen.

De Afrikaanse christenen halen hun overtuiging uit de Bijbel, waar ze veel voorbeelden vinden voor hun opvattingen. Men gelooft in een spirituele wereld, een wereld van geesten, waar ook het verblijf van de Heilige Geest is. Algemeen gedachtegoed is een geloof in een werkelijke aanwezigheid en werkzaamheid van spirituele krachten, die in het Westen vaak als metaforisch worden gezien. De geesten kunnen goed of slecht zijn. Het kwade manifesteert zich in boze geesten of heksen; het goede door de Heilige Geest. Om slechte krachten het hoofd te bieden roept men de hulp in van de Heilige Geest. Zo kan men zich verweren tegen het kwade door een 'spiritueel harnas' aan te trekken. Middels vasten en bidden krijgt men toegang tot spirituele krachten, de Heilige Geest, die gezien wordt als een concrete, persoonlijke kracht die ingeroepen of zelfs aangewend kan worden. De kracht van God wordt als een van de grootste geschenken van het christendom gezien.

Behalve door je te wapenen tegen het kwade, kun je mensen ook genezen door het uitdrijven van kwade geesten. Geesten en krachten zijn aan elkaar verbonden. De oorsprong van kracht wordt geplaatst in de onzichtbare wereld, en daarom is communicatie met die onzichtbare wereld onontbeerlijk voor het menselijk bestaan.

Dromen en visioenen brengen mensen in contact met de wereld van de geesten. Voor Afrikaanse christenen zijn er wegen tussen de zichtbare en de onzichtbare wereld. God laat door middel van dromen en visioenen zien wat Zijn plan voor de gelovige is, en deze worden dan ook niet gezien als slechts een projectie van het verstand. Vaak liggen dromen ten grondslag aan het oprichten van een nieuwe *Independent Church*, zoals bij de *True Teaching of Christ Temple* dus ook het geval is.

Holisme in de praktijk

Het kwade openbaart zich op het persoonlijke vlak van de gelovigen in lichamelijke klachten, psychologische klachten of in tegenspoed in het maatschappelijke leven. Het verdrijven van het kwade is een belangrijk onderdeel van de Afrikaans-christelijke erediensten. Hierbij wordt in de *True Teachings of Christ Temple*, zoals reeds vermeld, niet alleen gebruik gemaakt van het gebed en vasten, maar kent men ook rituelen waarbij water en olie een voorname rol spelen. Bij genezingen wordt het kwade veranderd in het goede, hetgeen door de gelovigen vaak als een wonder wordt beschouwd. Het geloof in wonderen, mysterieuze gebeurtenissen waarvan de goede afloop wordt verklaard uit een direct ingrijpen van God, is normaal in dit Afrikaanse christendom.

Wie een goed leven wil hebben moet volledig op God vertrouwen. Een goed leven bestaat niet alleen uit een goede gezondheid, voorspoed en veiligheid, maar ook uit materiële welvaart. De term *prosperity gospel* (evangelie van het succes) verwijst naar het geloof dat God materiële welvaart geeft aan de gelovigen. De ethiek die daarbij hoort is dat men de verkregen welvaart deelt, zowel met de medemens als met de spirituele wereld.

Voor Afrikaanse christenen die naar Nederland immigreren is de nieuwe Nederlandse omgeving aanvankelijk beangstigend, ook al komt men van de ene christelijke samenleving in de andere terecht. Men krijgt te maken met een onbekende taal en vreemde gewoonten. Daarbij komt ook dat normen en waarden van onze samenleving erg kunnen verschillen met die van het land van herkomst. De kerk kan deze nieuwe immigranten helpen deze overgangsfase van hun leven goed door te komen. Niet alleen door ze spirituele hulp te geven, maar ook door hen wegwijs te maken in de samenleving. De *True Teachings of Christ Temple* doet dit onder andere door het verzorgen van taal- en computerlessen, hulp bij het begrijpen van het juridische systeem en het verzorgen van kinderopvang voor de mensen die anders niet kunnen werken.

Door hun holistische benadering van de werkelijkheid kan de kerk ook helpen bij de psychische klachten die mensen in de situatie kunnen ondervinden, zoals stress en depressies, die weer kunnen leiden tot lichamelijke klachten. In de Afrikaans-christelijke kijk op de werkelijkheid vinden deze psychische en lichamelijke klachten hun oorsprong in een verlies van kracht. Door middel van bidden en het oproepen van de Heilige Geest kan deze kracht herwonnen worden en kunnen mensen weer genezen. Werkeloosheid, armoede en een gebrek aan succes in het leven, zaken waar de leden van de *True Teachings of Christ Temple* veel mee te maken hebben, worden toegeschreven aan kwade geesten. Deze worden tijdens de diensten verdreven door middel van bidden en het ritueel gebruiken van water, olie en wierook. Op deze manier helpt de kerk mee aan het verkrijgen van een beter leven. Tijdens de diensten in de TTCT getuigen de gelovigen regelmatig van de wonderen die ze hebben ervaren. Het komt veel voor dat het daarbij gaat om het verkrijgen van de juiste verblijfsdocumenten of het vinden van een baan. Zulke gebeurtenissen worden gezien als een tussenkomst van God. De gemeenschap die deze getuigenissen hoort wordt er door gesterkt.

Conclusie

Hoewel de *True Teachings of Christ Temple* in een bijzondere positie verkeert, omdat zij is opgericht in Nederland, heeft zij haar holistische wereldbeeld door haar culturele achtergrond gemeen met de Afrikaans-christelijke kerken van zowel het Afrikaanse continent als daarbuiten. Het holistisch zijn van de TTCT ligt in haar oorsprong besloten, maar krijgt door de Nederlandse context een eigen accent. De leden van de gemeente hebben te maken met specifieke problemen die bepaald worden door hun positie in de Nederlandse samenleving. Dit in elkaar grijpen van haar Afrikaanse oorsprong en de nieuwe uitdagingen waaraan de leden van de kerk het hoofd moeten bieden, geeft het holisme van de *True Teachings of Christ Temple* haar eigen karakter in al haar activiteiten van een allochtonenkerk in de Bijlmer.

Literatuur:

- M. Oomen en J. Palm, *Geloven in de Bijlmer: Over de rol van religieuze groeperingen*, Amsterdam 1994
L. Sanneh, *West African Christianity: The Religious Impact*, Londen 1983
A. Shorter, *African Christian Theology*, Londen 1975
G. ter Haar, *Halfway to Paradise: African Christians in Europe*, Cardiff 1998

The holistic character of the cosmology of the African Christian Churches in the African district of Amsterdam - Bijlmermeer - leads to a Christian life and worship in which healing through prayer, the message of dreams and the appeal of visions as expressions of the Holy Spirit are just as central as the reading of the Bible.

Seline Rundberg (1977) studeert theologie in Leiden met als specialisatie godsdienstsociologie en sociale psychologie. Ze kwam in 2000 in aanraking met de *True Teachings of Christ Temple*. In het kader van de Honours Class Religion and Culture heeft ze een klein veldonderzoek gedaan naar de sociale betekenis van deze kerk voor haar leden.

1 Uitvoerige informatie over dominee Daniel Himmans Arday en zijn beweegredenen naar Nederland te komen is te vinden in een van de vorige nummers van dit tijdschrift:

Gerrie ter Haar, 'Tot genezing geroepen. Een Ghanese dominee in de Bijlmer', *Wereld en Zending* 2001.2 pp. 35-43.

Een ander model van ontwikkeling

Het verhaal van CIPCRE

Afrika is niet alleen het continent van conflicten, corruptie, schuldenlasten en AIDS. Maar ook een continent met een levenskracht die sterker is dan doodsmachten. Die kracht is verankerd in de holistische visie volgens welke de mens deel uitmaakt van de schepping. Religie is daarom een cardinale factor in alles wat met ontwikkelingsstrategieën te maken heeft. In de internationale organisatie CIPCRE is dit programmatisch uitgewerkt.

Sedert enige tientallen jaren laat Afrika twee tegengestelde ontwikkelingen zien, die in onze dagen – zonder openlijk te botsen – zich meer en meer aan elkaar lijken aan te passen, hoe paradoxaal dat ook mag lijken.

Aan de ene kant is er de sterke drang naar desintegratie en zelfvernietiging, die het continent op ieder denkbaar gebied onwrikbaar heeft gekoppeld aan de laagste niveaus en statistieken.

Aan de andere kant manifesteren zich ondanks alles en tegen alle logica in overal in Afrika onvoorstelbare krachten gericht op overleven en volhouden. Alle mogelijke diagnoses van specialisten, die grote media-aandacht krijgen laten ons nog altijd en aldoor opnieuw een continent zien dat 'arm en diep in de schulden' is; verscheurd door eindeloos voortslpende conflicten; verpest door corruptie en dat ook nog binnen afzienbare tijd gedecimeerd zal zijn door de pandemie van HIV en AIDS.

Tegelijk toont het concrete en echte Afrika, zoals dat elke dag leeft, een beeld dat veel genuanceerder is. Wanneer men goed kijkt, ontdekt men een imponerende vitaliteit, die met name naar voren komt in het improvisatievermogen en de vindingrijkheid van de informele economie; de onverzettelijkheid die getoond wordt in de landbouw voor eigen gebruik; de solidariteit in de grootfamilie en het blijvend respect voor de transcendente waarden in het leven.

Deze paradoxale tegenstelling, die bepalend is in de actuele situatie in Afrika, maakt

dat de stelling van de Rwandese predikant André Karamaga juist is: het Afrikaanse continent 'is gewurgd; het heeft geleden en lijdt nog, maar is niet dood. Afrika en de kinderen van dit continent beschikken over een levenskracht, die veel sterker is dan de macht van de dood, die Afrika hardnekkig achtervolgt'.¹

Die levenskracht, die kracht tot overleven, manifesteert zich nu gemeten naar de sociale, economische en politieke importantie, op een heel bijzondere manier in twee dynamieken.

Daarbij gaat het aan de ene kant om alle mogelijke initiatieven op het gebied van de ontwikkeling. Overal op het Afrikaanse continent is er een imponerende overvloed aan projecten en programma's, grote en kleine, opgezet door alle mogelijke mensen en instanties. Om te beginnen zijn dat groeperingen met gemeenschappelijke belangen, boerenorganisaties, Niet-Gouvernementele Organisaties, maar ook regeringsinstanties en internationale organisaties als het Internationaal Monetair Fonds, de Wereldbank, enzovoort. Deze veelheid aan activiteiten, demonstreert in Afrika de levende energie van velen die doorzetten ondanks alles.

De andere 'levenskracht', die hier genoemd moet worden heeft te maken met het verschijnsel religie. Daarbij gaat het in de eerste plaats om alle historische kerken, de erfgenamen van zending en missie, die met een zeer wijdvertakte inzet een grote meerderheid van de bevolking aanspreken. Vervolgens is er de snelle ontwikkeling van nieuwe religieuze bewegingen, die vaak allemaal gekwalificeerd worden als sekten, zonder onderscheid te maken tussen de Afrikaanse Onafhankelijke Kerken, de evangelikale bewegingen, de pinkstergelovigen en de groepen, die elk bijbels fundament kwijtgeraakt zijn. Hoe dan ook, het gaat hier om een onloochenbaar teken van de aanzienlijke invloed die religie uitoefent in de Afrikaanse samenlevingen.

Het opmerkelijke en betreuenswaardige bij dit alles is dat de twee bewegingen, dus ontwikkeling en geloofsovertuiging, in plaats van elkaar te zoeken om tot een voor de toekomst van het continent heilzame samenwerking te komen, tot nu toe eerder geneigd zijn om elkaar te ontwijken, om zelfs tegenover elkaar te staan en elkaar te wantrouwen.

Aan de ene kant hebben de ontwikkelingswerkers bijna allemaal in hun strategieën en hun actieplannen een westerse maatschappijvisie geïntegreerd, die dus wetenschappelijk is, technisch, functioneel, gespecialiseerd op één bepaald terrein, neutraal en agnostisch.

De ontwikkeling die op deze wijze gepromoot, gefinancierd, uitgedacht en vaak uitgevoerd wordt door het Noorden, is vóór alles pragmatisch, gericht op kwantificeerbare resultaten, vol argwaan tegenover alles wat ruikt naar ideologische beïnvloeding of religieus proselitisme. Het gevolg is een waterscheiding op elk niveau tussen alles wat met ontwikkeling te maken heeft en alles wat gerelateerd is aan kerk en geloof.

Aan de andere kant wordt deze scheiding ook bevorderd door de kerkelijke leiders, de geloofsgemeenschappen, die in het algemeen genoeg nemen met activiteiten op geestelijk, persoonlijk en privé gebied. De christelijke boodschap wordt vaak

geïnterpreteerd als alleen maar een persoonlijke overtuiging en moraal waaruit men leeft in de verwachting van heil dat geprojecteerd is in het hiernamaals. De sociale consequenties van het geloof worden zo ontkend of in elk geval ontweken. Dat terwijl in Afrika misschien wel meer dan elders op de wereld de godsdienstige overtuigingen zowel een basis voor het bestaan als een hefboom voor veranderingen in leefomstandigheden van de verschillende volken zouden kunnen zijn. De religieuze gemeenschappen zelf zijn de plaatsen waar deze overtuigingen en energie uitgekristalliseerd worden. Ze zijn daarmee uitermate geschikt om doeltreffend te reageren op de heersende crisis.

Echter, jammer genoeg lijken tegenover de sociale problemen, de ellende en armoede, de daling van de kwaliteit van onderwijs en medische zorg, de achteruitgang van het leefmilieu, de toename van geweld en het slecht functioneren van overheid en bestuur, de religieuze gemeenschappen moeite te hebben om hun sociale verantwoordelijkheid serieus te nemen. Ze gaan meestal door 'de hemel te verkondigen alsof de aarde niet bestaat'.²

Aan de andere kant blijven de ontwikkelingswerkers, zowel die van de overheden als die van de NGO's, alleen maar succes van hun projecten verwachten op basis van middelen die men beschikbaar stelt en van een gunstig sociaal politiek klimaat, zonder rekening te houden met de religieuze overtuigingen die, als het erop aankomt, de mensen motiveren om de bouwers te worden van hun eigen toekomst.

Gezien deze betreurenswaardige kloof in een situatie die dringend de gezamenlijke inzet vraagt van alle beschikbare krachten, komen in onze dagen twee behoeften steeds sterker naar voren.

In de eerste plaats is een bewustwording noodzakelijk in de religieuze gemeenschappen ten aanzien van de sociale en ecologische consequenties van het christelijk geloof en aan de anderen kant moeten de ontwikkelingswerkers en organisaties zicht krijgen op de antropologische en religieuze dimensies van hun werk.

CIPCRE

In het kader van deze noodzaak tot bewustwording naar twee kanten is in 1990 de Internationale Kring ter Bevordering van de Schepping (CIPCRE)³ opgericht, een internationale Niet-Gouvernementele Organisatie (NGO), die christelijk wil zijn en onder de Kameroense wetgeving valt en daarmee op zich al een ontmoetingspunt is tussen de religieuze sector en het ontwikkelingswerk. Van meet af aan heeft CIPCRE zich ten doel gesteld een organisatie te zijn, die ten dienste staat van de kerken om mensen, mannen en vrouwen, te bewegen hun eigen ontwikkeling zelf ter hand te nemen om zo bij te dragen aan de opbouw in Afrika van een maatschappij, die uitgaat van evangelische principes, dat wil zeggen een samenleving die rechtvaardig is; die alle mensen gelijkwaardig behandelt; die menselijk is en gezond leeft op een groene aarde.⁴

Het moet gezegd dat de drang tot democratisering van het begin van de jaren

negentig van de vorige eeuw, nog duidelijker dan de jaren daarvoor, het vrijwel complete zwijgen van de kerken liet zien. In een samenleving die veranderde en waarin een geest van oppositie en van het stellen van democratische eisen zich duidelijke manifesteerde, bleven de meeste kerken zwijgen of zelfs aan de kant staan van de politieke machthebbers tegenover het volk, of – en dat was nog erger – bleven kerkleiders binnen hun eigen organisaties autoritair optreden, oppositie in eigen kring muilkorven en vanaf de kansels het volk van God als kleine kinderen behandelen. Tegen die achtergrond heeft CIPCRE het als haar taak gezien om op een ander wijze naar het evangelie te luisteren en het evangelie te verkondigen om te tonen dat natuurlijk de boodschap van Jezus Christus mensen uitzicht biedt op de hemel, maar dat het evangelie eerst de levens van mensen op een ander spoor zet om hen in beweging te krijgen zelf de motor te worden van een veranderingsproces van hun eigen sociaal-politieke, economische, culturele en ecologische omstandigheden in hun eigen leefgemeenschappen.

Drie landen

Daarom zet CIPCRE zich experimenteel in in West en Centraal Afrika vanuit nationale kantoren in Benin, Kameroen en Tsjaad. Samen met verschillende partners zoals boeren, middelbare scholieren, studenten, verwerkers van straatvuil en handwerkslieden laat men zien dat het evangelie van Jezus Christus mannen en vrouwen motiveert om rechtop te gaan staan en in beweging te komen; dat het evangelie een strategie biedt voor echte ontwikkeling met een menselijk gezicht; dat het evangelie waarden aanreikt, die de humaniteit in de mens versterken en sociaal-politiek engagement bevorderen met het oog op een samenleving van gerechtigheid en vrede waarin de integriteit van de hele schepping gerespecteerd wordt.

Daarmee heeft de werkwijze van CIPCRE effect op de plattelands samenleving, in de wereld van het onderwijs en de universiteit, in kerkelijke milieus, dus op alle plaatsen waar ecologisch denken en handelen bevorderd kan worden als een verbetering van het totale – holistische – bestaan van mensen.

Want behalve dat CIPCRE uitgaat van evangelische waarden is CIPCRE ook een NGO, die zich inzet voor ecologie en duurzame ontwikkeling.

En laat er geen misverstand over bestaan: deze idealen mogen niet de gestalte krijgen van een ecologisch fundamentalisme, dat de natuur boven de mens plaatst en dat erop tegen is dat mensen zich ontwikkelen. Wat er gedurende de tweede helft van de jaren negentig van de vorige eeuw gebeurd is in het gebied van de Grote Meren in Afrika laat zien hoe het niet moet. Terwijl de internationale gemeenschap gigantische bedragen had geïnvesteerd om de gorilla's in dat gebied te redden, heeft ze het laten afweten toen het erom ging om een genocide van honderdduizenden mensen te verhinderen.

Nee, CIPCRE staat voor ecologische concepten die veel breder en totaler – holistischer – zijn. Om het zo eenvoudig mogelijk te zeggen: het gaat om een strategie die het leven versterkt en de kwaliteit van de relaties tussen mensen verbetert. Deze

benadering van de ecologie⁵ wordt trouwens bevorderd door twee elementen in de achtergronden van CIPCRE: het traditionele Afrikaanse erfgoed en de christelijke traditie.

De eerste, dus het Afrikaanse erfgoed, wordt in tegenstelling tot de moderne wetenschappelijke aanpak, die er de voorkeur aan geeft te scheiden om te kunnen analyseren en moeite heeft met te verbinden wat tegengesteld lijkt, meer bepaald door een symbolische benadering van de realiteit.⁶ Dat maakt het mogelijk om de essentiële verbindingen te zien, die alle delen van de werkelijkheid samenhouden (natuur en cultuur; milieu en samenleving; het zichtbare en het onzichtbare; het natuurlijke en het bovennatuurlijke, et cetera) en die niet weigert om de wederzijdse beïnvloeding te onderkennen van concepten, die tegenstrijdig lijken, zoals leven en dood, het verleden en de toekomst, enzovoort.

Het christendom biedt aan de inzet van CIPCRE een zeer belangrijk concept, namelijk dat van de Schepping. CIPCRE betekent 'Internationale Kring voor de Promotie van de Schepping' en dat concept schepping maakt het echt mogelijk om een relatie te leggen tussen de twee gebieden, die jammer genoeg te veel gescheiden gehanteerd worden: ontwikkeling en religie. Want stellen dat de realiteit, die ons omgeeft en waarvan wij deel uitmaken, een schepping is, is niet niks. Het gaat hier om een echte geloofsbelijdenis, ook al blijft die op zich heel ruim. Spreken over de schepping impliceert, of men dat nu wil of niet, weet hebben van een Schepper. Dat is een opvatting die fundamenteel religieus is en, ook wanneer men die uitspreekt zonder de specifiek confessionele begrenzingsen, acceptabel voor een heel aantal spiritueel gevoelige groepen en tradities. Daarbij betekent het begrip schepping ook voorbijgaan aan de problemen, die verbonden zijn aan het concept: natuur, dat tegenover het concept 'cultuur' een opdeling suggereert tussen het menselijke domein (historisch en sociaal) en het niet-menselijke domein (a-historisch en primitief 'wild'). Het woord: milieu is trouwens ook nauwelijks bruikbaar, want dat gaat uit van een waarnemer aan wie alles ondergeschikt is en aan wiens oordeel alles onderworpen is. De term schepping maakt het daarentegen mogelijk om de mens en zijn geschiedenis in eenzelfde kader te verstaan en te interpreteren als de natuur; de waarnemer op hetzelfde niveau als het leefmilieu en het subject op gelijke wijze als het object, omdat alles en iedereen deel uitmaakt van het complexe systeem dat we Schepping noemen, waarin alles en allen op een of andere manier in een diepgaande interactie functioneert met alles en allen.

Het concrete werk

Gedurende de eerste tien jaar heeft CIPCRE kans gezien zesduizend kleine boeren te mobiliseren in negen boerenorganisaties om zich in te zetten voor verbetering van hun leef- en werkomstandigheden. Daarbij is actie gevoerd tegen de ontbossing, de terugloop van de biodiversiteit en de verarming van de bodem.

Na wetenschappelijk onderzoek is voorlichting uitgegeven over de geneeskrachtige werking van bepaalde planten en wortels. Het starten van kwekerijen van deze plan-

ten is bevorderd en de commercialisering van deze producten op de markten. Vijfhonderd metaalbewerkers, die van weggegooid blik gebruiks- en siervoorwerpen maakten, hebben zich met hulp van CIPCRE georganiseerd. De hygiëne van hun werkplaatsjes is verbeterd en de prijzen voor hun producten omhoog gegaan. Zo ook zijn vrouwen geholpen, die van weggegooid plastic verpakkingsmateriaal tassen maken.

Jonge werklozen hebben in vijf daartoe opgezette bedrijven een inkomen gecreëerd met hulp van CIPCRE door het composteren van stadsvuil, waarmee tevens een bijdrage wordt geleverd aan de strijd tegen vervuiling en vóór hygiëne in de grote stad. Ieder jaar worden op middelbare scholen en aan universiteiten tweeduizend studenten georganiseerd in CIPCRE-SU cellen, waarin voorlichting gegeven wordt ten aanzien van milieuproblemen en concreet gewerkt wordt aan het verbeteren van het leefmilieu in en rond de scholen.

Jonge mensen en vrouwen van 45 katholieke, protestantse, orthodoxe en onafhankelijke kerken en ook de 350 leden van de 'Keten van Solidariteit in Actie' (Chaine de Solidarité Agissante – CSA) uit alle niveaus van de samenleving zetten zich in dertien landen van Centraal en West Afrika in voor gerechtigheid en vrede. Daarbij hoort plaatselijke inzet voor het overbruggen van tegenstellingen, werken aan verzoening, maar ook een groot congres tegen de corruptie en acties tegen het tribalisme. Bij al deze activiteiten is ten principale het doel het scheppen van voorwaarden voor een blijvende levensverbetering.

CIPCRE is bij dit alles zich ervan bewust dat het om meer gaat dan ontwikkeling in strikt materiële zin. De activiteiten, de successen en ook de mislukkingen hebben niet alleen bijgedragen in het veranderen van de relatie tussen de mens en zijn of haar leefmilieu, maar ook geholpen om de relaties tussen de mens en zijn of haar medemens te verbeteren, en die tussen de mens en zichzelf en zelfs die tussen de mens en de religieuze component. CIPCRE hoopt zo bijgedragen te hebben – en nog bij te dragen – aan het versterken van de 'levenskracht' in de strijd tegen alles dat het zwarte continent bedreigt, verder uiteen doet vallen en kwaad berokkent.

1 Dr. André Karamaga 'La Présence chrétienne en Afrique' in *L'Église de l'Afrique: Pour une théologie de la reconstruction*, CETA Nairobi 1990, blz. 29.

2 Deze uitspraak is van de Kameroense bisschop Mgr. Albert Ndongmo.

3 Cercle International pour la Promotion de la Creation.

4 Voor verder informatie over de doelstellingen van CIPCRE in het Frans zie website: www.wagne.net/cipcre

5 De term ecologie is in 1866 door de Duitse bioloog Ernst Haeckel (1834-1919) voor het eerst gebruikt. Het woord komt van het griekse 'oikos' = huis en 'logos' = studie, redenering.

Voor Haeckel was ecologie: de studie van de onderlinge afhankelijkheid en interactie van levende wezens (dieren en planten) en hun woonomgeving, hun leefmilieu (bestaande uit niet levende materie). In onze dagen is het begrip verbreed door mensen als Edgar Morin en J.L. Le Moigne, die wetenschap definiëren als: ecologie van de actie.

6 De etymologie van het Griekse woord 'symbolon' geeft de verbinding aan van twee delen van een object dat kapot lag. Dus toont symbool en maakt gevoelig voor datgene wat niet zichtbaar is zoals abstracte waarden. Het symbool verbindt en laat verbonden elementen zien.

Africa is not only the continent that is condemned to suffer conflicts, corruption, debts and AIDS. This continent also possesses vital forces that are stronger than death. These forces are embedded in the holistic vision that sees man as part of creation. Religion is therefore fundamental to all thinking and acting in the field of development policies. The international organisation CIPCRE has based its multifaceted programmes on this conviction.

Jean Blaise Kenmogne is predikant in de Evangelische Kerk van Kameroen. (EEC). Hij studeerde theologie en filosofie in Frankrijk in Parijs en Montpellier. Hij is de stichter en algemeen directeur van CIPCRE.

CIPCRE krijgt steun uit Nederland van het ICCO, MDO van de Samen op Weg Kerken en het katholieke CMC in verband met Justitia en Pax.

De Nederlander Johan Naron, de directeur van het CMC, is als enige Europeaan lid van het internationale hoofdbestuur van CIPCRE.

Bibliografie van in 2000 in Nederland en Vlaanderen verschenen missiologische literatuur

Deze bibliografie richt zich evenals in voorgaande jaren vooral op Afrika, Azië, Latijns-Amerika en Oceanië. Daarnaast is een aantal titels over missionaire situaties in Europa, met name Nederland en België verwerkt. Helaas is geen systematisch overzicht (meer) beschikbaar van doctoraalscripties en proefschriften, noch in Nederland, noch in België. Navraag bij de diverse universiteiten leverde nog wel een aantal titels, vooral veel dissertaties van de Katholieke Universiteit (KU) Leuven.

Over het algemeen gelden de volgende regels: van publicaties die niet in de handel zijn, komen in principe alleen doctoraalscripties in aanmerking. In het Nederlands vertaalde boeken en artikelen zijn eveneens opgenomen, omdat deze van belang worden geacht als indicatie van de aandachtsvelden van de huidige missiologie. Bijdragen van Nederlandse en Vlaamse auteurs gepubliceerd in het buitenland zijn buiten beschouwing gelaten.

Met veel dank aan Leny Lagerwerf en Martijn van Laar voor hun waardevolle suggesties.

Eventuele informatie bij: Peter van Rijn, Interuniversitair Instituut voor missiologie en oecumenica (IIMO), Heidelberglaan 2 (Willem C. van Unnikgebouw, k. 827), 3584 CS Utrecht, tel. 030-253 9413 (of via het secretariaat 030-253 2079). Via e-mail: pvrijn@theo.uu.nl

Inhoud bibliografie

nummers

ALGEMEEN

– BIBLIOGRAFIE EN STUDIE VAN MISSIOLOGIE	1-6
– GESCHIEDENIS EN THEOLOGIE VAN ZENDING	7-49
– RELIGIES/DIALOOG	50-66
– POLITIEKE., CULT., EN SOCIO-ECON. CONTEXT	67-72
– VORMEN VAN GETUIGENIS EN DIENST	73-97

AFRIKA

98-115

AZIË

116-138

AMERIKA	139-151
OCEANIË	—
EUROPA	152-171

Tijdschriften voorkomend in de bibliografie

Naam	Eventuele afkorting	Plaats van verschijnen	Uitgever/ administratie-adres
Allerwegen	<i>Allerw.</i>	Kampen	Kok
Begrip Mosl./Chr.	<i>Begrip</i>	Den Bosch	Luybenstraat 17
Bazuin, De	<i>Bazuin</i>	Den Bosch	Postbus 636
Communicatie	<i>Comm.</i>	Oegstgeest	CMC, Postbus 75
Communiqué	<i>Communiqué</i>	Kampen	THUK, Postbus 5021
Concilium	<i>Conc.</i>	Hilversum	Postbus 17
Doc.blad Geschied.Ned. /Zend.& Overz.Kerken	<i>DGNZOK</i>	Kampen	THUK, Postbus 5021
Evangelie & Moslims	<i>E&M</i>	Amersfoort	Bergstraat 6
Erasmusplein	<i>Erasm.</i>	Nijmegen	Kath. Doc. Centrum
Exchange	<i>Exch.</i>	Utrecht	IIMO, Heidelberglaan 2
Hervormd Nederland	<i>HN</i>	Den Haag	St. Herv. NL., PB 84410
ID-informatiedienst	<i>ID</i>	Den Bosch	Postbus 750
Kerk en Theologie	<i>K&T</i>	Den Haag	Boekencentrum
Kerkelijke Documentatie 121	<i>Kdoc</i>	Utrecht	Postbus 13049
Missie inter Actie	<i>MiA</i>	Den Haag	Ln v.N.O. Indië
Ned. Theol. Tijdschr.	<i>NTT</i>	Zoetermeer	Boekencentrum
OSO	<i>OSO</i>	IBS-Nijmegen	Heidelberglaan 2, Utrecht
Roodkoper	<i>Roodkoper</i>	Amsterdam	De Rode Hoed
Stud.in Interrel.Dial.	<i>SID</i>	Kampen	Postbus 130
Tijdschr.voor Theol.	<i>TvT</i>	Nijmegen	Postbus 909
	<i>B - Leuven</i>	Gr.Begijnhof 53	
Trajecta	<i>Traj.</i>	Nijmegen	KDC/Postbus 9100
Vandaar	<i>Vandaar</i>	Leusden	Postbus 200
Verbiest Koerier	<i>Verbiest K.</i>	Leuven	KU, Naamse str.weg 63
Wereld en Zending	<i>W&Z</i>	Amsterdam	Pr.Hendrikl.37
Wereldwijd/Bijeen	<i>WW</i>	B - Antwerpen	A. Goemaerlei 69

ALGEMEEN

BIBLIOGRAFIE EN STUDIE MISSIOLOGIE

1. End, Th. van den. 'Het archief van de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië.' In: *DGNZOK* 7(2000)2, 77-78. (Rubriek: Berichten)
2. Jongeneel, J.A.B. 'Twee miljard christenen op aarde in het jaar 2000.' In: *K&T* 51(2000)4, 349-354.
3. Laar, Martijn van, 'Bibliografie van in 1999 in Nederland en Vlaanderen verschenen missiologische literatuur.' In: *W&Z* 29(2000)4, 91-105.
4. Papavoine, Marian en Martien Brinkman. 'Zoeken naar oecumenica en missiologie op het World Wide Web.' In: *NTT* 54(2000)3, 221-237.
5. Papavoine, Marian en Martien Brinkman. 'Ecumenical studies and missiology on the world wide web.' In: *Exch.* 29(2000)3, 279-291.
6. Reenders, Hommo. 'Een bronnenpublicatie over de gereformeerde zending op Midden-Java.' In: *Communiqué* 17(2000)2-4, 96-102

GESCHIEDENIS EN THEOLOGIE VAN ZENDING

Algemeen

7. Collins, Michael en Matthew A. Price. *Het verhaal van het christendom*. Antwerpen: Standaard; Amsterdam: Anthos, 2000. 240 p. (Vertaling van: *The story of Christianity* - Vert.: Wilma Hoving e.a.)
8. McGrath, Alister E. *2000 jaar christendom: een introductie*. Kampen: Kok, 2000, XXV, 388 p. [Vert. uit het Engels H.A. Ferguson-Postma; krt. Bas Mazur].

Zie ook: 146.

Missionaire geschiedschrijving/niet-westerse kerkgeschiedenis

9. Bakker, K. 'Het ontstaan van de "Christelijke Onderwijzers Vereeniging". De verwickelingen rond de fusie van twee christelijke onderwijzersverenigingen in Nederlands-Indië in het tweede decenium van de twintigste eeuw.' In: *DGNZOK* 7(2000)1, 47-66
10. Camps, Arnulf. 'KMM: an oral history project on missionary activities in the Netherlands.' In: *Exch.* 29(2000)2, 172-179.
11. Camps, Arnulf. *Studies in Asian mission history 1956-1998*. Leiden: Brill, 2000, 338 p. (Studies in christian mission; 25)
12. François, Wim. *Van de commissie-Janssens (1904) tot de conventie tussen kerk en staat in Congo (1906): een bezinningsproces bij de Belgische katholieken over twintig jaar samenwerking met het leopoldistische regime in Congo*. Leuven: z.u., 2000, 376 p. (Diss. Lic. KU Leuven).
13. Govaars-Tjia, M.T.N. *Hollands onderwijs in een koloniale samenleving. De Chinese ervaring in Indonesië 1900-1942*. Afferden: De Vijver, 1999, 299 p.
14. Harley, Christopher David. *Missionary training: the history of All Nations Christian College and its predecessors (1911-1981)* [samenvatting vert. door Marja Kerr, et al.]. [Zoetermeer]: Boekencentrum, 2000, 251 p.(MISSION; 27) (Proefschr. Univ. Utr.).

15. Houkes, A. *"De orthodoxie wint in den lande aan kracht": een onderzoek naar het Christelijk Nationaal Zendingsfeest in Nederland 1863-1903*. Groningen, [z.u.], 2000, 76 p. [Doct.scr. RU Gr.].
16. Jong, Chr.G.F. de. 'Een verloren generatie zendingen in de Molukken in de negentiende eeuw: de 'vijftigers'.' In: *DGNZOK* 7(2000)1, 24-46.
17. Oecumene in de praktijk. In *W&Z* 29(2000)4, 72-90.
Bevat: Jaap van Slageren. *Wereld en Zending* als unieke oecumenische en internationale samenwerking. 73-78; Ype Schaaf. Het einde van het wantrouwen. 78-85; Gerard van 't Spijker. Zes momenten uit de geschiedenis van de oecumene in Rwanda. 85-90.
18. Prince, Gé. 'Zending en missie in Nederlands-Indië.' In: *Spiegel Historiae* 35(2000)11-12, 462-466, 515 (periode: 1850-1950).
19. Schaaf, Ype. 'The Gospel in the minority situation of Friesland.' In: *Exch.* 29(2000)2, 135-146.
20. Zee, Henri van der. *'s Heeren slaaf. Het dramatische leven van Jacobus Capitein*. Amsterdam: Balans, 2000, 176 p.
Zie ook: 84, 88, 91, 92, 95, 96, 97, 102, 105, 110, 117, 118, 119, 126, 129, 136, 147, 149, 150, 156, 161.

Theologie van zending

21. Cheriampanatt, Joseph. *Eucharistic hermeneutics of the sacramentality of the missionary church: theological reflections in the light of Vatican II with an application to East Syrian eucharistic ecclesiology*. Leuven: 2000, 302 p. (Diss. Doct. KU Leuven)
22. 'Driehonderd jaar Zinzendorf'. In: *Allerw.* 31(2000)38, p. 1-47.
Bevat: Herman G Boswijk, Inleiding, 1-3; Helmut Bintz, Zending volgens Zinzendorf, 4-10; Wat Zinzendorf zelf gezegd heeft: een keus uit zijn geschriften, 11-31; Johan Jones, Zinzendorf en de Surinaamse Broedergemeente van vandaag, 32-39; Jaap van Slageren, De zending en oecumene van Zinzendorf, 40-45.
23. Gosseling, Henk-Jan. 'Hernhutters in beweging.' In: *Bazuin* 83(2000)25, 24-26.
24. Klein Kranenburg, E.S. 'Von Zinzendorf in Zeist verraden.' In: *Confessioneel* 112(2000)21, 1-2.
25. Lietaert Peerbolte, L.J. 'Paulus en zijn zending.' In: *NTT* 54(2000)2, 112-124.
26. Okhuizen, Jan Egbert. *Hendrik Kraemers wetenschappelijke methode in zijn opera minora*. Gorinchem: Narratio, 2000, 256 p.
27. Pacheco, Dario D. *Preaching God's gospel to the gentiles: Paul's understanding of "mission" in the letter to the Romans*. Leuven: z.u., 2000, 98 p. (Diss. M.D. KU Leuven)
28. Runia, K. *Op zoek naar de Geest. Beschouwingen door de gereformeerde emeritus-hoogleraar praktische theologie van de visie van de Pinksterbeweging en charismatische bewegingen op de Heilige Geest*. Kampen: Kok, 2000, 237 p.
29. Slageren, Jaap van. '300 jaar Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf.' In: *W&Z* 29(2000)4, 3-12.
30. Slomp, Jan. 'Professor Bergema en het zogenaamde Evangelie van Barnabas.' In: *Communiqué* 17(2000)1, 46-60
Zie ook: 147.

Bijbels perspectief

31. Chanikuzhy, Jacob. *Jesus and the Greeks: an exegetical study of John 12:20-26*. Leuven, z.u., 91 p. (Diss Lic. KU Leuven)

Theologie in context

32. 'Gezichten van het kwaad.' In: *W&Z* 29(2000)1, 1-112.
Bevat o.a.: Violeta Rocha. Ervaringen met het kwaad in Nicaragua. 3-10; Auli en Gerard van 't Spijker. Het kwaad in Rwanda is te groot. 11-17; Tissa Balasuriya. Een Aziatische visie op structureel kwaad. 18-26; Ton van den Hoeven. Eigentijds geduvel in de Lage Landen. 27-32; Wim Smit. Nie Wieder! De zoektocht naar de verwerking van het kwaad van Auschwitz. 33-38; Otto Kroesen. Van theologie naar technologie: duizend jaar ordening. 39-47; Bert Broeckaert. Ik zal het kwaad vergelden, zegt de Heer. Over religie en retributie. 48-55; Selaelo Kgatla. Hekserij als kwaad in Zuid-Afrika. 56-61; Mary Douglas. Toverij en missie bij de Lele. 62-71; Michael McCabe. Missie in de nieuwe eeuw. 72-80.
33. Küster, Volker. 'Interkulturelle Theologie im Zeitalter der Globalisierung.' In: *Communiqué* 17(2000)1, 61-64. (Dankrede anlässlich der Verleihung des Akademie-Preises für Interkulturelle Studien [2000])
34. Vandebroek, Karen. 'De discontinuïteit van het christendom: de verhouding cultuur-religie in de recente werken van Antoon Vergote.' Leuven: z.u., 2000, 63 p. (Diss. Lic. KU Leuven)
35. Wagenaar, Hinne, Ype Schaaf, Anne van der Meiden en Dick Eisma. *Een eigen theologie? Friese en Saksische antwoorden op Afrikaanse vragen*. Kampen: Kok, 2000, 116 p. [In 1999 verschenen in het Fries o.d.t.: *In eigen teology? Afrikaanse vragen yn it Frysk en yn it Saksysk*. Oudehaske: Kristlik Fryske Folks Bibleteek]

Afrikaanse/zwarte theologie

36. Bediako, Kwame. 'De consequenties van de vertaalbaarheid van de bijbel.' In *W&Z* 29(2000)4, 13-22.
37. Maluleke, Tinyiko Sam. 'Black and African theology after apartheid and after the cold war - an emerging paradigm.' In *Excb.* 29(2000)3, 193-212.
38. Oduyoye, Mercy Amba. 'Door de voorouders aangereikte identiteit. Voorbeelden uit de volkse zegswijzen van de Akan in Ghana.' In: *Conc.* 36(2000)4, 71-82.
39. Rinsum, Henk J. van. "'Honest to Jok'. Okot p'Bitek en de de-hellenisering van God.' In: *NTT* 54(2000)4, 273-294
40. West, Gerald O. and Musa W. Dube (Eds.). *The Bible in Africa: transactions, trajectories and trends*. Leiden: Brill, 2000, 828 p.
Zie ook: 99, 103, 104.

Aziatische theologie

41. Aykara, Thomas. 'Sri Aurobindo, ontmoeting tussen oosterse en westerse wereld.' In: *Conc.* 36(2000)1, 130-138.
42. Chacko, Mohan. *Interpreting society. A study of the political theology of M.M. Thomas and its implications for mission*. Amsterdam: [z.u.], 2000, 489 p. (Proefschrift VU-A'dam).
43. D'Souza, Simplicio. *Christology in an Asian context: the christological project of*

Aloysius Pieris. Leuven: z.u., 2000, 88 p. (Diss. Lic. KU Leuven)

44. Hoekema, Alle G. 'The 'christology' of the Japanese novelist Shusaku Endo.' In: *Exch.* 29(2000)3, 230-248.
45. Tebay, Neles Keadabi. 'Jesus as 'Iniuwai Ibo'(the great elder brother). Christology expressed in the hymns of Mee christians of West Papua.' In: *Exch.* 29(2000)4, 311-330.

Latijns-amerikaanse theologie

46. 'Begeerte, markt en geloof'. In: *Allerw.* 31(2000)39, p. 1-48.
Bevat: Hans de Wit. Voorwoord, 1-2; Jung Mo Sung. Theologie en economie, 3-10; Jung Mo Sung. De mens als na-aper, 11-17; Jung Mo Sung. Theologie en de strijd tegen sociale uitsluiting, 18-27; Jung Mo Sung. Economie en geloof in de 21^e eeuw, 28-37; Verarming en verrijking in Nederland en de wereld, 38-41; Suggesties voor verwerking, 42-45.
47. George, Milton A. *Caribbean theology in the making: Idris Hamid, Kortright Davis and the ongoing challenges*. Leuven: z.u., 2000, 71 p. (Diss. Lic. KU Leuven).
Zie ook: 145.

Bevrijdingstheologie

48. Boer, D., B. Hoedemaker, M. Kalsky, et al. (Red.). *Freedom! Oh Freedom. Opstellen voor Theo Witvliet*. Zoetermeer: Meinema, 2000, 260 p.
49. Dietrich, Gabriele. 'Ondermijning, grensoverschrijding, overstijging. 'Aziatische spiritualiteit' in het licht van de strijd tussen de Dalits en Adivasi.' In: *Conc.* 36(2000)4, 83-96

RELIGIES/DIALOOG

Algemeen

50. Bouckaert, Fabienne. *De bijdrage van kerkelijke spiritualiteitsbewegingen voor de interreligieuze dialoog*. Leuven: z.u., 82 p. (Diss. Lic. KU Leuven)
51. Camps, Arnulf. 'Interreligious dialogue: a task with many challenges. Tendencies in recent catholic positions.' In: *SID* 10(2000)2, 166-174.
52. 'Christenen, joden en moslims. Gesprekken tussen theologen uit het Midden-Oosten en uit Nederland'. In: *Allerw.* 31(2000)40, p. 1-40.
Bevat: Dick C. Mulder. Inleiding, 1-2; Dick C. Mulder. Van Cyprus tot Amman, 3-12; Via Gaza en Libanon naar Amman. [Vier impressies van kennismakingsbezoeken] 13-24. Mieke den Hartog. Gaza, 13-14; Wiel Logister. Theologie in de context van Gaza, 14-17; Cokkie van 't Leven. Op bezoek bij de christenen van Libanon, 17-21; Andreas Wöhle. Ontmoeting met christenen in het Midden-Oosten, 22-24; Tom Scudder. De conferentie van Amman, 25-28; Pim Valkenberg. De éne God belijden te midden van moslims en joden. 29-33; Pim Valkenberg (vert.). De gezamenlijke conclusies van de conferentie van Amman, 34-35.
53. Eggen, Wiel. 'Evangelion: religion in God's face. An African and semitic confrontation.' In: *Exch.* 29(2000)2, 117-134.
54. Hurk, Mirjam van den. 'Tolerantie tussen religies en volkeren moet een kernbepaling zijn.' In: *MiA* 55(2000)1, 3-5.
55. Kerkhof, Theo van de. 'Vaticaan document over Jezus. Spierballentheologie vanuit een angstig gemoed.' In: *Bazuin* 83(2000)23, 20-23.

56. Siddiqui, Frank. *Wat ons bindt. Over samenwerking tussen religies en levensbeschouwingen in Nederland*. Utrecht: Forum, 2000, 103 p.
57. Standaert, Benoît. 'Gelovigen ontmoeten elkaar vanuit eigen ruimte.' In: *Bazuin* 83(2000)3, 10-12.
58. '25 jaar begrip. Dialoog special 2000.' In: *Begrip* 26(2000)1, 1-117.
Bevat o.a.: D.C. Mulder. Ontmoetingen van moslims en christenen. 1-8; Simon Lambregts. Dialoog in België. 9-21; Cokkie van 't Leven. Dialoog begint met de C... van COMMUNICATIE. 22-30; Berry van Oers. In gesprek met Jan van Lin. 31-37; Karel Steenbrink. Ruimte aan tafel ook voor moslims? Ontmoetingen met Syafa'atun Almirzanah. 38-43; Marien van den Boom. Moslims en Islam-educatie. 44-50; Josien Folbert. De dominee en de imam. 51-66; Gé Speelman. Dialoog aan huis. 67-73; Ane Mulder. Dochters van Abraham in het Noord-Hollandse. Over de dialoog onder vrouwen binnen het Platform Hagar en Sara. 74-85; Jan Slomp. Begrip en dialoog: stukjes geschiedenis. 86-100; Pim Valkenberg. De polemische dialoog: de rol van identiteit en interreligieuze communicatie. 101-110. Moslimorganisaties in Nederland. 101-115.
Zie ook: 41, 164.

Boeddhisme

59. Thich Nhat Hanh. *Boeddha leeft, Christus leeft*. [Vert.: Anna Bol]. Nieuwerkerk a/d IJssel: Asoka, 2000, 164 p. [Een Vietnamese zenmonnik onderzoekt welke elementen christendom en boeddhisme gemeen hebben].

Hindoeïsme

60. Bakker, Freek. *Hindoes in een creoolse wereld, impressies van het Surinaamse hindoeïsme*. Zoetermeer: Meinema, 1999, 287 p.
Zie ook: 122.

Islam

61. Steenbrink, Karel. 'Islamitische varianten van de mythe van Adam. Perspectieven voor het gesprek tussen moslims en christenen.' In: *TvT* 40(2000)2, 144-163.
62. Waardenburg, Jacques (Red.). *Muslim-christian perceptions of dialogue today. Experiences and expectations*. Leuven, etc.: Peeters, 2000, 360 p.
Zie ook: 69, 84, 98, 126, 127, 128, 132, 137, 152, 158, 165, 166, 168.

Jodendom

63. Teule, Herman. 'Christenen in het heilige land. Onmiskensbare minderheid in onzeker Israël.' In: *Bazuin* 83(2000)3, 18-20.
Zie ook: 52.

Traditionele religies/volksreligie

64. Chanson, Philippe. 'De magisch-religieuze wereld van de Antillen.' In: *W&Z* 29(2000)4, 43-51.
Zie ook: 32, 38, 108, 132, 151.

New age

65. Minderhout, Jan (Red.). *New Age, esoterie en evangelie. Wegen en dwaalwegen in kerk en samenleving*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2000, 184 p. (Uitg. in samenwerking met Stichting Evangelisch Werkverband binnen de Verenigde Protestantse Kerk in Nederland i.w).

66. Nijman, Marc. *New Age en Syncretisme*. Nijmegen: [z.u.], 2000. [Doct. scr. KUN].

POLITIEKE, CULTURELE, SOCIO-ECONOMISCHE CONTEXT

Algemeen

67. Singgih, E.G. 'Globalization and contextualization: towards a new awareness of one's own reality.' In: *Exch.* 29(2000)4, 361-371.
Zie ook: 46, 101, 109, 153, 162.

Mensenrechten/racisme/kasten

68. Frishman, J., K.D. Jenner en G.A. Wiegers (Red.). 'Godsdienstvrijheid en de religieuze identiteit van joden, christenen en moslims. Verwachting en realiteit.' Kampen: Kok, 2000, 230 p. (Leidse studiën van de godsdienst; 3).
69. Kromhout, Bas. 'Religie en mensenrechten.' In: *Roodkoper* 5(2000)9, 20-23. (Serie interviews over mensenrechten. Deel 2: gesprek met Mohamed Eltayeb).
70. Naber, J.M.M. (Red.), *Freedom of religion: a precious human right. A survey of advantages and drawbacks*. Assen: Van Gorcum, 2000, 213 p.
Zie ook: 115.

Positie van de vrouw/huwelijk/jeugd

Zie: 141.

Ontwikkelingsproblematiek/bewustwording

71. Fillet, Mark. Luc Coppejans, missionaris bij de Europese Unie: 'Het welvaartsprookje werkt voor Afrika niet.' In: *Bazuin* 83(2000)15, 22-25.
72. Kerkhoffs, Angélique, Herman Bosman en Harry de Ridder. *Schulden en de derde wereld: je geld of je leven? Een informatiepakket voor een werkstuk of spreekbeurt*. Nijmegen: Centrum voor Mondiaal Onderwijs, 2000, 30 p.

VORMEN VAN GETUIGENIS EN DIENST

Spiritualiteit/liturgie

73. Afrika: 'Vrouwelijke religieuzen houden het vuur brandend.' In: *ID* 32(2000)9, 3-4.
74. Chitando, Ezra. 'Songs of praise. Gospel music in an African context.' In: *Exch.* 29(2000)4, 296-310.
75. Sandanam, John. *Do this in remembrance of me: a social dimension of the eucharist with a special reference to the Indian communities*. Leuven, z.u., 2000, 263 p. (Diss. Doct. KU Leuven).
Zie ook: 45, 49, 50, 113, 123, 142, 147, 148.

Pastoralia/diaconaat

76. Meurs, Jacqueline van. 'Meer dan alleen een kaarsje opsteken. Woonwagenpastoraat in Zuid-Limburg.' In: *Erasm.* 11(2000)3, 4-5 [N.a.v. het project van het Missiologisch Instituut: 'Woonwagen bewoners in kerk en samenleving in het Heuvelland, regio Zuid-Limburg'].
77. Visser, Hans. *Creativiteit, wegwijzing en dienstverlening: de rol van de kerk in de post-industriële stad*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2000, 340 p. (MISSION; 26)

(Proefschr. Univ. Utr.).

Evangelisatie/apostolaat

78. Bie, H.J. de et al. *Het verhaal komt door*. Vier lezingen over de overdracht van het Woord van God in een postmoderne wereld: ter gelegenheid van het derde lustrium van de Theologische Hogeschool vanwege de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde (Gereformeerde) Kerk "Johannes Calvijn" (THGB) op 2 september 2000. Ede: THGB, 2000, 56 p.
79. Dekker, W. en P.J. Visser (Red.). *Uitgedaagd door de tijd. Christelijke zending in een postmoderne samenleving*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2000, 273 p.
80. Evers, Georg. 'Conferentie in Hong Kong over missie in de 21e eeuw.' In: *TvT* 40(2000)1, 77-78.
81. Hoedemaker, Bert. *Met anderen tot Christus. Zending in een postmissionair tijdperk*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2000, 100 p.
82. Loon, C.M. (René) van. *Hoe worden Nederlanders Christen? Bekering en toetreding van autochtone Nederlanders met een niet-christelijke achtergrond in de jaren 1989-1999*. Utrecht: [z.u.], 2000. (Doct.scr. Univ. Utr.).
83. Máté-Tóth, András. 'Een theologie van de Tweede Wereld? Waarnemingen en uitdagingen.' In: *Conc.* 36(2000)3, 31-39.
84. Njoku, Timothy A. *Christian/Muslim patterns of conversion: a critical analysis of Christian and Muslim means of conversion in West Africa sub-region before, during and after colonialism with particular reference to Nigeria*. Leuven: z.u., 2000, 294 p. (Diss. Doct. KU Leuven).
85. Schaaf, Ype. 'De reis van je leven. Het Graham-congres-AMSTERDAM 2000.' In: *W&Z* 29(2000)4, 33-42.
86. Schaaf, Ype, Jaap van Slageren, Wout van Laar en Bert Hoedemaker. 'Een discussie over zending in postmissionaire tijden.' In: *W&Z* 29(2000)4, 23-32. [N.a.v. Bert Hoedemaker. *Met anderen tot Christus*. (...). Zoetermeer: Boekencentrum, 2000].
87. Spurgeon, C.H. *Zielen winnen voor het evangelie: de grote opdracht voor alle gelovigen*. Kampen: De Groot Goudriaan, 1999, 272 p. [Vert. L.J. van Valen] (Aanwijzingen voor evangelisatoren).
Zie ook: 107, 110, 139, 159, 167.

Onderwijs / Theologische opleiding

88. Arironang, Jan Sihar. *The encounter of the Batak people with Rheinische Missions-Gesellschaft in the field of education*. [Utrecht]: [z.u.], 2000, 473 p. (Proefschr. Univ. Utr.) (Eerder verschenen o.d.t.: *Mission schools in Batakland [Indonesia], 1861-1940*. - Leiden: Brill, 1994).
Zie ook: 9, 111.

Medisch werk/agrarische zending

89. 'Medische macht en onmacht.' In: *W&Z* 29(2000)2, 1-92.
Bevat o.a.: Christoph Benn. Gezondheid, heil en genezing in de oecumenische discussie. (vert.: Y. Schaaf) 4-13; Wiel Eggen. Missionaire betrokkenheid op het medische lijf. Een plaatsbepaling via Foucault. 14-16; Daniel Mellier. Genezingspastoraat in bijbels perspectief. 17-24; Sjaak de Boer

en Jan Eijken. Ziekenezalving in Brazilië. 25-29; Jaap Breetvelt. Niet of nauwelijks oplosbare gezondheidsproblemen. 30-33; Pascale Creten. Ziekte en gezondheid bij de Nkanu uit Zuidwest-Congo. 34-40; Joop van Kessel. Het derde oog en de andere dimensie: de Hoogland-Indianen van Zuid-Amerika over gezondheid en leven. 41-49; Albert Scherpbier. De medische opleiding in Maastricht. 50-54; Ype Schaaf. De andere wereld van de zieke migrant. 55-62; Christoph Benn. Solidariteit en gemeenschap. Een theologische beschouwing over HIV/AIDS. 63-71; Eva M.A. Ombaka. De machtsstrijd over basis-geneesmiddelen. 72-79; Jaap Breetvelt. Preventie moet passen. Metaforen voor het menselijk lichaam en het denken over het bevorderen van gezondheid. 80-82; Jan Heijke. Baba Simon, de vader van Kirdi. 82-92.

Zie ook: 94.

Communicatie

Zie: 36, 92, 100, 114, 138, 147.

Kerkelijke relatiepatronen/missionaire werkers

90. Berg CICM, Leo van den. *CICM-membership* (...). Rome: [z.u.], 1999, losbl., 4 dln. Vol 1: 1864-1924; vol. 2: 1925-1954; vol. 3: 1955-1992; Vol. 4: CICM-nu. Ordinations & Brothers: 1847-1924; 1925-1954, 1955-1999.
91. Brainerd, David en L.J. van Valen (Samenst. en red.). *Leven van kracht tot kracht. Uit het leven van een zendeling*. Kampen: De Groot Goudriaan, 2000, 238 p. [Een selectie uit de verzamelde geschriften van David Brainerd (1718-1747) op basis van diens dagboekantekeningen].
92. Eber, Irene. *The Jewish bishop and the Chinese Bible. S.I.J. Schereschewsky (1831-1906)*. Leiden: Brill, 1999. 287 p. (Studies in Christian Mission; 22).
93. Griffioen, Werend (Red.). *Pelgrims van onze tijd: zeven verhalen uit de weerbarstige werkelijkheid*. Den Haag: Week voor de Nederlandse Missionaris, 2000, 96 p. (Reeks: Mensen met een missie).
94. Jonge, Guus de en Baukje de Jonge-Veenland. *Alor en Timor 1953-1956: brieven van een artsen-echtpaar*. Zutphen: Walburg Pers, 2000, 199 p. (Indische bibliotheek).
95. 'Missionaire identiteit nu.' In: *W&Z* 29(2000)3, 1-112.
Bevat o.a.: Walter Corneille. De missionaire identiteit. Een persoonlijke getuigenis. 4-7; Hielke Wolters. Missionair present in werkend Nederland. 8-12; Paul Verheijen. De Sint Egidius-gemeenschap. 13-17; Frère François. De missionaire functie van Taizé. 18-21; Ed Arons. De impuls van de katholieke charismatische vernieuwing. 22-26; Donald Tinder. De opdracht van het 'Tyndale Theological Seminary'. 27-31; Kathleen Ferrier. De SKIN-kerken als missionaire beweging. 32-37; Lode Vermeir. Multicultureel catholicisme in Brussel. 38-43; Rogier van Rossum ss.cc. Het verhaal van de 'missie'. 44-56; Mathieu Geijbels m.h.m. Missie in het derde millennium. 57-67; Jan van Butselaar. De inspiratie van de negentiende-eeuwse zending. 68-75; Harvey Cox. De pentecostale missionaire identiteit. 76-89; Theo Witvliet. Missionaire identiteit in een multiculturele wereld. 90-98; Eric Manhaeghe. Missionaris zijn in een multireligieuze samenleving. 99-105; Jan Dumon. Jona, missionaris ondanks zichzelf. 106-112.
96. Winslow, Harriet. *In dienst van koning Jezus. Herinneringen van een zendelinge*. Kampen: De Groot Goudriaan, 2000, 160 p. (Levensbeschrijving van een Amerikaanse zendelingsvrouw [1796-1833] op Sri Lanka, op basis van haar

brieven en dagboekantekeningen; vertaling, bewerking en inleiding: F. van Holten).

97. Woensdregt, Jacob en Elisabeth Woensdregt. *Twee blijde boodschappers: brieven uit Bada van Jacob en Elisabeth Woensdregt, 1916-1928. Bijgebragt en toegelicht door Nol Kraan*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2000, 307 p.
Zie ook: 14, 125.

AFRIKA

Algemeen

98. Mulder, Ane. 'Volksgehoof binnen de Islam in Afrika. Marabout, Magie en Baraka.' In: *Begrip* 26(2000)5, 159-167.
99. Vähäkangas, Mika. *In Search of Foundations for African Catholicism: Charles Nyamiti's theological methodology*. Leiden [etc.]: Brill, 1999. 326 p. (Studies in Christian Mission; 23).
Zie ook: 53, 71, 73, 74, 156, 157.

Angola

100. Kamsteeg, Aad. *Signalen van hoop. Impressies van het radiozendingswerk in Angola*. Voorthuizen: Trans world Radio, 2000, 92 p. (Trans World Radio infobulletin 35(2000)8).

Congo

Zie: 12, 32, 89, 157.

Ghana

101. Dijk, Rijk van. 'The Pentecostal gift: Ghanaian charismatic churchers and the moral innocence of global economy.' In: Richard Fardon, et al. (Ed.). *Modernity on a shoestring. Dimensions of globalization, consumption and development in Africa and beyond*. Leiden [etc.]: African Studies Centre, 1999. 422 p., p. 71-90. (Based on an EIDOS [European Inter-university Development Opportunities Study-group] conference held at The Hague 13-16 March 1997).
102. Meyer, Birgit. 'Christian mind and worldly matters: religion and materiality in the nineteenth-century Gold Coast.' In: *zie nr. 101, hierboven*. p. 155-178.
Zie ook: 20, 38, 157.

Kameroen

103. Heijke, Jan. 'Baba Simon Mpecké of Cameroon, mentor of Jean-Marc Ela.' In: *Excb.* 29(2000)2, 147-155.
104. Heijke, Jan. 'Thinking in the scene of disaster: theology of Jean-Marc Ela from Cameroon.' In: *Excb.* 29(2000)1, 61-88 (Eerder verschenen in het Nederlands in: *TvT* 39(1999)2, 139-161).
105. Slageren, Jaap van. 'De hervormde zending in Kameroen.' In: *DGNZOK* 7(2000)1, 79-83.
Zie ook: 89.

Nigeria

106. Obi, Fabian. *On writing a catholic church history of Nigeria*. Leuven: z.u., 2000, 40 p. (Diss. M.D. KU Leuven).
107. Okuma, Peter Chidi. *The political mission of the laity in Nigeria: In the light of Apostolicam Actuositatem - The decree of Vatican II on the apostolate of the laity*. Leuven: z.u., 2000, 65 p. (Diss. M.D. KU Leuven).
Zie ook: 84.

Oost Afrika

108. Wijsen, Frans. 'Popular christianity in East Africa: inculturation or syncretism?' In: *Excb.* 29(2000)1, 37-60.

Rwanda

Zie: 17, 32.

Tanzania

109. Ludwig, Frieder. *Church and state in Tanzania: aspects of a changing relationship, 1961-1994*. Leiden [etc.]: Brill, 1999, 285 p. (Studies of religion in Africa; 21).

West Afrika

110. Omenyo, Cephas N. and David Choi. 'Korean missionary enterprise in West Africa 1979-1999.' A preliminary study. In *Excb.* 29(2000)3, 213-229.

Zimbabwe

111. Rietveld, Patric. *T.E.E.: the place of T.E.E.-work in the Reformed Church in Zimbabwe, 1997*. [Utrecht:], [z.u.], 2000, 85 p. (Doct.scr.. Univ. Utr.)

Zuid(elijk) Afrika

112. Dijk, A.E. (Lydia) van. *Ons is gereformeerd en wel in Afrika. Over de omgang met de gereformeerde traditie in twee gemeentes van de Verenigende Gereformeerde Kerk te Suider-Afrika*. Utrecht: [z.u.], 2000, 169 p. (Doct.scr. Univ. Utr.).
113. Hartel, Jeroen. *The influence of traditional African spirituality on African Christian spirituality in the South African context*. [Bellville etc.]: Univ. of the Western Cape, South Africa; [Amsterdam] Free University, The Netherlands, 2000, 45 p.
114. Roux, Magdel le. 'Transmission of tradition through song, recitation and prayer in Lemba communities.' In: *Excb.* 29(2000)4, 331-352.
115. Tutu, Desmond. *Geen toekomst zonder verzoening*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1999, 276 p.
Zie ook: 32, 37.

AZIE

Algemeen

116. Johannes Paulus II. 'Ecclesia in Asia. Postsynodale apostolische Exhortatie.' In: *Kdoc* 28(2000)9-10, 3-62.
Zie ook: 11, 32.

China

117. Camps, Arnulf. 'De eerste jaren van de zusters van de H. Joseph in China, 1922-1937.' In: *Verbiest K.* 12(2000)sept. 22-23.

118. De Ridder, Koen (Ed.). *Footsteps in deserted valleys. Missionary cases, strategies and practice in Qing China*. Leuven: Universitaire Pers, 2000, 186 p. (Louvain Chinese Studies; VIII).
119. Guo, Lingkai Joseph. *The Chinese rites controversy and the inculturation of Christianity in China*. Leuven: z.u., 2000, 130 p. (Diss. M.D. KU Leuven).
120. Vink, Ton. Chinese levensbeschouwing. Leende: Damon, 2000, 64 p.
Zie ook: 92.

India

121. Chinnappan, Francis. *A western missionary bishop in India at the eve of Vatican II: Archbishop Louis Mathias*. Leuven: z.u., 2000, 49 p. (Diss M.D. KU Leuven).
122. Leeuwen, Jan van. 'De Rooms-Katholieke Kerk in India tussen Hindoeufundamentalisme en Vaticaanse orthodoxie.' In: *W&Z* 29(2000)4, 61-71.
123. Raj, Solomon P. 'Christian song tradition in India with special reference to Telugu.' In: *Exch.* 29(2000)4, 353-360.
124. Vink, Ton. *Indiase levensbeschouwing*. Leende: Damon, 2000, 96 p.
Zie ook: 41, 43, 49, 75.

Indonesië

125. Anderson, Carol Lee. *Weet u wel wat U doet Heer? Vraagtekens bij het dienen van God*. Vaassen: Medema, 2000, 199 p. (Vert. en foto's: Margreeth van Iperen).
126. Azra, Azyumardi. 'The race between islam en christianity theory revisited. Islamization and christianization in the Malay-Indonesian archipelago 1530-1670.' In: *DGNZOK* 7(2000)2, 26-37.
127. Doeka, F.Y.A. *The concept of Tawakul and its implication in the Indonesian Muslim society*. [Amsterdam]: [z.u.], 2000. (Doct.scr. VU A'dam).
128. 'Een oorlog van broeders op de Molukken'. In: *Allerw.* 31(2000)37, p. 1-48.
Bevat: J.M. van 't Kruis. Inleiding 1-2; R.R.F. Habiboe. Godsdiensttwist op de Ambonse eilanden, 10; S. Ririhena. Het christendom en de islam op de Molukken, 11-23; N. Schulte Nordholt. De Molukken als oefenterrein van een Jakartaans machtsspel, 24-36; W. Manuhutu. Molukkers in Nederland en het geweld op de Molukken, 37-42; E.S. Patty. De gevolgen van de onlusten voor de Molukse gemeenschap in Nederland, 43-48.
129. End, Th. van den. 'The nineteenth century as a category in Indonesian religious history.' In: *DGNZOK* 7(2000)2, 53-66.
130. Hautvast, Suzanne. 'Afdalen tot het niveau van je gelijken. Tilburgse missiezusters in Indonesië.' In: *Vertrouwd en vreemd: ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië*. Red.: Esther Captain, Marieke Hellevoort et al. Hilversum: Verloren, 2000, 279 p. (Reeks: Tipje van de sluier; 12). p. 137-147.
131. 'Indonesië in anno 2000'. Themanummer. In: *Vandaar* 26(2000)3, 1-24.
Bevat artikelen van Kuwut Suwondo, Annelies Barth, e.a.
132. Rae, Simon. 'Studying religious change. Christianity, Islam and the traditional religion in Karoland, North Sumatra.' In: *DGNZOK* 7(2000)2, 38-52.
133. Schrauwers, Albert. 'Pillars of faith. Religious rationalization in the Netherlands and Indonesia.' In: *DGNZOK* 7(2000)1, 1-23.

134. Smith Kipp, Rita. "‘Bangsa goes above agama’". The nationalist credentials of christian indonesians.' In: *DGNZOK* 7(2000)2, 2-25.
135. Steenbrink, Karel. 'Five catholic theologians of Indonesia in search for an international or local identity.' In: *Excb.* 29(2000)1, 2-22.
136. Steenbrink, Karel. 'A History of Christianity in Indonesia as an exercise in comparative religion.' In: *DGNZOK* 7(2000)1, 67-78.
Zie ook: 1, 6, 9, 13, 16, 18, 45, 88, 94, 97, 164.

Japan

Zie: 44, 164.

Korea

Zie: 110, 164.

Midden-Oosten

137. Leijsen, Leo, Jet Kraemer en Joop Verdonk. Christenen van het Midden-Oosten na 2000 jaar. Kampen: Kok, 2000, 128 p.
Zie ook: 52, 63.

Sri Lanka

Zie: 96.

Syrië

Zie: 21.

Vietnam

Zie: 59.

Zuid-oost Azië

138. Molen, Willem van der en Bernard Arps (Red.). *Woord en schrift in de Oost: de betekenis van zending en missie voor de studie van taal en literatuur in Zuidoost-Azië*. Leiden: Opleiding Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, Univ. Leiden, 2000, 199 p. (Semaian; 19).

AMERIKA

Noord-Amerika

Algemeen

Zie: 95.

Latijns-Amerika en Zuid-Amerika

Algemeen

Zie: 89.

Argentinië

139. Vints, Luc. 'Kerk, emigratie en missionering. Belgische katholieken in Argentinië. (ca. 1880-2000).' In: *Traj.* 9(2000)1, 28-44.

Brazilië

140. Hacken, Paul ten. 'Jongeren verkennen Brazilië. Een land vol gelovigen.' In: *Bazuin* 83(2000)21, 10-12.
141. Lukasse, Jeanette. *Gods hart voor kinderen*. Hoornaar: Gideon, 2000, 242 p. (Zendelinge vertelt hoe ze zich samen met haar man inspande voor de Braziliaanse straatkinderen).

142. Vankrunkelsven, Luc. *Brazilië: spiegel van Europa? Op zoek naar eigen spirituele bronnen*. Heeswijk: Dabar-Luyten; Mechelen: CIMIC, 2000, 206 p. (Verslag van een reis van zes maanden door Brazilië, met bijzondere aandacht voor problemen van heden en verleden).

Zie ook: 89.

Caraïbisch gebied en Midden-Amerika

Zie: 47.

Antillen

Zie: 64.

Costa Rica

Zie: 46.

Cuba

143. Barth, Annelies. 'Op Cuba groeien alle kerken.' In: *Vandaar* 26(2000)1, 8-9.

Ecuador

Zie: 122.

Mexico

144. 'Mexico-special'. In: *MiA* 55(2000)5, 3-9.

Bevat: Jeroen vis. Engelen in Mexico. 3-5; Mario Coolen. De maagd van Guadalupe. 6-7; Dolf Mulder en Mariëlle Heerd. Een band aangaan met een parochie onder de evenaar. 8-9.

Nicaragua

145. Snoek, Johannes. *Antwoorden op het lijden. Een bijdrage aan de discussie over contextueel bijbellezen: Job 4-5 in het licht van opvattingen van Nicaraguaanse pinkstergelovigen*. [Gorinchem]: Narratio, 2000, 251 p. (Proefschr. VU A'dam).

Zie ook: 32.

Suriname

146. '300e geboortedag Zinzendorf pionier van zending en oecumene.' Themnummer *Suriname Zending*. Zeist: Zeister Zendingsgenootschap, 2000, 16 p. (Suriname Zending; 2000-3).
147. Dubelaar, C.N. en André R.M. Pakosie, W.S.M. Hoogbergen (Eindred.). *Het Afakaschrift van de Tapanaboni in Suriname*. Amsterdam: Thela Thesis; Utrecht: CLACS-IBS, 1999. 183 p. [Bronnen voor de studie van Suriname; 21].
148. Noordwijk, Mavis. 'De ontwikkeling van de koorzang in Suriname. Toegespitst op de periode 1975-2000.' In: *OSO* 19(2000)1, 83-92.
149. Ort, J.W.C. *Surinaams verhaal: vestiging van de Hervormde Kerk in Suriname (1667-1800)*. Zutphen: Walburg Pers, 2000, 317 p.
150. Verhees, Fred. 'Een speurtocht naar Rijts. Een fragmentarische reconstructie van een religieuze beweging.' In: *OSO* 19(2000)2, 309-319.
151. Vernooij, Joop. 'Volksreligie in Suriname.' In: *W&Z* 29(2000)4, 52-60.

Zie ook: 22, 60.

EUROPA

Algemeen

152. Slomp, Jan, 'Moslims en moslimgemeenschappen in Europa'. In:

Waardenburg, J. (Red.), *Islam. Norm ideaal en werkelijkheid*. Houten: Fibula/Unieboek, 2000, 540 p. (5^e herz. druk), p. 358-381.

België

153. Vandaele, John. 'De grote wereld komt binnen langs het klein kasteeltje.' In: *WW* (2000)301, 18-20. (In themanummer: De wereld is een vijfhoek, Brussel als vergrootglas).
154. Zending, De, van christenen in de wereld.. Brussel: Licap, 2000, 32 p. (Verklaring van de Bisschoppen van België; N.R. 26).
Zie ook: 12, 95, 139.

Duitsland

155. Lipohar, D. *A strategy to engage German seventh-day adventist churches in cross-cultural ministry*. Amsterdam: [z.u.], 2000. (Doct.scr. VU A'dam).

Frankrijk

156. Spindler, Marc R. 'Missionary contributions of French protestantism in the 19th and 20th century.' In: *Exch.* 29(2000)3, 264-278.
Zie ook: 95.

Italië

Zie: 95.

Nederland

157. *Afrikanen in Nederland*. Samenst. en red. Ineke van Kessel en Nina Tellegen. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen; Leiden: Afrika-Studiecentrum, 2000, 223 p. (Themadag congres: Afrikaanse Gemeenschappen in Nederland - 1 december 1998).
Bevat o.a.: Gerrie ter Haar. Afrikanen in Nederland: een inleiding. 11-42; Henny Strooij. Eilanden aan de Maas: de Kaapverdische gemeenschap van Rotterdam. 43-60; Emebet Dejene. Ethiopiërs: de band met het land van herkomst blijft het fundament van het bestaan. 81-100; Habtom Yohannes. Eritreërs: natievorming op de vlucht. 101-116; Kwame Nimako. De Ghanese gemeenschap: van migranten tot etnische minderheid. 117-132; Mindanda Mohogu. Kongolezen: gemeenschapsvorming door organisaties. 149-164; Rijk van Dijk. Afrikaanse gemeenschappen, religie en identiteit: Ghanese pinksterkerken in Den Haag. 199-212.
158. Broeder, G.A. den. "*Roep op tot de weg van jouw Heer...*" (*Soerat An-Nabl, v. 125*): *een zoektocht naar de da'wah in Nederland*. Kampen: [z.u.], 2000, 60 p. (Doct.scr. TUKN-GKN [vrijgemaakt]).
159. 'Evangelisatie en gerechtigheid. Voorbereidende notitie voor de LPO-zitting van 27 en 28 maart 1998.' In: *Kdoc* 28(2000)2, 45-53.
160. 'Evangelisatie in een klimaat van dialoog. Evangelisatie als opdracht van de kerk op weg naar 2000.' Slotdocument Landelijk Pastoraal Overleg V (1994-1998). In: *Kdoc* 28(2000)2, 3-44.
161. Hoekema, A.G., 'Vervulde tijd? Nederlandse zending en chilasme in de negentiende eeuw.' In: Sj. Voolstra en J. Vree (Red.). *Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid*. Zoetermeer: Meinema, 2000, 262 p. (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800, jg. 8). p. 172-193.
162. Kempen, Wim van (Samenst.). "*Gelijkwaardigheid: kom ter zake!*" Migranten-

week 12 tot en met 19 november 2000. Organisatie: Raad van Kerken in Nederland. [Amersfoort]: Raad van Kerken in Nederland; Heerlen: Missionair Centrum, 2000, 12 p.

163. Krikke, Hans, Wieger Rozema, en Paulien Rozema-van Geest (Red.). *Hand in eigen boezem. Vijftien jaar pionieren in de multiculturele samenleving. Vijftien jaar Interkerkelijke Stichting Kerken en Buitenstaanders*. Heeswijk: Dabar-Luyten, 2000, 254 p.
164. Lubben, Seb. v.d., 'Bloeiende migrantenkerken: Indonesische, Japanse en Koreaanse Christenen.' In: *HN* 56(2000)30/31. 28-29. [De hoofdstedelijke Raad van Kerken en De Schinkel organiseren excursies om er kennis mee te maken].
165. 'Mekka in Mokum II. Over moslims in Nederland en de christelijke gemeente.' In: *E&M* december 2000, nr. 67 (speciaal nummer) 41 p.
166. Moorman, Gerard. 'Christendom-Islam. Praten heeft zin als de een zich niet beter voelt dan de ander.' In: *Comm.* (2000)177/178, 8-9. [Verslag van een studiedag over interreligieuze ontmoeting met moslims].
167. Noordegraaff, Herman en Hub Crijns. *Kap en koord in Amsterdam. De geschiedenis van het bedrijfsapostolaat van de capucijnen in Amsterdam. 1950-2000*. Gorinchem: Narratio; Amsterdam: Disk, 2000, 176 p.
168. Steenbrink, Karel. 'The small talk of muslims and christians in the Netherlands.' In: Waardenburg, J. (Red.). *Muslim-christian perceptions of dialogue today. Experiences and expectations*. Leuven, etc.: Peeters, 2000, p. 201-231. (zie: nr. 62)
Zie ook: 10, 15, 56, 95.

Oost Europa

169. Kessel, Josephien van. 'De Lviv Theologische Academie. Portret van een theologische opleiding in Lviv (Oekraïne).' In: *Erasm.* 11(2000)4, 9-11.
170. Luxmoore, Jonathan. 'Bruggen blijven bouwen. De kerk van Oost-Europa in de wereldkerk.' In: *Conc.* 36(2000)3, 117-126.
171. Tomka, Miklós. 'De marginalisering van christenen in Midden- en Oost-Europa.' In: *Conc.* 36(2000)3, 31-39.

Drs. Peter van Rijn studeerde sociologie in Utrecht. Hij werkte gedurende zeven jaar aan de Bibliografie Nederlandse Sociologie (BNS), was van 1985-2000 documentalist voor het bestuur van de Universiteit Utrecht en is sinds 2000 bibliothecaris/documentalist van het Instituut voor Missiologie en Oecumenica (IIMO) te Utrecht.

NZR

De nieuwe algemeen-secretaris van de Nederlandse Zendingsraad, drs. Wout van Laar, treedt op als secretaris van de nieuwe beraadgroep 'Missionaire Presentie' waarmee de landelijke Raad van Kerken demonstreert missionair geïnteresseerd te zijn.

Hij onderzoekt verder de mogelijkheden om samen met zendingsorganisaties een onderzoeksproject te starten naar de met het evangelie nog onbereikten.

De nieuwe studierecretaris, Beatrijs Hofland, participeert in het project intercultureel bijbellezen met de VU en MDO en werkt aan de voorbereiding van een gezamenlijk project opleiding en uitzending van missionaire werkers.

Missie-Zendingskalender

De Missie-zendingskalender 2002 is uit. De schilderijen op de muren van het kerkcentrum in Gangara in Tsjaad staan centraal. Ze zijn gemaakt door David Morial. Op de achterkant staan toelichtingen, gebeden en dagboekfragmenten, die vertellen over de

moeilijke weg om een multiculturele samenleving op te bouwen in het doodarme land Tsjaad.

De MZK is een uitgave van het CMC en van de NZR.

informatie: CMC 070 31 36 730.

e-mail:

communicatie@cmc.antenna.nl
of NZR 020-671 7654.

e-mail: nZR@antenna.nl

Kerk Overzee

Vanaf 1 juli bestaat het oude Kerk Overzee niet meer. Het werk is overgenomen door de nieuwe stichting 'Kerk Wereld Wijd', die zich allereerst presenteert via een website www.kerk-overzee.nl

WACC

Om de zeven jaar houdt de Wereld Associatie voor Christelijke Communicatie, een oecumenische wereldbond van christelijke communicatiespecialisten een congres. Juli 2001 is het gehouden in Noordwijk in een van de duurste conferentieoordens van Nederland. Het thema was 'Van confrontatie naar verzoening'.

Dergelijke bijeenkomsten zijn goed voor het netwerken en ervaringen uitwisselen. Er waren dan ook 300 deelnemers uit 83 landen.

De WACC is sterk gericht op de 'software', dus programma's en programma's maken, terwijl in een continent als Afrika de grootste behoefte is aan 'hardware': nieuwe apparatuur voor studio's in een situatie waarin de radio informatiebron nummer één is.

De missionaire CEC

In Tsaghador in Armenië is van 29 mei tot 4 juni de vierde bijeenkomst gehouden van de Conferentie van Europese Kerken (CEC) over 'kerken in dialoog'. Wout van Laar van de Nederlandse Zendings Raad was erbij en hij concludeert dat zending weer op de agenda van de Europese oecumene staat. Daarbij komt in de Europese discussie keer op keer de vraag naar de relatie tussen zending en oecumene naar voren. Beide termen hebben hun verleden. Hoe ze een actuele inhoud te geven? Ook is er in de geïndividualiseerde verweerde samenleving de uitdaging om na te denken over de kerk als heelmakend, een holistische gemeenschap. Wordt het in ons getuigenis zichtbaar dat Jezus heel maakt en verzoent? Pentecostalen en evangelischen zijn hier al langer mee bezig terwijl de niet-westerse kerken ons een holistische spiegel voorhouden.

— NZR

Godsdienstvrijheid in Europa bedreigd

In juni werd in Den Haag een internationaal congres gehouden over godsdienstvrijheid in Europa, georgani-

seerd door de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE). Godsdienstvrijheid is terug op de agenda van de Europese en Noord-Amerikaanse cultuur en inmiddels kennelijk ook op de agenda van de Europese overheden. Het was geen wonder dat de OVSE-conferentie in Nederland werd gehouden, ook al is Roemenië op het moment voorzitter van de organisatie. Minister Van Aartsen heeft al langere tijd onderkend dat godsdienstvrijheid een belangrijk onderwerp is in het totaal van de mensenrechten. Dat heeft hij al een paar keer uitdrukkelijk in zijn begroting vermeld. In die zin sprak hij eind vorig jaar het congres over godsdienstvrijheid toe, dat Justitia et Pax en de Nederlandse Zendingsraad in Den Haag hielden.

Van Aartsen gaf ook ditmaal zelf een voorzet. Godsdienstvrijheid moet op drie niveaus worden aangepakt, volgens hem. Het moet een punt zijn op de politieke agenda, als vragen van nationale en internationale stabiliteit aan de orde komen; het moet een onderwerp zijn waar de maatschappij zich bij betrokken weet; en godsdienstvrijheid moet actief bevorderd worden door internationale samenwerking. Zijn Roemeense collega viel hem bij. Hij constateerde een opleving van religie en levensbeschouwing in Europa, ook in zijn eigen land. Daar waren nog wat problemen rond de teruggave van kerkelijke bezittingen (...), maar godsdienstvrijheid gaf de toon aan. Een oud-minister van Noorwegen bevestigde dat en gaf aan wat er allemaal nog gedaan moest worden op het vlak van vrijheid van godsdienst in

Europa. En dat was heel wat. De vrijheid van godsdienst wordt namelijk ook op ons eigen continent bedreigd, bleek bij de behandeling van het thema van de conferentie: de registratie van religieuze groepen. In ieder land, hoezeer het ook godsdienstvrijheid eerbiedigt, wordt een lijst bijgehouden van religieuze groepen – al was het maar om hen rechtspersoonlijkheid te verlenen zodat ze gebouwen kunnen bezitten en geld kunnen beheeren. In sommige Europese landen, bijvoorbeeld in voormalige Sovjet-republieken in Centraal-Azië, wordt die registratie echter gebruikt om groepen uit te sluiten of zelfs te vervolgen. Maar ook dichterbij huis, in Frankrijk, is een nieuwe anti-sectenwet ontwikkeld, die naar de letter zelfs de van ouds bekende kerken het leven zuur zou kunnen maken. Registratie is een nuttige zaak, was de algemene overtuiging op de conferentie. Maar overheden mogen er geen gebruik van maken om religieuze groepen te discrimineren of te manipuleren. Bovendien mag een groep die weigert zich te laten registreren, niet vervolgd worden: zo'n groep kan weliswaar geen geld of goed bezitten (als groep), maar heeft evenveel recht op godsdienstvrijheid als iedere andere gemeenschap. Het was goed dat die overtuiging luid en duidelijk klonk in Den Haag.

–Jan van Butselaar

Wereldzendingconferentie van de Broedergemeente

Onder de titel *Come over and help us* vond van 23 juni – 2 juli 2001 de tweede wereldzendingconferentie van de

wereldwijde Broedergemeente plaats, in het Duitse dorpje Herrnhut. De conferentie was een vervolg op de allereerste wereldzendingconferentie, die 7 jaar geleden (1994) in het Amerikaanse Miami plaatsvond. De zendingconferentie was belegd om de zendingservaringen met elkaar te delen en gezamenlijk plannen te maken voor de voortgang van de zending, in de 21e eeuw.

De conferentie in Herrnhut was een feestelijk en kleurrijk geheel, met een gezelschap van bijna 150 deelnemers, bijna voor de helft uit vrouwen bestaand en met een behoorlijke representatie (20%) van jongeren. Zij vertegenwoordigden de in totaal 19 kerkprovincies van de wereldwijde Broedergemeente, die in totaal een kleine miljoen leden telt. Het was een bonte stoet van mensen, afkomstig uit meer dan 30 verschillende landen, van Alaska tot Suriname, van Letland tot Cuba en van Albanië tot Nepal. Ook waren er vertegenwoordigers aanwezig van de zendingorganen van de verschillende Broedergemeenten, waaronder ook het Zeister Zendingsgenootschap (ZZg), dat met twee personen aanwezig was. Op het Australische continent na, waren alle continenten vertegenwoordigd.

Belangrijke onderdelen van het programma waren de zittingen waarbij vertegenwoordigers uit de hele wereld vertelden van hun zendingswerk nu. Juist uit die verhalen werd duidelijk dat de Broedergemeente een *zendingskerk* is, die zending in de breedste zin van het woord nog steeds als een

hoofdtak ziet. Er waren studiegroepen over belangrijke zendingsonderwerpen, zoals 'gospel and culture', 'justice', 'urbanisation', 'renewal of the congregation', 'healing', 'missionorganisations and churchboards' 'new world witness programme', en 'mission and paternalism'.

De conferentie in Herrnhut bood, ook in het denken over zending, een weerspiegeling van de stromingen die er in de hedendaagse wereldwijde Broedergemeente van vandaag leven: de 'oecumenische' richting met nadruk op gelijkwaardig partnerschap en dienst aan de wereld, de 'evangelische' richting met nadruk op evangelisatie gericht op de 'unreached peoples' en evangelisatie in eigen land en plaats, en de 'charismatische' stroming, die wil getuigen in de kracht van de Geest tot lof van God.

Het lukt niet altijd deze stromingen met elkaar in verbinding te brengen en te houden. In Tsjechië is er in de afgelopen tijd helaas een splitsing opgetreden in het kerkverband, doordat de samenwerking tussen 'charismatici' en 'oecumenici' in de praktijk van het werk niet meer realiseerbaar bleek. Ook in Honduras ligt het moeilijk. Maar elders in de wereldwijde Broedergemeente blijkt dat men elkaar toch weet vast te houden en de verschillende richtingen de kerk juist versterken en vitaal weten te houden. In samenspraak met de lokale Broedergemeenten in Nederland, zal het ZZg de opdracht en de lessen van deze zendingconferentie verder bespreken, uitwerken en zo mogelijk uitvoeren.

—Job van Melle

Anderhalve eeuw Doopsgezinde zending

Precies 150 jaar geleden zetten Pieter Jansz en zijn jonge vrouw Wilhelmine Schmilau voet aan wal in Batavia. Daarmee begon *de facto* het werk van de Doopsgezinde Zending Vereniging. Omdat Jansz niet als zendeling geregistreerd wilde worden, maar als onderwijzer (hij was dus, wat O.G. Helderling noemde, een zendeling-werkman), moest hij zelf een plaats zoeken om aan de slag te kunnen gaan. Dat werd, min of meer toevallig, Jepara aan de noordkust van Midden-Java.

Uit zijn arbeid en die van een aantal Nederlandse, Russisch-Duitse en Zwitserse opvolgers, zijn uiteindelijk drie kerken ontstaan. De oudste is de vroeger volledig Javaans-talige GITJ, de tweede, in 1921 ontstaan, de van oorsprong Chinese GKMI en tenslotte kwam er tien jaar geleden een charismatische loot bij: de JKI. Alle drie kerken zijn lid van de Mennonite World Conference.

Om dat allereerste begin te vieren werd van 25-29 juli 2001 in Jepara een seminar georganiseerd, 'Dari Amsterdam ke Jepara'. Bijna tweehonderd predikanten en andere kerkelijke leiders namen aan deze dagen deel. Ze luisterden en discussieerden niet alleen over historische thema's, maar trachtten telkens de link met het heden tot stand te brengen. Het meest direct ging de inleiding van dr. Aristarchus Sukarto (rector UKDW, Yogyakarta) op de eigentijdse problematiek in. Hij voerde een krachtig pleidooi voor een heroriëntatie van de missionaire opdracht van de Indonesische kerken, omdat het *cultural frame* in dat land

snel verandert: ook Indonesië globaliseert. Daardoor is een *refocusing* nodig opdat de identiteit van de kerken, hun visie en strategie weer duidelijker in zicht komen (zie *CW* van 24 augustus 2001 voor zijn bijdrage). Veel vragen van de deelnemers betroffen de toemennende charismatische tendens binnen veel kerken. Ook gewone dorpsgemeenten hebben daarmee te maken en weten er niet altijd raad mee.

Het seminar diende ook om de banden tussen de drie mennonitische kerken te versterken. Nu werken ze vaak los van elkaar, overigens ook omdat de GITJ vooral binnen het Muriagebied opereert, terwijl de GKMI en de JKI in de meeste grotere steden van Java (en soms daarbuiten) present zijn. De GITJ heeft bovendien, net als sommige andere kerken in Indonesië, bestuurlijk een moeilijke periode achter de rug. Tenslotte, de GITJ gemeente Kayu-Apu nabij Kudus had ervoor gezorgd, dat het graf van Pieter en Wilhelmine Jansz aldaar voorbeeldig is opgeknapt. Niet om er een bedevaartplaats van te maken, wel als teken van oprechte eerbied. Traditie heeft zo waardevolle aspecten.

– *Alle Hoekema*

Kerkinactie

Gedurende het jaar 2000 zijn de protestantse 'Samen op Weg kerken in Nederland' voor het eerst samen naar buiten getreden in de fondsenwerving van zending, werelddiaconaat en noodhulp onder de naam 'Kerken in Actie', waarbij verder nog een zestal kleinere protestantse kerken betrokken zijn plus het Leger des Heils. In sommige katholieke missionaire

kerken was men niet erg gelukkig met de term 'kerken' in actie, maar een andere korte naam valt moeilijk te verzinnen. In december wordt de naam trouwens nog korter: 'Kerkinactie'. Men kan die trouwens ook interpreteren als een protestants missionair antwoord op de uitspraak van het Vaticaan dat de Rooms Katholieke kerk de 'ware kerk' is.

'Kerken in Actie' heeft dit eerste jaar meer dan 66 miljoen gulden bij elkaar gebracht, waar uit bijzondere noodhulpacties en fondsen nog ruim 16,5 miljoen bijgekomen is. Het geheel was 3 miljoen boven de begroting. De fondsenwervingskosten waren 9 procent en de projectbehandeling 12 procent.

Omdat werelddiaconaat en zending van de verschillende kerken ook verschillend georganiseerd was en werkte, is er najaar 2001 een grote voorlichtingscampagne gehouden met bijeenkomsten in het hele land om aan gemeenten te vragen een streefbedrag vast te stellen en te accepteren voor missionaire, diaconale en oecumenische activiteiten ginds en hier. Want dat is het nieuwe van 'Kerkinactie'. Het gaat niet meer alleen om overzee, maar ook om missionair werk en diaconaat hier.

Niet alleen zijn zending en werelddiaconaat en noodhulp onderdelen geworden van één organisatie, maar ook wordt ginds en hier nu gekoppeld. Eindelijk wordt zo in Nederland door de grootste protestantse kerken het Wereldraad principe van 'mission on six continents' praktisch waargemaakt.

– *Vandaar en Y.Schaaf*

Forum van vrouwelijke theologen

Een groep van 23 vrouwelijke katholieke theologen uit India heeft in Puna een eigen theologenforum opgericht. Zij willen zo georganiseerd strijden tegen de dwaasheid van de uitsluiting van de vrouw uit het kerkelijk leven. Niet alleen eisen zij erkenning van een vrouwelijke visie op de bijbel en de katholieke traditie. Zij willen vanuit hun geloof tevens vechten voor de lotsverbetering van de vrouw in de Indiase samenleving. Virginias Saldanha is de coördinatrice.

– ID

Vrouwen in het ambt

Vrij voorzichtig maar wel uitdrukkelijk heeft de bisschop van Brugge in België, Rogier van Gheluwe, gepleit voor het opnemen van gewijde diaconessen in de kerk. Hij vindt dat de kerk daardoor recht aan de vrouw zou doen, nu zij in de maatschappij allerlei leidende taken vervult. Van zijn kant verklaarde bisschop Paul Iby van Eisenstadt in Oostenrijk te geloven, dat de dag dichterbij komt, dat vrouwen tot priester zullen worden gewijd. In vele rk gemeenschappen nemen vrouwen de verantwoordelijkheid van een priester reeds op zich, zo zei hij. Hij vindt het vanzelfsprekend, dat dit ook juridisch en sacramenteel wordt gehonoreerd.

– ID

Afrikaanse theologie

De Tanzaniaanse katholieke priester Laurenti Magesa, die vanwege zijn theologische opvattingen weggepromoveerd is van de Katholieke

Universiteit van Oost-Afrika naar een afgelegen parochie in Tanzania, stelt dat ideologische en financiële dominantie van de westerse kerk het onmogelijk maakt om werkelijk Afrikaanse kerk te worden: 'Wat Afrika nodig heeft is geen inculturatie maar bevrijding. De prijs van afhankelijkheid is dat de bisschoppen en priesters niet in staat zijn de geloofsbeleving te weerspiegelen van de meerderheid van de gelovigen in Afrika'.

–*Jaarverslag CMC*

De Kameroense dominee Jean Blaise Kenmogne stelt: 'Evangelisatie wil in Afrika zeggen: van het evangelie een strategie maken voor publieke inzet: een bron van energie, die alle sociale structuren en activiteiten van mensen voedt met als doel het naar boven halen van menselijkheid en het opbouwen van een humane samenleving'.

–*Jaarverslag CMC.*

SAGA

Het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumene (IIMO) te Utrecht in Nederland heeft dit jaar het initiatief genomen tot SAGA: de 'Study and Advisory Group for Africa' bedoeld als een pool en een platform voor deskundigen op het gebied van religie, theologie en ontwikkeling in en rond de kerken van Afrika.

SAGA organiseert ook studiebijeenkomsten in Utrecht.

Op 8 jan. 2002 hoopt dr. Peter Cossman uit Leuven te spreken over: Shembe and South African Independent Churches: between apartheid, modernity and tradition.

Op 19 febr. 2002 Birgit Meijer van de

Universiteit van Amsterdam: *Fighting the evil. The different approaches of Pentecostal and mainline churches in Ghana towards the spirit world.*

SAGA geeft twee keer per jaar een informatiebulletin uit.

Dr. Gerard van 't Spijker is de coördinator. Het adres van SAGA is IIMO, Heidelberglaan 2, Utrecht 3584 CS Nederland.

tel. 0031 30 253 1846.

e-mail: gvspijker@theo.uu.nl

Religies in het publieke domein

Op woensdag 16 januari 2002 wordt aan de Vrije Universiteit van Amsterdam een studiedag over religie in het publiek domein gehouden met als sprekers de hoogleraren H.E.S. Woldring, Dr. J.P. Verhoogt en H. Vroom.

Daarnaast komen er ook sprekers namens de joodse, de boeddhistische, de moslim en de christelijke gemeenschappen van Nederland.

Kerk en staat zijn gescheiden in Europa, maar tegelijk weten we dat de wereld onbestuurbaar en onbeheersbaar wordt wanneer we geen gezamenlijke normen en waarden hanteren, die vaak met religie te maken hebben.

Immers religie is de ziel van een cultuur en cultuur het gewaad waarin levensbeschouwing zich vertoont.

De studiedag begint om 10 uur en wordt gehouden in het Auditorium van de VU aan de Boeilelaan te Amsterdam.

Samen op Weg-kerken en migrantenkerken

Afgelopen zomer publiceerden de Samen op Weg-kerken een beleidsnota

waarin ze de migrantenkerken zien als belangrijke bondgenoten bij de opbouw van de multiculturele samenleving.

In sommige wijken van de grote en middelgrote steden is sprake van een uitbundige groei van het kerkelijk leven. Die groei komt voor rekening van de migrantenkerken. In de beleidsnota *Geboren in Sion* wordt geconstateerd dat Nederland weliswaar een veelkleurige samenleving is geworden, maar dat dit niet zichtbaar is in de Samen op Weg-kerken. De nota noemt het verontrustend, dat het binnen de gevestigde Nederlandse kerken zo 'wit' blijft.

De aanwezigheid van migrantenkerken dient aanleiding te zijn tot een proces van 'oecumenisch leren'. 'We hebben als kerken voor het eerst in de geschiedenis de kans om met elkaar op ontdekkingstocht te gaan naar de betekenis van het evangelie, zonder opportunistische bijbedoelingen. De migrantenkerken kunnen ons opnieuw leren dat het in het christelijk geloof niet gaat om een zienswijze, maar om een zijnswijze, waarin niet het individu, maar de gemeenschap centraal staat. Een manier van christen-zijn waarbij het niet primair gaat over de vraag naar theologische concepten, maar over de vraag wie je in relatie tot de ander bent.'

Ook de bijdrage van migrantenkerken aan het welzijn in de buurt kan niet worden overschat. Met name de overheid beseft nog te weinig dat de migrantenkerken een enorme bijdrage leveren aan het welzijn in hun woonomgeving. Daarvan is de opvang van 'illegalen' een voorbeeld. Niet vergeten

mag worden, dat het verblijf van grote groepen 'illegalen' totaal onbeheersbaar zou worden als het vangnet dat door deze kerken wordt geboden zou wegvallen, stelt de brochure *Geboren in Sion* vast.

Samen met SKIN is een cursus praktische theologische vaardigheden opgezet, die wordt gegeven door het Hendrik Kraemer Instituut van de Samen op Weg-kerken. De cursus draait nu bijna een jaar en lijkt een groot succes te worden.

Geboren in Sion is een uitgave van het Bureau Voorlichting MDO. U kunt deze brochure bestellen bij de afdeling Brochureverkoop van het Landelijk Dienstencentrum van de Samen op Weg-kerken, Postbus 8506, 3503 RM in Utrecht, tel. (030) 880 1724 of e-mail:

brochureverkoop@sowkerken.nl. Prijs NLG 7,50.

Meer informatie bij Sjaak van 't Kruis, tel. (030) 880 1876, e-mail:

j.vant.kruis@sowkerken.nl of Henk van IJken, tel. (030) 880 1791, e-mail: h.van.ijken@sowkerken.nl.

– *Persbericht SOW-kerken*

Nieuw hoofd Communicatie

CMC

Onlangs benoemde CMC, de Nederlandse katholieke missionaire ontwikkelingsorganisatie, drs. M.C.M. Macco (44) als hoofd van de afdeling Communicatie. Margreet Macco studeerde Nederlandse taal- en letterkunde en massacommunicatie. Na haar studie werkte ze zes jaar als missionair lekenwerker in de Filippijnen, waar zij zich inzette binnen de vrouwensector. Vanaf 1991 werkt Margreet Macco bij

CMC op de afdeling Communicatie. Per 1 september is zij aangetreden als hoofd van deze afdeling. In deze functie volgt ze Werend Griffioen op die eerder dit jaar afscheid nam.

CMC is de Nederlandse katholieke missionaire organisatie voor ontwikkelingssamenwerking. CMC zendt ontwikkelingswerkers uit, ondersteunt projecten en verzorgt een wereldwijde boeken- en abonnementenservice.

Daarnaast is zij de service-organisatie voor Nederlandse missionarissen en hun religieuze instituten. CMC heeft ongeveer vijftig medewerkers in dienst.

I. van Kessel en N. Tellegen (red.), *Afrikanen in Nederland*, 2000. Amsterdam: KIT en Leiden: Afrika-Studiecentrum, 223 p., NLG 45,00, ISBN 90 6832 294 X

Het verslag van een ontdekkingsreis in eigen land, zo omschrijven Ineke van Kessel en Nina Tellegen de door hen samengestelde bundel *Afrikanen in Nederland*. Deze bundel bevat de resultaten van een onderzoek dat verricht is in het kader van het 50-jarig jubileum van het Afrika-Studiecentrum, eind 1998. Voor deze gelegenheid besloot het Afrika-Studiecentrum, dat zich gewoonlijk bezighoudt met sociaal-wetenschappelijk onderzoek in sub-Sahara Afrika, zich te begeven op een onderzoeksterrein waarover nog zeer weinig bekend was: Afrikanen in Nederland.

Elf onderzoekers, van wie vijf zelf Afrikaan in Nederland, verzorgden de hoofdstukken in het boek. In een inleidend hoofdstuk plaatst Gerrie ter Haar de aanwezigheid van Afrikanen in Nederland in historisch perspectief en presenteert zij op overzichtelijke wijze de statistische gegevens die met betrekking tot de in Nederland verblijvende Afrikanen voorhanden zijn. Daarnaast besteedt zij veel aandacht aan de in Nederland gangbare terminologie waarmee verschillende typen migranten van elkaar worden onderscheiden en geeft zij de lezer stof tot nadenken omtrent de aan deze termen klevende connotaties van al dan niet 'geoorloofde' migratie. In zeven hoofdstukken wordt vervolgens ingegaan op de migratiegeschiedenis en organisatiepatronen van de zeven grootste Afrikaanse gemeenschappen in Nederland. De Somalische gemeenschap is daarvan veruit de grootste. Verder komen de Kaapverdise, Ghanese, Zuid-Afrikaanse, Ethiopische, Eritrese en Kongolese gemeenschappen aan bod, hoewel opgemerkt moet worden dat de groep Zuid-Afrikanen zo divers is dat bij hen niet echt van een gemeenschap gesproken kan worden. De bundel bevat ook drie themagerichte hoofdstukken. Daarin verkent Nina Tellegen de nog niet in enige statistiek opgenomen positie van Afrikanen op de Nederlandse arbeidsmarkt, spreekt Tjalling Dijkstra met Afrikaanse ondernemers in de voedselbranche over de moeite die zij doen om aan de juiste producten te komen, en analyseert Rijk van Dijk de relatie tussen religie, geld en identiteit in Ghanese pinkster-

kerken in Den Haag. Aan de hand van uitspraken van Ghanese pinkstergelovigen over geld en observaties op Ghanese begrafenisfeesten, zet Van Dijk uiteen hoe de Ghanese pinksterkerken een kritische distantie bewaren ten aanzien van zowel de Ghanese als de Nederlandse cultuur.

De grote rol die religie speelt in het Afrikaanse gemeenschapsleven komt in vrijwel alle bijdragen naar voren. Volgens Ter Haar is godsdienst de belangrijkste grondslag voor gemeenschapsvorming van Afrikanen en vormen religieuze netwerken de dominante organisatievorm (p. 36-7). Zij verwijst hiermee naar de opkomst van de vele door Ghanese gestichte kerken in met name de Amsterdamse Bijlmermeer. Kwame Nimako kent in zijn bijdrage over de Ghanese gemeenschap echter vooral de culturele verenigingen, waar men samenkomt op basis van regio van herkomst, veel belang toe aan gemeenschapsvorming. De solidariteit onder deze verenigingen is volgens hem groter dan onder stichtingen of kerken (p. 128). De culturele verenigingen verwerven bijna automatisch leden op grond van afkomst, terwijl Nimako onder kerken een aanzienlijke competitie om leden waarneemt.

Interessant is ook Nimako's verklaring voor de oprichting van eigen kerken door Ghanese christenen. Waar Ghanese moslims aansluiting vinden bij bestaande moskeeën hebben de Ghanese christenen veel eigen kerken gesticht. Nimako ziet hier een linguïstische oorzaak aan ten grondslag liggen. Het Arabisch als officiële taal van de islam vergemakkelijkt het samengaan van Ghanese moslims met andere, in Nederland met name Pakistaanse, moslims. Ghanese christenen hebben daarentegen te maken met de effecten van het feit dat het christendom historisch gezien een religie van 'vertalingen' is. Het feit dat zij de christelijke boodschap veelal in de eigen taal ontvangen hebben, speelt volgens Nimako een niet onaanzienlijke rol bij het feit dat zij hier christelijke kerken opgericht hebben die nauw op de eigen cultuur aansluiten (p.127-8).

Al met al is het resultaat van de 'ontdekkingsreis' een schat aan gedetailleerde informatie. Vele belangenorganisaties, culturele verenigingen, politieke organisaties en kerken passeren de revue. De beschreven migratiecontext en organisatievormen vormen boeiend materiaal. En voor deze bundel geldt zeker dat overzicht leidt tot inzicht. Het is juist door het scala aan organisatievormen dat gepresenteerd wordt dat inzicht verkregen kan worden in de processen van gemeenschapsvorming onder de in Nederland wonende Afrikanen.

– Naomi van der Meer

Luc Vankrunkelsven, *Brazilië, spiegel van Europa? Op zoek naar eigen spirituele bronnen*, Heeswijk; Dabar-Luyten, 2000, 206 blz., ISBN 90-6416-377-4. BfR 490; NLG 24,50

Het was eigenlijk niet de bedoeling van Vankrunkelsven om een boek te schrijven. Maar de vele en diepe indrukken die hij in Brazilië opdeed gedurende zijn reis van zes maanden veroorzaakten een lange stroom e-mails naar het thuisfront. En zo kwam

het er toch van. Impressies van een reis – waar hij al jaren van had gedroomd – naar een boeiend land als Brazilië met een grote culturele diversiteit en veel katholieken, maar ook een land met enorme sociale tegenstellingen. Vankrunkelsven heeft zijn rondtocht door Brazilië ervaren als een spiegel op zijn eigen bestaan als Norbertijn in België. Op een zelfkritische manier observeert hij de geloofsbeleving van bijvoorbeeld de landloze boeren, die een belangrijke beweging hebben gevormd op basis van de bevrijdingstheologie vanaf de jaren tachtig. Vankrunkelsven vraagt zich voortdurend af hoe hij als christen om moet gaan met de grote sociale ongelijkheden die hij tegenkomt. Zijn ervaringen zetten hem aan het denken over zijn eigen bestaan en spirituele bronnen, die hij als anders wil zien, maar niet als beter. Zogenaamde zekerheden worden hierbij op losse schroeven gezet. Vankrunkelsven heeft een goed oog voor detail en staat stil bij typisch Braziliaanse taferelen, zoals een busstation met een beeldje van de heilige maagd naast de pornoblaadjes, het ritueel van *chimarrão* op alle mogelijke momenten van de dag, het fatalisme van de *cultura brasileira*, de luidruchtige vieringen bij de CEBs (basisgemeenten), de kritiek en tegelijkertijd de passie van een Braziliaan voor zijn land en het overduidelijke cliëntelisme in de politiek.

Het is interessant dat een Norbertijn zich al deze dingen afvraagt en het boek getuigt van oprechtheid. Toch is het erg jammer dat de impressies in het boek nog zo vers zijn dat ze nauwelijks tijd hebben gehad om te rijpen. Gedachten worden lang niet altijd afgemaakt en de schrijver schommelt heen en weer tussen verschillende tijdperken en continenten in een zelfde kort stukje tekst. De lezer vindt weinig verklaringen voor de feiten die geobserveerd worden. Hij wordt meegetrokken in de wirwar van impressies zonder dat voldoende uitleg, interpretatie en achtergrondinformatie gegeven wordt. Dat is vermoeiend lezen en stelt een beetje teleur, want de verwachtingen worden wel gewekt. En in religieus opzicht valt er toch heel wat over Brazilië te zeggen, noem alleen al het feit dat bijna iedereen zich katholiek noemt, ook al neemt men actief deel aan andere religieuze groeperingen. God is overal. Het is juist de versmelting en de diversiteit van religies die de geloofsbeleving van mensen, vooral in het Noordoosten van Brazilië zo interessant maakt.

– *Alie van der Schaaf*, Fryske Akademy, Leeuwarden

G.D.J. Dingemans, *De stem van de Roepende. Pneumatologie*, Kampen: Kok, 2000, 664 blz. ISBN 90 435 0177 8. NLG 89,00

Na Utrecht (A. Houtepen), Amsterdam (H.M. Kuitert) en Leiden/Amsterdam (A. van de Beek), mengt met G.D.J. Dingemans ook Groningen zich in het debat over de invulling van de christelijke leer als boodschap voor de wereld. Zijn uitgangspunt is evenwel niet het jodendom of het christelijk dogma, maar de hunkering van mensen naar de verborgen presentie van God in deze wereld. De verkenningstocht in de huidige tijd wordt gemaakt aan de hand van de hermeneutische methode van H.G. Gadamer en P. Ricoeur en van het procesdenken van A.N. Whitehead en J. Cobb.

Maar de auteur staat ook stil bij bijbelse stations, kruispunten uit de kerkelijke traditie en zienswijzen van eigentijdse geleerden, zowel theologen, filosofen als natuurwetenschappers.

Het resultaat is een boek voor mensen die verkeren in een religieus 'Niemandland' (85) en voor mensen die met nieuwe generaties vragenstellers te maken hebben: catecheten, godsdienstleraren, pedagogen, zowel predikanten en priesters als leken. Het boek kan ook goede dienst bewijzen voor mensen die betrokken zijn bij de missionaire bezinning en toerusting. Weliswaar zoekt men er tevergeefs naar verwijzingen van ontwikkelingen in de derde wereld, maar men vindt er wel boeiende discussies met o.a. J.C. Hoekendijk en Leslie Newbigin. Vooral om met de kerkelijke achterban het gesprek over missie en zending te beginnen, is dit boek als gids bruikbaar. Niet om daarmee snel resultaat te boeken, maar om voor jezelf het plezier in de zending terug te vinden als een wereldwijde beweging van vrede, waarin 'God is als degene die ons vanuit zijn toekomst, het rijk der mogelijkheden roept: Hij/Zij is niet voor mij de Almachtige Wereldbeheerser, maar de 'Roepende', die ons altijd een paar stapjes voor is (105) en die het gaat om het grote experiment, dat wereld heet.' (423) Men kan het boek lezen als de weg van de Geest van Christus als een helende, bemoedigende en bevrijdende kracht, die ingaat tegen menselijke wreedheid, vernietigingsdrang, overmacht van kapitaal en grenzeloze schaalvergroting.

Om toch nog een paar punten van kritiek te noemen. De auteur voert ons binnen in een woud van meningen, maar door de vele bomen die hij aanwijst zien we vaak het bos niet meer. Daarentegen had de beschrijving van bijvoorbeeld het fascisme, dat een wezenlijke cesuur in de christelijke geloofservaring markeert, duidelijker en preciezer gekund. Verder valt de auteur veel in herhaling. Maar wellicht heeft hij gedacht: om duidelijk te zijn voor een breed publiek, moet ik wel breed uitpakken. En zo schreef hij een helder en boeiend boek dat leest als een trein.

—Jaap van Slageren

David B. Barrett – George T. Kurian – Todd M. Johnson (eds.), *World Christian encyclopedia: A comparative survey of churches and religions in the modern world*, second ed., Oxford: University Press, 2001, 2 vols, 876 pp., 823 pp., ISBN 0-19-507963-9 (set), £295.

De eerste editie van deze encyclopedie (één deel, 1010 p.) is in 1982 gepubliceerd. De tweede druk is een grondig herziene en vermeerderde versie van de eerste druk (al twee delen, totaal 1699 p., met nog een derde deel in voorbereiding).

Het voornaamste bestanddeel van het eerste deel van de tweede druk is het overzicht van 238 landen: van Afghanistan tot Zimbabwe (p. 49-825). Elk van deze landen is op dezelfde wijze beschreven: seculiere gegevens, tabel I (godsdiensten), 6 minidiagrammen (met godsdienstige, kerkelijke en missionaire gegevens), status van het land, hoofdtekst (met aandacht voor het menselijk leven en de vrijheid, niet-christelijke godsdiensten, christendom, kerk en staat, radio/TV en media, interdenomi-

nationale organisaties, en toekomstige trends en verwachtingen), bibliografie, en tabel II (georganiseerde kerken en denominaties). Deze lijst is breder dan die van de eerste druk. De volgende onderwerpen zijn nieuw: 1. status van het land, 2. minidia-grammen, 3. menselijk leven en vrijheid, en 4. toekomstige trends en verwachtingen. Met andere woorden: de redactie schenkt nu meer aandacht aan mensen-rechten/vrijheden en ecologie, aan de stand van zaken in de evangelisatie en aan de toekomst dan in 1982.

Voorts bevat dit eerste deel onder meer een glossarium, een codeboek, een landen-overzicht (tabel van 167 indicatoren voor alle 238 landen), en een miniatlas van het milieu, van het christendom en van de diensten in een mondiale context. Deze onderdelen waren al aanwezig in de eerste druk maar zijn nu totaal vernieuwd. Een van de meest in het oog springende veranderingen is de aandacht voor 'de mondiale uitbreiding van de pentecostale / charismatische / neocharismatische vernieuwing in de Heilige Geest' (p. 20): de eerste, tweede en derde golf van deze vernieuwing is in kaart gebracht.

Het tweede deel van de tweede druk heeft eveneens zijn wortels in de eerste druk doch biedt in hoofdzaak nieuwe materialen. De belangrijkste onderdelen zijn de 'ethnosphere' waarin een beschrijving gegeven wordt van de volken in elk land ter wereld (p. 13-241), de 'linguametrics' die, via een analyse van ca. 13.500 talen, de demografie, diensten, en bijbelvertaling- en verspreiding onderzoekt (p. 243-529), en het wereldwijde urbanisatieproces: 7000 stadsprofielen (p. 531-648). Naast deze grote onderdelen bevat het tweede deel nog enkele kleine onderdelen: o.a. religio-metriek, provincieoverzicht (onderverdeling van de 238 landen in provincies e.d.), woordenboek en bibliografie. Dit tweede deel maakt duidelijk dat de redactie nu meer aandacht heeft voor etnologie, linguïstiek and socio-politieke (urbane) ontwikkelingen dan in 1982. Met andere woorden: de bestudering van de context van het wereldchristendom wordt nu voor kerkplanting, zending en missiologie van groter belang geacht dan in 1982.

Het is moeilijk om in kort bestek recht te doen aan de twee kloeke delen van Barrett. Niet alleen moet de recensent van allerlei markten thuis zijn, maar ook moet hij hoofd- en bijzaken weten te onderscheiden. Het is voor mij als Nederlander met jarenlange ervaring in Indonesië gemakkelijk om grondige kritiek te leveren op de beschrijving van Nederland en Indonesië, maar dat is van ondergeschikt belang tenzij de hierop uitgeoefende kritiek ook opgaat voor andere landenbeschrijvingen en dus trendmatig is. In dit verband wil ik één opmerking maken: Barrett is het tegendeel van mijn voorganger Johannes C. Hoekendijk die decennia geleden (*Laity*, XI, 1961, pp. 5-19) een behoorlijk pessimistische prognose van de toekomst van het christendom gegeven heeft: van ca. 34% in 1900, via ca. 31% in 1955, naar ca. 16% in 2000. Barrett treedt in de voetstappen van Kenneth S. Latourette die een tamelijk optimistische, althans niet-pessimistische kijk hierop had: van ca. 34% in 1900, via ca. 34% in 1955, naar ca. 34% in 2050. De schattingen van Hoekendijk mogen te pessimistisch geweest zijn (overigens had hij niet geheel ongelijk: zie de situatie van veel steden in West Europa), maar die van Latourette en Barrett schijnen te optimistisch te zijn.

Ik wil één formele en vier materiële opmerkingen van algemene aard maken. De formele heeft betrekking op de structuur van de encyclopedie. Het eerste deel bevat, zoals gezegd, een goed gestructureerd landenoverzicht. Dit overzicht zal meer gebruikt worden dan enig ander onderdeel van de encyclopedie. In het tweede deel zijn de 'ethnosphere' en de 'metroscan' ook volgens landen gestructureerd. De redactie heeft haar afwegingen gemaakt, maar ongetwijfeld zijn er gebruikers die liever deze gegevens verwerkt hadden gezien in het landenoverzicht van het eerste deel. Ik ben bang dat veel gebruikers van het eerste deel niet de moeite zullen doen om de daar gegeven data der landenoverzichten aan te vullen met data uit het tweede deel. Alleen wie zich geheel vertrouwd gemaakt heeft met de inhoud van beide delen, zal snel van het ene naar het andere deel kunnen omschakelen om aanvullende landengegevens te vinden.

De eerste materiële kwestie is de betrouwbaarheid van de gegeven schattingen. Deze kwestie is jaren geleden al aan de orde gesteld in Duitsland (zie Hans-Werner Gensichen, *Glaube für die Welt*, 1971, p. 32). Het is goed kennis te nemen van een door John D. Durand (*Historical estimates of world population: An evaluation*, 1974, p. 3) gemaakte onderscheiding: 1. gemarkeerde schattingen, afgeleid van data die relevant zijn voor de omvang van de bevolking op een gegeven moment; en 2. geprojecteerde schattingen voorwaarts of achterwaarts in de tijd. Durand heeft gewezen op een studie over de betrouwbaarheid van de Verenigde Naties schattingen van de wereldbevolking voor 1969 (United Nations, *Demographic yearbook*, 1970, chapt. 1): deze toont aan dat de schattingen voor 173 landen (op een totaal van 215 landen) redelijk betrouwbaar waren: deze landen vormden ca. 95% van de geschatte wereldbevolking. Durand's studie maakt verder duidelijk dat de schattingen van de bevolkingsgroei in derdewereldlanden minder betrouwbaar zijn dan de data aangaande de huidige bevolkingsomvang. De WCE heeft zijn eigen schattingen gemaakt welke deels gebaseerd zijn op data van de Verenigde Naties (met name omvang van de wereldbevolking, stedenpopulatie, e.d.). De door de WCE geprojecteerde schattingen van het aantal christenen medio-2025 zijn bij gevolg minder betrouwbaar dan de gegevens hierover voor medio-1990. Ook zijn de schattingen van het aantal crypto-christenen en zendings-christenen minder bevredigend dan de gegevens over het aantal rooms-katholieken.

Het tweede hoofdprobleem van de WCE is haar vocabulaire en terminologie. Het eerste deel van de tweede druk bevat een glossarium (part 2) waarin definities van kernwoorden, ongebruikelijke termen, neologismen e.d. gegeven worden, terwijl het tweede deel een woordenboek (part 12) bevat, dat het christendom in mondiale context plaatst. Er is enige overlap tussen glossarium en woordenboek. Doch dit is van ondergeschikt belang. Wel is van groot belang dat de tweede druk van de WCE een meer geavanceerde terminologie ontwikkeld heeft. Het heeft vele nieuwe termen ingevoerd die deels aan anderen (vgl. Peter C. Wagner) ontleend zijn. De nieuwe term 'Great Commission Christians' is even discutabel als het onderscheid tussen eerste/tweede/derde golf en dat tussen de wereld A/B/C. Wat is de ratio van het onderscheid tussen prepentecostals, pentecostals en post-pentecostals – en waarom

niet onderscheid gemaakt tussen preprotestanten, protestanten en postprotestanten? Elke onderzoeker heeft het recht om nieuwe termen in te voeren. Tegelijkertijd moet gezegd worden, dat alle nieuw ingevoerde termen aan een kritisch onderzoek onderworpen dienen te worden. Elders heb ik erop gewezen dat één van de grootste tekortkomingen van de missiologie als discipline is haar gebrek aan reflectie over haar terminologie. De progressieve terminologie van de WCE is een uitdaging aan het adres van iedere missioloog: elke nieuwe term moet én intern (in de eigen kring van missiologen) getest worden én extern (in dialoog met onderzoekers van andere disciplines dan de christelijke theologie: culturele antropologen, sociologen, e.a.).

In de derde plaats is nodig een onderzoek naar hoe de redactie van de WCE de kerk in relatie tot het wereldchristendom ziet. De redactie heeft onderscheid gemaakt tussen orthodox, rooms-katholiek, anglicaans, protestants, onafhankelijk, marginaal christelijk en dubbel geregistreerd/niet geregistreerd. Dit onderscheid suggereert dat de onafhankelijke christenen noch rooms-katholiek noch protestant zijn. Waarom zijn de onafhankelijken (Independents) niet geclassificeerd als een subgroep van het protestantisme? Voorts verdeelt de WCE het mondiale christendom in denominationalisme en postdenominationalisme. Hier rijst de vraag of het postdenominationalisme behandeld kan worden als een nieuwe vorm van denominationalisme. Ik kan gemakkelijk meer zulke vragen stellen, maar die leiden niet tot het sleutelprobleem in deze: de impliciete (of verborgen) ecclesiologie van de WCE. Enerzijds is duidelijk dat de WCE een empirische studie is die geen specifieke ecclesiologie voorstaat; anderzijds staat ook vast dat de WCE speciale aandacht besteedt aan het evangelicalisme, pentecostalisme en de charismatische vernieuwing (vgl. de zogenaamde Trans-megabloc groupings). Als lid en predikant van een gevestigde protestantse kerk bepleit ik een zorgvuldige bestudering van WCE's impliciete ecclesiologie (en oecumenische gezindheid en agenda).

Mijn laatste grote punt is de relatie tussen de WCE en de zending annex missiologie als discipline. De aan de WCE voorafgegangene encyclopedieën heten 'encyclopedias of mission' (cf. Harvey Newcomb 1860; en Henry O. Dwight – H. Allen Tupper – Edwin M. Bliss, 1904, herdruk 1975). De titel van de WCE refereert niet aan de zending maar de massieve invoering van de term 'Great Commission Christians' in de tweede druk wijst erop dat de redactie van de WCE haar wel ziet als een basisinstrument voor wereld evangelisatie hier en nu. Daarom moet het zendingsconcept van de WCE tot op de bodem onderzocht worden. Hier doet zich dezelfde ambiguïteit voor als wij bij het vorige punt waargenomen hebben: de WCE is een empirische studie en propageert geen specifieke zendingsmethode; en, tegelijkertijd, de WCE baseert zichzelf impliciet op specifiek missionaire en/of missiologische concepten. De 'Great Commission Instrument Panel' in de beschrijving van elk land is de duidelijkste indicatie dat de WCE een eigen missionaire/missiologische agenda heeft. Deze agenda moet expliciet gemaakt en aan een kritisch onderzoek onderworpen worden. De WCE heeft een verantwoord academisch niveau. Het kan zich meten met soortgelijke werken in andere faculteiten. Daarvoor dient Barrett en zijn team dank

gezegd te worden. De WCE is overigens niet alleen een excellent middel om missiologie *in academia* een gezicht te geven, maar ook om de zending te bevorderen in het postkoloniale tijdperk. Deze lof neemt niet weg dat een kritische instelling nodig is: niet alleen ten aanzien van details, maar ook en vooral ten aanzien van de premissen van filosofie en theologie (vooral ecclesiologie en missiologie) waarop het grote gebouw van de WCE rust. Ik zie uit naar het derde en laatste deel (onder een andere titel bij een andere uitgever) van deze encyclopedie die haar plaats onder de missionaire/missiologische hemel reeds gevonden heeft.

—Jan A.B. Jongeneel

Ion Bria, Philippe Chanson, Jacques Gadille, Marc Spindler ed., *Dictionnaire oecuménique de missiologie. Cent mots pour la mission.* Parijs/Genève/Yaoundé : CERF/Labor et Fides/CLÉ. 2001. ISBN 2-204-06648-6. 165 Frf.

Er is een voor de Franstalige missiologische wereld in Europa en Afrika belangrijk boek verschenen dat *Dictionnaire oecuménique* heet: *Cent mots pour la mission*.

Het bevat honderd trefwoorden uit het missiologische en missionaire denken behandeld door 45 katholieke, protestantse en ook orthodoxe schrijvers, waarvan de meesten Fransen zijn, een paar Zwitsers plus een enkele Afrikaan. Jan van Butselaar en Frans Timmermans zijn de twee Nederlandse 'bijdragers' en Jean Pirotte en Henri Derroite de twee Belgische.

Dit boek is een initiatief van de *Association Francophone Oecuménique de Missiologie* (AFOM), en de leden van deze AFOM hebben ook kunnen meedenken in de keuze van de trefwoorden.

De redactie berustte bij de Roemeense orthodoxe Ion Bria, de Zwitserse protestant Philippe Chanson, de katholieke emeritus hoogleraar Jacques Gadille en de in Nederland bekende Franse protestant Marc Spindler, die jarenlang missiologie in Leiden heeft gedoceerd.

De artikelen zijn tussen de twee en drie pagina's lang met daarbij telkens een bibliografie van ongeveer een halve bladzijde. Ook wordt bij elk thema verwezen naar verwante trefwoorden.

Traditionele termen als missiecongregatie, zendingsgenootschap of jonge kerk staan er niet in. De terminologie is consequent verbonden aan het concept van zending op alle zes de continenten met gelijkwaardige kerken ginds en hier.

De hele opzet getuigt van een consequent doorgevoerde lucide Franse logica. Opmerkelijk is dat in de bibliografieën enkel boektitels in het Frans worden gegeven. Alleen in de lijst van de gebruikte naslagwerken komen een paar Engelse en Duitse boeken voor.

Vanuit de doelstelling van dit boek om missionaire informatie te geven aan de Franssprekende wereld is dit begrijpelijk. Het is ook een bewijs dat deze 'Honderd Woorden' zowel voor Franssprekend Europa als voor *l'Afrique de langue française* nuttig en nodig zijn want onder de 'francophone' missiologen en theologen is de kennis

van andere moderne talen dan Frans nog altijd gering.

Door een bijdrage uit een Nederlands fonds is het op de valreep nog gelukt om naast CERF en Labor et Fides de Afrikaanse uitgeverij Editions CLÉ bij deze productie te betrekken. Via CLÉ zijn 250 exemplaren van deze '100 woorden over de missionaire opdracht van de kerk' nu ook betaalbaar beschikbaar op de Afrikaanse markt, die protestants en katholiek zo langzamerhand wel groter zal zijn dan die van Europa. Jammer is daarom dat het aantal bijdragen uit Afrika zeer klein is. Ion Bria, Philippe Chanson, Jacques Gadille, Marc Spindler en Jean-Francois Zorn hebben elk meerdere bijdragen geleverd. Interessant is dat uit de hoek van de Wereldraad van Kerken behalve Jacques Matthey en oud-secretaris generaal Emilio Castro, de grieks-orthodoxe Petros Vassiliades, de Libanese orthodoxe Tarek Mitri, de pinkster-expert Walter J. Hollenweger meegewerkt hebben en ook een paar Franse evangelische theologen.

In de verschillende artikelen komen behalve theologische, exegetische en kerkhistorische gegevens ook linguïstische en antropologische aspecten aan de orde. Een dergelijk boek zal in het Nederlands wel nooit verschijnen, omdat vrijwel iedereen in de missionaire beweging geïnteresseerde hier wel Engels of Duits kan lezen, talen waarin dit type naslagwerk al langer bestaat. Helaas loopt het aantal mensen dat Frans leest bij ons terug, want *Cent mots pour la mission* bevat op een intelligente manier bij elkaar gebracht in minder dan 400 bladzijden een schat van informatie voor een ieder, die belangstelling heeft voor de missionaire stand van zaken.

— Y.Schaaf

Uit de internationale missiologische tijdschriften

Perspectives missionnaires Nr. 41 is gewijd aan het thema van missionering en genezing. Bernard Ugeux schets de algemene problematiek van de relatie tussen heil en genezing: hoe recht te doen aan deze relatie en aan de eisen die momenteel in de gezondheidszorg gesteld worden, zonder de eisen van het Evangelie te verdonkeren? Lytta Basset pleit op haar beurt voor een therapeutische liturgie die recht doet aan de klacht. Michel Bergunder van zijn kant relateert hoe de Pinksterkerken in Zuid India omgaan met de (wonderbaarlijke) genezing in de context van het volkshindoeïsme. Tenslotte geven twee vrouwen, Dominique Roulin en Erika Sutter, een getuigenis van hun engagement in de zorg voor zieken in Zwitserland en Zuid-Afrika.

Het dubbelnummer van *International Review of Mission* Nr. 356/357 is gewijd aan hetzelfde thema. Het brengt het dossier van de 'Hamburg Consultation' die in 2000 door de Wereldraad van Kerken gehouden werd over 'Gezondheid, Geloof en genezing'. Het is een thema dat momenteel opnieuw aan de orde wordt gesteld in het kader van de interculturele dialoog. Het is een lijvig en interessant dossier geworden met oecumenische missiologische opstellen en discussies, en specifiek bijdragen ('Contextualizations') uit de verschillende continenten. Verder wordt de hele documentatie van de Consultatie aangeboden, met een aantal recente oecumenische officiële documenten betreffende aspecten van de missionaire en profetische engagementen van de kerk. *International Review of Mission* Nr 358 bevat een eerste dossier van de oecumenische 'Höxter-Brenkhausen Consultation' over 'Ecclesiology en Missie', die 'Faith and Order' en 'Mission and Evangelism' samen organiseerden, in juli 2000, in het Koptisch Orthodoxe klooster aldaar. Over missie blijken oecumenische theologen uit vele christelijke denominaties momenteel al bevredigend te kunnen praten, maar zodra de ecclesiologische dimensie aan bod komt, wordt het weer moeilijk.

In *Missionalia* 2000/1 neemt Willem Saayman nog eens het thema van de missionaire ecclesiology op. Hij vindt dat die in het postkoloniale Afrika vastgelopen is, en wijst wegen aan waarlangs zowel de 'oudere' als 'jongere' kerken tot een nodige metanoia kunnen komen. Verder zijn er twee bijdragen over de Afrikaanse theologie: Graham Duncan presenteert de 'Theology of Empowerment' zoals die bedreven wordt aan de universiteit van Fort Hare; terwijl Tinyiko Maluleke op zoek gaat naar de stemmen van geëngageerde zwarten die in de geschiedschrijving miskend zijn of het zwijgen opgelegd.

In *Missiology* 2000/4 gaat Roger Schoeder op zoek naar de pioniersrol die de vrouwen in de missionaire beweging gespeeld hebben. Hij ontdekt in de lekenbewegingen van de Westerse Late Middeleeuwen enkele interessante figuren: Clara van Assisië, Marie d'Oignies, en Elizabeth van Hongarije, en slaat een brug naar de eisen van de hedendaagse feministische beweging. Mark Strand onderneemt een linguïstische oefening om het christelijk begrip 'zonde' (dat niet tot de forensische betekenis beperkt wordt) in het Chinees uit te drukken. Stephen Armet schrijft over de com-

plexiteit en de dynamiek van de stedelijke cultuur in Latijns Amerika, momenteel het continent met de hoogste graad aan verstedelijking. Hij ontkracht de idee dat verstedelijking vooral een marginalisering in alle mogelijke opzichten betekent, en roept de kerken op de urbane cultuur aandachtig te analyseren en in te spelen op de interessante dynamiek die daarin aanwezig blijkt te zijn. Jim Harries presenteert een kritische missiologische reflectie op de betekenis van de complexe realiteit van de magie in de Afrikaanse samenleving en kerk.

Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft 2001/1 opent met een historische studie van Georg Schelbert waarin deze these van Adolf von Harnack (van 1902), dat het vroege christendom zich zou uitgebreid hebben door een systematische missionaire actie. Volgens Schelbert was die groei vanaf het eerste begin veeleer de vrucht van een gisingsproces dat gevoed werd door propaganda van veelal anonieme christenen die in hun dagelijkse privé- of beroepscontacten van hun geloof getuigden. Michael Singleton neemt opnieuw het bekende thema op van de verhouding tussen de missiologie, missionarissen en etnologie, etnologen. Hij doet dat aan de hand van wat Kardinaal Lavignerie en de Witte Paters in Tanzania op dat punt gepresteerd hebben. Tenslotte nog een korte discussie – van Hermann-Jozef Ingenlath en Fitz Kollbrunner – over de vraag of de beladen en dubbelzinnige term 'Missie' nog wel kan behouden blijven en niet beter vervangen wordt door de term 'Oriëntering'. Stuart C. Bate analyseert de financiële dimensie van de Katholieke Missie in de Settler cultuur in Zuid Afrika. In *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* 2001/3 centreert Stuart C. Bate zijn onderzoek naar de financiering van de missie op de religieuze instituten. Claude Ozankom van zijn kant vraagt of een ontmoeting mogelijk is van de christelijke boodschap met de Afrikaanse levenservaring en in hoever dat een antwoord kan zijn op de grote concrete problemen waarmee het Kongolese volk te kampen heeft. Daartoe analyseert hij de theologische bijdrage van drie Kongozen die sinds 1965 bedrijvig zijn: Vincent Mulago, Oscar Bimwenyi en Bénézet Bujo. Tenslotte is er het 'Mission statement' van de Zwitserse missionaire uitzendorganisatie 'Bethlehem Mission Immensee', uitgever van het *NZM*. In deze discussietekst, geredigeerd door Fritz Frei, wordt op voorbeeldige wijze gepoogd de missiologische opdracht van deze Zwitserse missieorganisatie te omschrijven in een context van lokale kerken, godsdiensten en culturen. Dit gebeurt in een geest van pluralisme, openheid en solidariteit.

In *International Bulletin of Missionary Research* 2001/2 worden twee bekende missiologen uitvoerig geportretteerd. Samuel Escobar presenteert het werk van Orlando Costas (1945-1987), de Centraal-Amerikaanse theoloog, die vooral vanuit Costa Rica en in het kader van de Fraternidad Teológica, de opties van de Lausanne beweging uitwerkte. Het werk van de Zweedse missioloog Bengt Sundkler wordt besproken door de inmiddels overleden Eric J. Sharpe. Paul Marshall maakt de balans op van de situatie van de godsdienstvrijheid in de wereld. Die situatie is het laatste decennium beduidend verslechterd en het ziet er naar uit dat die trend zich nog zal doorzetten in de nabije toekomst. Mark Elliott analyseert welke invloed het protestantse christendom in Korea op andere religies uitgeoefend heeft, en welke moge-

lijkheden zich in de toekomst lijken aan te dienen. In *International Bulletin of Missionary Research* 2001/3 stelt Wilbert R. Shenk in een voortreffelijk opstel de crisis in de missietheologie aan de orde, en reikt impulsen aan uit de niet-westerse wereld, die daarin verandering aan het brengen zijn. Vervolgens komt het Afrikaans christendom weer uitvoerig uit de orde. Vooreerst levert Allan H. Anderson een methodologische bijdrage om de typologie van het fenomeen van de 'African Independent Churches' – nu ook 'African Initiated Churches' genoemd – nauwkeuriger aan te passen aan de complexe realiteit. Verder geeft Lamin Sanneh een kritische bespreking van het uitvoerige werk van Bengt Sundkler's 'History of the Church in Africa'.

– Frans Damen

INHOUDSOPGAVE JAARGANG 30, 2001

Thema's

- 2001/1 Uitwisseling en wederkerigheid
2001/2 Roepingservaringen
2001/3 De legitimiteit van de verscheidenheid
2001/4 Meer dan privé

Artikelen

- Aalbersberg, Roel Ontwikkelingssamenwerking 'met de bijbel'?
ICCO in het spanningsveld tussen kerk,
wereld en zending 4/59-66
- Adamu, Theresa Sjarie'a en de religieuze coëxistentie in
Nigeria 3/77-83
- Beek, Willem van Meeleven is er Zijn en Blijven 1/59-63
- Björk, David E. Bekering tot welke kerk? Het dilemma van een
Amerikaanse zendeling in Frankrijk 2/50-58
- Broeck, Omar L. van den De situatie van de islam in België 3/12-13
- Corsius, Eric Pelgrim en bekeerling
Katholieken in Nederland anno 2001 4/27-33
- Dam, Suleyman T.K. Kunnen de Islam en de Islamitische Universi-
teit Rotterdam een bijdrage leveren aan een
multiculturele samenleving? 3/14-19
- Desouter, Serge Ontwikkelingssamenwerking als christelijke
weg van barmhartigheid 4/50-58
- Dijkstra, Meindert Een stad op een berg kan niet verborgen
blijven 1/88-95
- Eenbergen, Frank van Het CMC van terugkoppeling naar
uitwisseling 1/102-105
- Ebing, Pauline Driehoeksrelatie tussen 'witte' en Surinaamse
Parochies in Rotterdam en parochies in
Paramaribo 1/40-45
- Eschbach, Hans Een Kerk in Nederland die groeit als kool 4/43-49
- Essak, Farid Moslims en andersgelovigen 3/51-61
- Filius, Rens Psychologisch onderzoek naar bekering bij
zendingskandidaten 2/22-31
- Ferrier, Kathleen Multicultureel en dus multireligieus 3/4-11
- Gerrie ter Haar en
Ype Schaaf
- Folbert, Josien Moslim en christen vrouwen op zoek naar
waarden 3/62-65
- Frederikse, Martha Leren van elkaar:
Uitwisseling Papoea – Twente 1/28-33

Gooren, Henri	Apocalyptiek en de groei van pinksterkerken in Latijns-Amerika	2/64-73
Haar, Gerrie ter	Tot genezing geroepen. Een Ghanese dominee in de Bijlmer	2/35-43
	Multicultureel en dus multireligieus	3/4-11
Harst, Nel van der	Wat uitwisseling en wederkerigheid wel en niet is of wil zijn	1/3-10
Hoflands, Beatrijs	Vrouwen en bekering in een Braziliaanse pinksterkerk	2/59-63
Kamp, Klaas van der en Postma Hotske	Een studiereis als impuls	1/64-70
Kenmogne, Jean Blaise	Een ander model van ontwikkeling	
	Het verhaal van CIPCRE	4/80-86
Kerkhofs, Jan s.j.	Voorbij het machtsblok. Over de plaats van de de Katholieke Kerk in België.	4/12-18
Leven, Cockie van't Medina, Noël Salazar en Sylvain Kalamba Nsapo	Spiritualiteit als vindplaats voor dialoog	3/67-76
Loos, Marc	Openheid voor 'onverwachte ontmoetingen': een uitdaging	1/11-17
Mulder, Ane en Henk Vreekamp	Vijf onder één KAP	1/53-58
	Het beleid van de Nederlandse Samen-op-Wegkerken	3/39-45
Olffen, Willy van	De Communio: een relatie tussen twee bisdommen	1/34-39
Patty, Verry	Helpen als levensdrang. Ontmoetingen tussen Molukkers uit Nederland en uit Indonesië	1/80-87
Platti, Emilio	Ontmoeting als zoektocht naar gezamenlijke waarden	3/28-33
Potsma Hotske en Kamp, Klaas van der Rundberg, Seline	Een studiereis als impuls	1/64-70
	De holistische aanpak van een allochtone kerk in de Bijlmer	4/74-79
Schaaf, Ype, Gerrie ter Haar en Kathleen Ferrier	Multicultureel en dus multireligieus	3/4-11
Schaaf, Ype	De christelijke motivering van ontwikkeling	4/67-73
Schoffeleers, Mathijs	De profeet Billy Chisupe en het aids-probleem in Malawi	2/44-49
Sendawula, Joshua	God roept. Hoe een Afrikaan zendeling werd in Nederland	2/32-34
Slomp, Jan	Een nieuwe droom voor de islamzending	3/34-38
Snoek, Hans	Onderzoek gemeentecontacten Oost-Europa	1/96-101

Spindler, Marc	De antropologische herontdekking van de bekering	2/14-21
Sri Hadiyanto	Een Javaanse dominee in Nederland	1/71-76
Steenbrink, Karel	Is er nog hoop voor Pancasila harmonie in Indonesië?	3/84-94
Sylvain Kalamba Nsapo en Noël Salazar Medina	Openheid voor 'onverwachte ontmoetingen'	1/11-17
Tenesacco Delfin	Intercambio van ervaringen	1/77-79
Tillo, Gerard van	Buitenspel. Over de plaats van kerk en geloof in de Nederlandse samenleving	4/19-26
Valkenberg, Pim	Christelijke identiteit en religieuze verscheidenheid	3/20-27
Velzen, Kees van	Bekeringservaringen als gevolg van EO- uitzendingen	2/83-87
Vergote, Antoon	Visioenen en roepingsgeschiedenissen	
Vermeer, Lode	Een psychologische en religieuze afgrenzing Het beleid van de katholieke kerk van België ten aanzien van Moslims	2/4-13 3/46-50
Versteeg, Peter	Het hart van God. Geloofservaringen in een Nederlandse charismatische kerk	2/74-82
Verschuieren, Johan s.j.	Partnerschap als waagstuk Leuvense studenten naar Kinshasa	1/46-52
Vreekamp, Henk en Ane Mulder	Het beleid van de Nederlandse Samen-op- Wegkerken	3/39-45
Vroom, Henk	Religie(s) in de plurale cultuur	4/4-11
Wit, Hans de	'Mijn naam is ...'	
Zwan, Rob van der	Intercultureel bijbellezen en wederkerigheid Het tekort en een tegoed. Christendom onder nieuwe verhoudingen	1/18-27 4/34-43

Boekbesprekingen

- Barret, David B., George T. Kurian, Todd M. Johnson (eds.): World Christian encyclopedia: A comparative survey of churches and religions in the modern world, *Jan A.B. Jongeneel* 4/115-119.
- Blaser, Klauspeter (ed.): Repères pour la mission chrétienne. Cinq siècles de tradition missionnaire. Perspectives œcuméniques, *Ype Schaaf* 2/102-103.
- Bria, Ion, Philippe Chanson, Jacques Gadille, Marc Spindler (ed.): Dictionnaire œcuménique de missiologie. Cent mots pour la mission: *Ype Schaaf* 4/119-120.
- Deslisle, Philippe: Histoire religieuse des Antilles et de la Guyane française. Des chrétiens sous les tropiques? 1815-1991, *Jaap van Slageren* 2/107-108.
- Dekker, W. en P.J. Visser (red.), Uitgedaagd door de tijd: Christelijke zending in een postmoderne samenleving, *Martha Frederiks* 3/103-105.
- Dingemans, G.D.J.: De stem van de roepende. Pneumatologie, *Jaap van Slageren* 4/114-115.
- End, Th. van den en H. in 't Veld: Met het woord in de wereld. De Gereformeerde Zendingbond van 1901-2001, *Ype Schaaf* 2/105-106.
- Gooren, Henri: Rich among the Poor. Church, Firm and Household among Small-scale Entrepreneurs in Guatamala City, *Hans Snoek* 3/108-109.
- Hoekema, Alle: Dutch Mennonite Mission in Indonesia. Historical Essays, *Karel Steenbrink* 3/109-110.
- Kä Mana: La nouvelle évangélisation en Afrique, *Jaap van Slageren* 2/102.
- Kessel, van I., en N. Tellegen (red.): Afrikanen in Nederland, *Naomi van der Meer* 4/112-113.
- Lampe, Armando: Mission or Submission? Moravian and Catholic Missionaries in the Dutch Caribbean during the 19th century, *Joop Vernooy* 2/99-101.
- Lefebure, Leo D.: Revelation, the Religions, and Violence, *Wiel Eggen* 2/99.
- Ludwig, Friedrich: Church and State in Tanzania. Aspects of a Changing Relationship, *Marc F. de Mey* 1/120-121.
- Molen, Willem van der en Bernard Arps (red.): Woord en Schrift in de Oost. De betekenis van zending en missie voor de studie van taal en literatuur in Zuidoost-Azië, *Alle Hoekema* 1/118-120.
- Naber, Jonneke (ed.): Freedom of religion: A precious human right. A survey of advantages and drawbacks, *Gerrie ter Haar* 1/123.
- Okhuizen, J.E.: Hendrik Kraemers wetenschappelijke methode in zijn opera minima, *Karel Steenbrink* 2/104-105.
- Ort, Ds. J.W.C.: Surinaams Verhaal. Vestiging van de hervormde kerk in Suriname (1667-1800), *Joop Vernooy* 2/108-110.
- Pelgrims van onze tijd. Zeven verhalen uit de weerbarstige werkelijkheid, *Karel Steenbrink* 1/122.
- Sagne, Augustin: Cameroun. L'Évangile à la rencontre des chefferies 1917-1964, *Jaap van Slageren* 3/105-106.
- Sierat, Joop: Rapádaba. Mensen van de Wisselmeren, Irian Jaya, *Gijs van der Schie* 1/121-122.

Snoek, J: Antwoorden op het lijden. Een bijdrage aan de discussie over contextueel bijbellezen: Job 4-5 in het licht van opvattingen van Nicaraguaanse pinkstergelovigen. *Ype Schaaf* 1/122-123 en *Henri Gooren* 3/106-108..

Tennekes, J., De Bierkaai en de Bron. Antropologische aantekeningen bij hedendaags christendom, *Barend Drewes* 2/106-107.

Vankrunkelsven, Luc: Brazilië, spiegel van Europa? Op zoek naar eigen spirituele bronnen, *Alie van der Schaaf* 4/113-114.

Waardenburg, Jacques (ed.): Islam. Norm, ideaal en werkelijkheid, *Ype Schaaf* 2/103-104.

Wereld en Zending is een oecumenisch tijdschrift voor missiologie en missionaire praktijk en wordt geredigeerd door een Nederlands Belgische redactie.

Wereld en Zending beschrijft levenservaringen, ontwikkelingen en visies van de kerken in zes continenten.

Wereld en Zending gaat uit van de overtuiging dat missionair engagement niet kan bestaan zonder inspanning voor een betere samenleving. Christenen zetten zich hiervoor in in dialoog met mensen van andere godsdiensten en levensovertuigingen.

Wereld en Zending wil een ontmoetingsplaats zijn voor mensen, die zich beroepsmatig bezighouden met missiologie en voor mensen uit de missionaire praktijk. Praktijk en wetenschap hebben elkaar nodig. In "Wereld en Zending" proberen ze elkaar te begrijpen in verstaanbare taal.

Wereld en Zending

Thema's van geplande nummers:

- 2002.1 Contextualisatie, inculturatie, globalisatie

Onderstaande losse nummers te bestellen bij:
Uitgeverij Kok, Postbus 5018, 8260 GA Kampen, of bel (tussen 8.00u en 12.00u) 038 339 25 30.

- De legitimatie van verscheidenheid 2001/3
- Roepingservaringen 2001/2
- Uitwisseling en wederkerigheid 2001/1
- Oecumene in de praktijk 2000/4
- Medische macht en onmacht 2000/2
- Gezichten van het kwaad 2000/1

BESTEL NU:

Allerwegen nummer 42

Zending juist nu

*Naar aanleiding van 100 jaar
Gereformeerde Zendingsbond*

Los nr. f 13,90/€ 6,31 incl. porto
Te bestellen bij Uitgeverij Kok (tel. 038-3392578)

KT/ALLERWEGEN/1001/1